

Csorba
Győző,
Döbrentei
Kornél

versei; Bálint Tibor, Csiki László,
Zalán Tibor prózája; Miskolczy Ambrus:
Iorga-paradoxonok; vallomások

Hajnóczyról;
Harag
György
román
tanítványa
emlékezik

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

A szerkesztőség elnöke: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő: ANNUS JÓZSEF

Főszerkesztő-helyettes: OLASZ SÁNDOR

Rovatvezetők: ABLONCZY LÁSZLÓ
SZOKAI IMRE

Belső munkatárs: RADVA LÁSZLÓ

Műszaki szerkesztő: ENGI MÁRIA

Főmunkatársaink:

DOBOS LÁSZLÓ (Pozsony)

GREZSA FERENC (Szeged)

TADEUSZ NOWAK (Varsó)

SÜTŐ ANDRÁS (Marosvásárhely)

VEKERDI LÁSZLÓ (Budapest)

tiszatáj

Megjelenik a Csongrád Megyei Önkormányzat támogatásával.

Kiadja a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Felelős kiadó: Christian Theodose és Dlusztus Imre. Ügyvezető igazgató: Kispál Antal.
91-6670 — Szegedi Nyomda

Felelős vezető: Kónya Antal megbízott igazgató.

Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Telefon: (62) 12-670. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, Lehel u. 10/A — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR Postabank Rt. 219—98—636 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 25 forint.

Előfizetési díj: negyedévre 75, fél évre 150, egész évre 300 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

XLV. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

1991. FEBRUÁR

CSORBA GYÖZÖ: Vereség; Szekrényfiók	5
DÖBRENTAI KORNÉL: János profán jelenései (Be- végzett látomás)	4
TORNAI JÓZSEF: Isten viharában; Ima a meg- nem-született gyerekeimért a legégetőbb nyár közepén; Az Apokalipszis lovasa	5
LÁSZLÓFFY CSABA: Menekült-szonett	9
BÁLINT TIBOR: Napozni lehetett a gyöngédségénél	10
CSIKI LÁSZLÓ: Kísérlet	16
ZALÁN TIBOR: Úton, sehová	22
PINTÉR LAJOS: Estvéli ének	23
DOMOKOS JOHANNA: Circumdederunt; Variáció múlra és jelenre következtetéssel; A szobor ...	24
DÉSI ÁBEL: A csend virágai (1. Emlékek kertje, 2. Szemek és álmok, 3. Képek és dallamok); Kérdések hulláma (1. Ébredésből a halálba, 2. A szerelem arca, 3. Számvetés)	27
KURUCZ GYULA: Az élet kiszámíthatatlan válto- zatossága — a kör	29
SÁNTA GÁBOR: Hivatás, mely mindig áldozattal jár; Történet az érem sokoldalúságáról; A szét- ázott utolsó könyv	37
SZERDAHELYI ZOLTÁN: Beszélgetések Hajnóczy Péterről (Domokos Mátyással és Ács Margittal)	40

TANULMÁNY

MISKOLCZY AMBRUS: Iorga-paradoxonok (Az er- délyi és magyarországi románok történetéről — 1915., 1989.)	48
---	----

NÉZŐ

N. SZ. DERZSALJUK: „Ők nem okolhatók, hogy ebbe a helyzetbe kerültek” (A magyarok sorsa Ukrajnában a második világháború éveiben) ...	70
A. SAJTI ENIKŐ: Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén	76

KRITIKA

VEKERDI LÁSZLÓ: Pintér Lajos: A vadszeder útján	83
GREZSA FERENC: Füzi László: Szerepek és lehetőségek	88
TATÁR SÁNDOR: Pszeudo-tudósítások képzelt élményekről (Szijj Ferenc: A lassú élet titka)	90
SZILÁGYI MÁRTON: Az indulás felelőssége (Majla Sándor: A szavak pirja)	93
TAKÁCS LÁSZLÓ: Büky László: Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében	95
BÜKY LÁSZLÓ: A magyar nyelv szépprózai gyakorlati szótára 1965–1977	97

MŰÉSZET

ABLONCZY LÁSZLÓ: Harag Györgyre emlékezünk	99
CRISTIAN IOAN: „Egy új világot teremtenék...” (Próbanapló) (Kereskényi Sándor fordítása) ...	100
SÜTŐ ANDRÁS: A keserű-szemű festő	111
VASY GÉZA: Szécsi Margit (1928–1990)	112
<i>Szerkesztői asztal</i>	a borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

SZÉCSI ANDRÁS munkái a 9., 21., 26., 39., 47. és a 82. oldalon

CSORBA GYŐZŐ

Vereség

*Egy éjszaka
levetközött a fügefa
Alatta a levél
gyúrt szoknya körbeér
Ahol gyümölcsei
fordított csöcsformájú csöppnyi kincsei
csüggtek most ott rideg
gallyak lebegnek
A kert
lakói csöndesen remegnek
körülfogott levert
megrémitett sereg*

*Mi lesz jövőre?
Előre
tanítom nyelvem sűrű búcsúszóra
talán nem is elmondhatóra
hiszen talán
e tél után
nyelvem se lesz már
s ez az igyekvő
stréberség hátha meddő:
se árt se használ*

Szekrényfiók

*Itt minden van de semmit sem találok
ha éppen kellene*

*... Sokféle régi jegy meg igazolvány
kulcsok egy ronda epegyógyszer
használati utasítása rokkant
öngyújtók még dohányos éveimből*

*kis fadoboz Hindenburg képe rajta
keresztben német zászló és magyar
s tűszúrással „Isten velünk” szöveg
(ártatlan giccs az első háborúból)
bőr- és műbőr erszények jónehány
betét golyóstollakba s mennyi más!
Ha rendre fölsorolnám legalább
tízszor hosszabbra nőne versem*

*Viszont
e tarkaság áldás nekem
hiszen
keresgéléseim során
akármelyik tárgyat tolom tovább
érintésére át- meg átjár
mint gyöngéd s változó meleg fuvallat
egy-egy emlék odáig tetszhalott
s megtámogatja dőlő életem*

DÖBRENTAI KORNÉL

JÁNOS PROFÁN JELENÉSEI

Bevégzett látomások

*Ködből ködbe visz a temetőút s elnyel, mint a kérdőjelek tengeröble.
Akár a sósav, minden álmodat fölismerhetetlenné roncsol
a nappal, mégis ezt a fény asszisztenciája mellett
purgatóriumivá hevített jelenlétet, szalmazsák-komótos
rothadást, ami még az életem, mégis ezt, mint az éjszaka
sötétzárkáját —:*

*a feketeség kátránypapír rétegei alatt
földnek fordított, préselt arcok s kibukó, még ringló-ruganyos
nyelvek a beléjük fojtott tehertől talajba ellilultan,
fagytól kopogósak az ürbetétes kimondás visszamaradt
burkai, mégis megörökülnek testámentumosan a bitó
alól elkiáltott szavak, hóhéri fülekben is tartóssá
megfogán a visszhang: ISTEN VELETEK, ÉLJEN A SZABAD
[MAGYARORSZÁG!;*

*a vér leoldhatatlan vaskarikája furcsán kibicsaklott
nyakukon, előttem még így sem hajtanak fejet; a félelem
folytonos magömlése ocsmány nyirkossággal dideregtet, mert
itt a sír nem csupán munkagödör, s nem az enyészet szolid
parkolója a temető, de tartalékot rejtő, nemzeti depó,*

és a szakmányban gyártott kivégzettek nem hullák, de féktelen-
 aktivitású halottak, föluszulva ők regnálnak itt, noha
 üres töltényhüvely a test, a kétharmada víz **ÉS AZ ŰRNAK**
LELKE NEM TÁPLÁLJA VALA A VIZEKET: reciprok *Genezis*,
 az ősködbe hullanék vissza, ábrándos, szűz kezdetekig, mert
NEM LÖN VILAGOSSÁG, csak a lelógó villanykörte kopottas
 fénybojtja dereng, csak árnyékuk cafrangtalan, örök feltámadása
 a cellafalon s kiveret szemük helyén a rozsdáálló nikkel-
 kérdőjelek engem vakítanak, világtalant, ki homlokom
 szennyes-nyákos gyónadékaival síkosítom a port s rángok tova,
 közundorodás totemférgé, és mindig a tetthelyre vissza,
 a parcellákhoz, amiket a hátukból hasítottam, legyen
 hová elvermelniük kényszertelelésre a mérlegképes
 Juszticiát —;

ködből ködbe visz a temetőút, mezsgyekaróként
 merednek föl a tilalmas kopjafák s véget ér a tartomány,
 hol kőkleri göggel adatott elő a sátán hepeningje:
 én, hibbanthitű bűvész-kisinas, ki betanított sarlatánná
 iparkodtam föl magam, lovagolva parázna mód a páncélos
 fenevaden, elkövettem a kártékony üdvözítést: ama
 szent vaspálcát puskavesszővé silányítottam s vöröscsillaggá
 a hegyébe forrt hajnalcsillagot, és bő vérben megjárattam
 e könnyelmű papírforgót, s az gépfegyver-kelepeléssel forgott
 súlyosan tovább, kedvemre hajtották dögszagú sóhajok,
 s betyáros kunszt volt nagyon, nagyon betyáros volt, ahogy nyílt színen
 fasírt-masszává elkevertem a láncotalpak közt megdarált nemzetet,
VEGYÉTEK ÉS EGYÉTEK, s önmagával föléltettem önmagát.

Ködből ködbe visz a temetőút s elnyel, mint a kérdőjelek tengeröble.

TORNAI JÓZSEF

Isten viharában

„De nekünk megadatott, ti költők,
 hogy földetlen fővel álljunk isten
 viharában.”

(Hölderlin)

Micsoda évek törnek ránk, micsoda évek!
 Fölfakasztjuk a véres tályogokat,
 de újak és újak duzzadnak helyettük.
 A kapukba gyilkosok fekszenek
 az éhezők közé, hogy megtévesszék
 az angyalt, ki a remények szőrcsuhájában
 érkezik. Kihásítjuk egymáson a ruhát:

megvizsgáljuk a másik bőrén
a törzsi jelet. Mártírok kopjafájára
köpi nikotinos nyálát az áruló; a hősök
márványtábláját csupasz féreg-csapat
feszíti le a falakról. Jelszavak
zárják más és más ketrecekbe a barátokat.
Ezer napig pörzsöl a forgó, tűzfröcsögő nap
és egy napig se gőzölög repecskes szántókon
az eső. Ó fák és nők, kik hiába
hoztok gyümölcsöt: itt még
bűnhődniük kell a bűnteleneknek!

Micsoda évek nyelnek el, micsoda évek!
Hány hajnalt hallgatózunk végig,
hány éjszakát, mert gyerekeink
zaj-buborékos mocsarakban táncoltatják a lelküket
és nem tudjuk, hazatántorognak-e valaha.
Megsebeznek az egymás kezébe-lábába
akaszkodó rühes gondolatok.
Mi lesz földünkön karácsonyra, újesztendőre: nem
emberfejek világítanak majd
Jézus fenyőfáján és a szilveszteri
pezsgősüvegből nem nyújthatja ki
sátán-nyelvét az édenkerti hízelkedés és gyűlölet?

Micsoda évek döfnek belénk, micsoda skorpió-évek!
Rágalom-vermek és ártatlanoknak
kipöckölt patkány-csapdák a lépcsőfordulókon,
turjános füzesek alatt. Az emberek nem merik
segítségül hívni álmaikat, mert rozsdás
nyomokat hagy a szívükön minden utópia,
és akinek koponyája belül rózsás volt,
kívül ótváros seb és heg lesz,
mire megérkezünk az idők Amazonas-torkolatához,
ahol nagy halak vetik föl magukat,
szájukban az élet iszapból fölhozott aranykulcsával.

De nektek megadatott, ti költők,
hogy kimondjátok ezt az önmaga mérgeitől
öklendező világot. Nektek megadatott,
hogy egyetlen hívő szó pálmaágával integessetek
új égboltok csillag-pázmái felé.

Ima meg-nem-született gyerekeimért a legégetőbb nyár közepén

Bocsássatok meg nekem, kis lelkek,
kik a húsba már horgonyt dobtatok
a méh áttetsző ernyője alatt,
fölvillantatok, napkeltére-kész lélegzés-szirmok,
isten titkosírás-jegyei, —
bocsássatok meg, hogy anyátok hiába sirt:
elálltam utatok, nem pillantottátok
meg a földi szelíd vagy érdes fényeket soha,
nem szívátok ezüst-buborékos levegőjét
soha; lüktetésetek elakadt, mielőtt kétségbeesetten
először ordíthattatok volna, meggyilkoltjaim;
eszembejuttok most az aranyat permetelő sugárzásban,
egyedül megyek a folyó felé,
velem úszhatnátok a szárcsás partok közt
mindannyian: nagy és kicsi lányok és fiúk,
vérem jelzőbólyái a semmi és a halál
hullámtörésein. S hány anya volná
veletek boldog, sőt, boldogtalan!
Bocsássatok meg nekem fátyol-lényecskék,
kiknek mosolyát csak megálmodni tudom,
bocsássatok meg, hiszen úgy fájtok, hiszen
most már tudom, milyen sűrű bűn volt a halálotok,
de olyan elátkozott faj vagyunk mi,
amint a Jó és a Rossz előtti kígyótojást
kitörjük, hogy talán jobb itt nem
perzselődnötök éhség, csalódás, szerelem,
céltalanság kiszáradó folyómedrében;
gondoljátok most ti is erre, ártatlan kis mécszek;
csak a szépség, a nap asszonyi szépsége,
ahogy a lombokra és a síkságra mosolyog: lelkünk
legmélyéig csak ez tölt meg. Az isten
mindig arca elé húzza esőfelhőit,
jobban láthatjátok, míg ki se lép belőletek.
És mégis: mikor ma
a nyár búbosbanka-csőrrel szikráztatni
kezdte ablakomat, titeket kerestelek,
titeket, szerelmeseim ajándékát:
nem azért szerettük mi egymást, hogy
ti ne lehessetek. Jaj, Évák és
Margitok, Ildikók és Klárák magzatai,
hova száműztünk mi titeket? A születés
alatti utakon merre tántorogtok,
árny-koponyátokban milyen titkokat
nevelgettek, amiket én csak rettegve
ízlelhetek? Nem tudjuk ésszel soha eldönteni,

jobb-e meghalni, mint megszületni,
ezek az Óskapuk előttünk zárva
állnak. Csak sirni tudok és lehajtott
fejjel gondolni testem és lelkem útvesztőire,
melyekben a vágy és lemondás
egy csomóra van kötve. Mert hogy mit jelent
egyszerre akarni és elpusztítani valakit,
ki mégis ott vérzik valahol ugyanabban
az időben és időtlenségben, melyben az élők,
csak én tudhatom, mikor most a gyászoló
fájdalomtól a lét és a nemlét közötti
éjszakában meggörnyedek. És szavam, a sötét
meghasonlás szava, ha eljut
hozzátok a halál kristályrácsain át,
hozzátok, akik ott vagytok eszméletem határain túl,
érezem, mert lehúz súlytalanságotok,
fényszerűségetek terhe, — legyen most
messzi simogatás, százszor elsuttogott
áldás egy apától, ki maga is csak olyan
földerengő arc a mulandóság töredezett
üvegén, mint ti, gyönyörben szárnyat-bontó,
de soha-soha föl nem szálló gyermekeim.

Az Apokalipszis lovasa

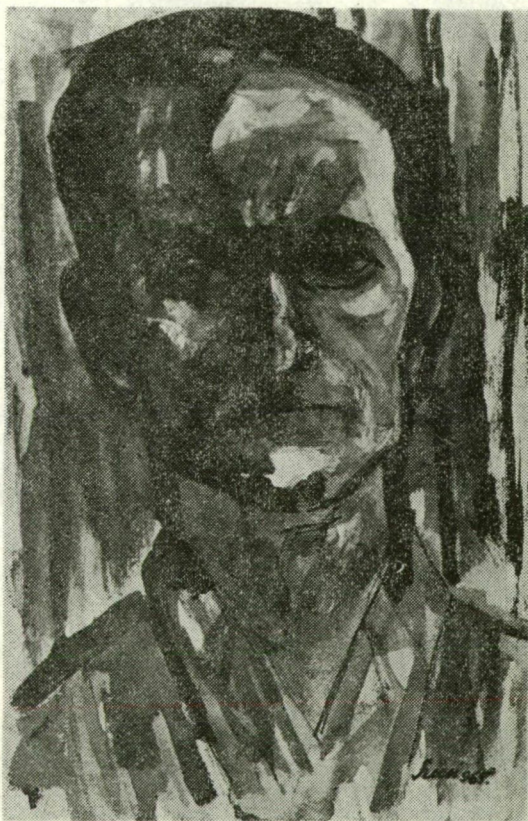
Ej, téged még érdekelnek
országok, ügyek, történelmek,
szemfényvesztő fölvilanások, melyekkel emberi árnyak
sorai között az Apokalipszis lovasa vágat

át olyan hirtelen, hogy többnyire senki se érti,
mitől férfi a nő és asszony a férfi?

Minek kellett ideszakadnunk a földre?
Én is csak állok itt szűkülve,
behúzott nyakkal, mert tudom, nincs föloldás:
minden nap gyilkolás, bűn, vakhit, Balázs pajtás!

Menekült-szonett

Rítusos hallgatás, csak káosz
belül, ahol a kor redői
árnyékot vetnek, míg kitörli
az elidegenített város
rémképét s — hangjait szívéből —
hajszolt pályán keringő emlék
sújtja a nyúlt koponya mentét,
gúnyosan hurkolódó hét kör:
az idő csillapíthatatlan
formakeresése a térben.
„Amit adtam, s amit kaphattam
volna, s amire már örökre
csak érvem van, nincsen esélyem” —
Egy arc, akár a semmi tükre.

SZÉCSI ANDRÁS: SZILÁGYI DOMOKOS

Napozni lehetett a gyöngédségénél

Az asszony levelet kapott a lányától, hogy sürgősen utazzék fel hozzá, mert Valér, azóta is, hogy kimondták a válást, éjjel-nappal zaklatja őt, s ha ennek nem szakad vége, a gyermekeket is megöli. Rémséges utazása volt, a vonat négy órán át döcögött, zakatolt, s álldogált lázító közönnyel a száz kilométeren, mintha a sors rendelése lett volna már az is, hogy ő tehetetlenül szenvedje át az idők végezetéig a látomást, amelyben a kisfiú meg a lányka a vérébe fagyva, tágra nyílt szemmel mered a semmibe, Szeréna pedig a konyhaajtó fölötti kampón himbálózik...

Valahányszor megállt a vonat, ő a vagon hátravágódó ajtaja mögül szeretett volna átkiáltani a behavazott dombok és dermedt bokrok fölött, a befagyott források és repedezett itatóvályúk fölött, hogy vigyázz, gazember, megszámláltattak a te óráid, és akkor is szétzúzom a fejed, ha életfogytiglanira ítélnék; de nem ítélnék el, sőt az egész ország a kezemet csókolja majd, hogy megszabadítottam egy vámpírtól...

A fekete műanyag táska húzózáráját óvatosan kinyitotta egy arasznnyira, hogy ismét és újra lássa a húsvágó balta csillogó élet, amely egy-egy pillanatra megnyugtatta, elvágva benne a rettegés és a düh tápláló ereit. Hurkot is varrt a kosztümkabátja alá, mert oda szándékozott beakasztani a baltát, mire fölér a lakásba, nehogy váratlanul érje Valér támadása, mint egy esztendővel ezelőtt, amikor lerúgta a lépcsőről...

„De hát mit keres a házban a gazember, ha már kimondták a válást? Nem tud belenyugodni, hogy a gyerekeket is, a lakást is Szerénának ítélték?”

Megpróbált rágyújtani, de hol a gyufa, hol a cigaretta hullott ki gémberedett ujjai közül. Minden ellene szegül ilyenkor, hogy visszahúzza, késleltesse — gondolta —, mintha ő maga készülne gyilkos támadásra. Jó húsz percet várt az autóbuszra is az állomástéren, a koromszagú hidegben, ismeretlen emberek tömegében, s csupán az a képzelgés kötötte le olykor egy kissé, hogy épp most kerül elébe az a semmiházi, ő pedig agyonüti, s ezzel véget vet a lánya kálváriájának és a sajátjának is.

Már leszállt az autóbusról, már kiizzadt a gyaloglástól, de még mindig nem volt ott. Miközben fölfelé igyekezett a meredek, betonozott úton, a tömbházak hatalmas hasábjai mintha egyre távolodtak volna tőle, ahelyett, hogy közelednének, s már sírni tudott volna gyötrő öregségétől, lépteinek szaporatlanságától. Alig hogy belökte táskájával a lépcsőház ajtaját, s fölkapaszkodott néhány lépcsőfokon, az ismert magasságból, a negyedik emelet tájékaról veszekedést hallott, és rögtön felismerte a hangokat:

— Valld be, te cafat, hogy kikkel és hányszor, mert kinyomom belőled a szuszt!

— Mindenkiel és annyiszor, ahányszor jólesett, de ne ordíts, mert mások is laknak ebben a házban!

— Tojok rájuk! És azért is ordítok, idecsödütem a fél világot, hadd tudják, hogy egy ribancot vettem el!

Most a kislány kezdett el sikoltozni, és sikoltott egyvégtében, hogy értetlenné tegye a veszekedést.

— Hallgassatok, örültek, és fogjátok be a szátokat, mert kiugrom az ablakon!

Az asszony rohanni kezdett fölfelé, még meg is botlott, aztán föltápáskodott, és a táskából elővette a szekercét. Az ajtó előtt megtorpanva már nem is csengetett, hanem a balta fokával dörömbölt.

A veszekedés ebben a pillanatban megszűnt, s még különösebb volt, hogy a kisfiú mosolygva nyitott ajtót. Az asszony előtt azonban így is mintha tűz lobbant volna, könnyes szemmel, fölindultan szinte ráesett a gyerekre, és fölemelte a baltát:

— Mi történik itt?!... Kik gyilkolják egymást?!

A fiúcska még mindig mosolygott:

— Játszottunk Krisztinával... Elővettük a szalagokat a régi veszekedésekről...

A távolsági busz ismét elindult, hogy megtegye a negyvenöt kilométert, javarészt ugyanazokkal az utasokkal, immár évek óta, úgyhogy a községi megállóknál már csak lábonállóknak jutott hely. Tanítók, mérnökök, közigazdászok, orvosok kászálódtak fel, táskáikban, műanyag szatyaikban élelemmel, amelyet az indulás előtt kapkodtak össze ezen az ipari telepen, ahol szürke rétegben lepte a háztetőket, sőt a szőlőt is a cementpor. Már ismerték egymás hangját, szuszogását, mindenikük tudta, hogy a másiknak mi lesz az első szava, amikor fölbukkan a fedélzeten, hogyan tekint szét, mit mond. Reggel is, délután is össze voltak zárva jó két-két órára, és Láposi Szeréna nőgyógyász kiszámította, hogy övele tízévi ingázás alatt vagy háromezerszer fordult az autóbusz...

A nők — mondhatni — útitársaik előtt hordták ki magzataikat, egy évtized alatt némelyikük hármát is; egymás receptjei, ajánlásai szerint főztek, egymás észjárása szerint is gondolkoztak olykor, például a szerelmi élet következményeinek a megítélésében és elhárításában, mint egy patriarkális család tagjai, s ebben Klári, az állatorvos felesége volt ismét a legmagabiztosabb:

— Nálam az úrfi minden hétre kap két-három gumikesztyűt, aztán abba dudálhat! — vihogta tele veres kacagással az autóbust. — Nálam nincs kísérletezés, én nem rizikózok... Mind jöhet nekem a mesével, hogy ettől fog a falra mászni... Mások is élnek így, és elégedettek.

Csak közös cellákban szokhatnak ennyire össze, s tárulkozhatnak ki az emberek bűneikkel, bajaikkal, ábrándjaikkal, kétségeikkel együtt. Négy gumikeréken guruló társbérlet, s hónapokon át éjjeli menedékhely, mert sötétben indulnak, és sötétben érnek haza. Ő, mi minden zajlott már le ezen a pár négyzetméteren!... Egy ízben még föl is borult velük az autóbusz, de senki sem sérült meg súlyosabban, s csupán az tette emlékezetessé a balesetet, hogy Riska, a veres hajú debella, akinek önhitt kényeskedő hangjától egy percre sem lehetett elmélázni, akkor lepleződött le: akkor derült ki, hogy magasra föltornyozott haja vendéghaj, mert a parókája fönnakadt a fogantyú rúdján, miközben ő maga hanyatt esve rúgkapált, mint egy kétvállra fektetett kopasz birkózó...

„Iszonyú, hogy lassan már a tájat is megunja az ember! — tűnődött el az orvosnő, s már nem is lázadón, hanem csak azért, hogy ne gyötörjék még sötétebb gondolatok. — Íme, az a kis fahíd, amott a patak fölött, az a kis

tisztás, az a fehérre meszelt ház, az a fenyősor is mily ellenszenvessé tudott válni annyi idő után. Nem is csoda, hogy Tropa, az állatorvos, aki a Zengőbérc alatt bérelt szobát, egy nap részegen fölkapaszkodott a csúcsra, hogy leköphesse...”

Halántékát nekidűtötte a kocsiablak nikkelezett hideg keretének, s mint-ha ettől megnyugodott volna kissé, tovább gondolta:

„Régen, amikor megláttam egy völgyet, amelyet folyamatosan öntött el a fény, bizonyára nem pusztán magamnak láttam meg, de együtt örültem azzal, aki ugyancsak örülni tudott volna, ha ott van mellettem; de ha ez igaz, akkor az sem túlzás, hogy amikor észrevétlenül megununk, megutálunk valamit, akkor előbb a Valakit gyűlöljük meg a láthatóban s a láthatatlanban egyaránt... Talán amiatt nem tudok én nyomorúságomban zenét hallgatni sem... Ami magasztos és felemelő, az engem ilyenkor csak mélyebben ráébreszt az én sorsomra...”

Hogy ne szenvedjen tovább a megutált tájtól, amely körbeforgott előtte, és ismét és újra megkörnyékezte, mint egy makacs és kidobott szerető, aki a kedves vagy meggyőző szavakat a maga kíméletlen türelmével és ostorával pótolja, lehunyta a szemét, és jó ideig föl se nyitotta többé; de mi haszna volt annak, amikor a látható tájtól elzárkózva csak még zavartalanabban elébe állhatott az, aki miatt mindenestül meggyűlölte a kilométerköveket, a diófákat, a kanyarokat és a benzinbüzt, az elindulás és a megérkezés pillanataival együtt, a borotvátalan és gyakran másnaposságtól ingerült, fokhagymaszagú sofőrökkel együtt... Hiszen egy csöppnyi gögőt, egy szemernyi fölényt sem érezhetett útítársai között, mert neki is éppúgy megvolt a maga rossz hírbe keverő nagyjelene ezen a pár négyzetméternyi mozgó színpadon, mint Kopacz Riskának és másoknak...

— Kurva, világ kurvája!... Bűdös ringyó!... Te cafat, aki egy egész ipari teleppel összeadod magad!... Tekintsenek erre a néمبرre, elvtársak és elvtársnők, és iszonyodjanak meg tőle, mert ilyen cédat Európa még nem szült!...

És negyvenöt kilométeren át, attól kezdve, hogy vele fölszállt, egyfolytában mocskolta az az ember, s a maga bizonyosságának tudatában, önmagából kifordultan, s mégis kellő önuralommal s pontos kiszámítással kínálta oda őt a társaságnak, a végén már-már fölhívást intézve hozzájuk, hogy állítsák meg a buszt, és kövezzék meg őt, a feleségét, s ha nem hamarabb, akkor a végállomáson, a nyüzsgő piactéren rakják rá a menet közben fölszedett negyvenöt kilométerkövet, s a gúla tetejébe állítsanak rögtönzött táblát: ÍGY JÁR A HÜTLEN!

De még odahaza sem volt nyugta tőle, tovább okádta rá a mocskot, ott, a gyerekek szeme láttára és füle hallatára, s hogy rádöbrentse kiszolgáltatottságára, villanyoltás után vadul és dühösen nekiesett, és féltékenységeben fölhatalmasodva vicsorgón ölelte, tépte, harapta reggelig, és ő szinte leesett a lábáról, amikor undorodva és sajgó fájdalomtól gyötörtén kikászálódott az ágyból, és elindult a fürdőszoba felé. S hogy kivel hozta össze a sors, már abból is meglátszott, hogy mikor be akarta adni ellene a válókeresetet, és elment a legjobb ügyvédhez, az szánakozó mosollyal tárta szét a karját:

— Bocsásson meg, hölgyem, de nem vállalom... Az ön férje veszélyes ember, és megvannak az összeköttetései... Már eddig is sok ellenfelét buk-

tatta le: egyiket homokosság vádjával, másokat a politikai múltjuk miatt, és mindig talált hamis tanúkat...

Igen, így volt, és senki sem hitte volna, hogy ez az alak közgazdaságból és bölcsletről is diplomát szerzett, sőt az utóbbinak doktora is volt, bár igaz, hogy értekezésének a lapjaira ő maga ütötte rá egyenként a pecsétet, ahogy Napóleon helyezte a koronát saját fejére, és sokáig beszéd tárgya volt Szamosvárhelyen az a gőg, az a magabiztosság, az a megfélemlítő fölény, ahogy a rektori hivatalba szinte betörve doktorrá avatta magát. Mert ettől az embertől minden kitelt.

— Ha válasra kényszerítesz, megsemmisítelek! Elvétetem az orvosi diplomádat, és börtönbe juttatlak!

Fölrezzent emlékező ábrándozásából, mert az autóbusz megállt Aranyosrévnél; a nap utolszor még felragyogott a téli táj fölött, előbukkanva a dombok mögül, egy kisfiú borjút vezetett oda a megállóhoz, mintha vele együtt akarna fölszállni, két testes parasztasszony kapaszkodott fel csizmában, fekete nagykendőben, meg egy tanító, aztán ismét elindultak. Talán a bábész kisfiú a bocival, talán a bágyadtan fehér, de simogató fény, amely kétoldalt az út mentén szétterült, kis időre eloszlatta szorongását, sötét gondolatait, és párányi reményt ébresztett benne, hogy talán még nincs minden elveszve számára. És ekkor ismét Őreá, a Másikra gondolt, aki életmentője volt a válás kálváriás útján, akivel egy órácskát együtt lenni többet jelentett házassága minden örömenél, ha volt ugyan része ilyesmiben is Valér mellett, tíz esztendő alatt. Valahányszor megkereste Zsombor, és ő a tenyerét a vállára fektetve odabújhatott hozzá, és lehunyhatta a szemét, egyszerre megkönnyebült, és szinte elsírta magát boldogságában. Mert Őbenne oly természetesen nyilatkozott meg a műveltség és a tapasztalat, a kedély és a humor, hogy napozni lehetett volna a gyöngédségénél...

Valamikor osztálytársak voltak, s mily különös, most kellett találkozniuk és megvallaniuk egymásnak, amit akkor, elfogultságuk s az apró félreértések és véletlenek miatt nem mondhattak el. Zsombor irodalomtanár volt, felesége megszökött, és otthagya a nyolcéves kisfiúval, de Szeréna, bármennyire is ragaszkodott hozzá, jobbnak látta, ha a válóper végéig nem mutatkoznak együtt, és később is sokáig bujdokolt vele: ne higgye a világ, hogy azért volt olyan sürgős neki a válás, mert „vizketett a fenéke”.

— Édes doktornő, úgy szeretnék tenni valamit a doktornőért, ha már pénzt nem akar elfogadni... Mert nem csak az életemet köszönhetem kis-kegyednek, hanem a gyermekemet is!

Mennyi ilyen páciense akadt, de nem volt mit kérnie tőlük, csak mosolygott ezen a megható buzgalmon; végül azonban egy napon, sok viaskodás után így szólt az egyikhez, aki özvegyen élt egy tágas, de meghitt lakásban, s eléggé eldugott helyen, az erdő alatt:

— Nagyon hálás volnék, Keresztesné, ha pár órára befogadna egy nagyon kedves, régi ismerőssel...

S miután a föltett pléhpofo alatt izzani kezdett a szégyentől, részben hozzá is szoktatta magát az elkövetkező megalázkodásokhoz, csak hogy legalább kéthetenként egyszer együtt lehessen Zsomborral... S mindig ahhoz húzódtak be, akiért ő is a legnagyobb áldozatot hozta...

Miután kiszállt egymásba áporodott útitársai közül, valami különös történt vele: állt az állomás környékén, a piactér mellett, csak állt, és nem volt kedve továbbindulni, mint aki idegen városba érkezett és tanácstalan. Igaz,

hogy megszokott rendelése mellett ma a poliklinikán is helyettesített, s meg-nézett huszonhárom beteget, de erre máskor is volt példa, ettől még nem érezte volna magát ily halálosan fáradtnak és közönyösnek. Piszkos, bűdös volt most számára a környezet, lehangoló minden utca, s miután elindult, hagyta, hogy nekiütődjenek, hogy lökjék, hogy a suhancok oly megjegyzéseket rikoltsanak utána, mintha részeg volna, s nem fáradt.

Később, amikor a kivilágított postaépület lépcsőjén fölment és megállt a csarnokban, egy ideig ő maga sem tudta, miért jött, aztán odament az egyik automata készülékhez, fölemelte a kagylót, és a zsebében háromlejesért mat-tatott. Mint a szívbeteg, aki végső kétségbeeséssel, ösztönösen nyúl az élet-mentő nitroglicerintabletta után, úgy tárcsázott ő is. Mert most létszükségnek érezte, hogy a fásult epe- és ecetízű keserűség után átéljen valami magasabb-rendű fájdalmat is, valami kikényszerített, zivataros megtisztulást.

— Halló, Zsombor?... Szervusz... Mit is mondjak hirtelen: csupán azért hívtalak fel, hogy közöljem, többé nem fogadhatlak...

Hatalmas csend volt a válasz, utána halk nevetés:

— Ne bolondozz... Mi vagy te, nemzetközi repülőtér, hogy nem fogad-hatsz?... Talán vihar dúl körülötted?...

Ő nyelt egy nagyot, s utána megismételte:

— Nem fogadhatlak, értsd meg...

— De hát miért?!... Mondj már valamit!

Most ő hallgatott kínos váratatással:

— Ne haragudj... Problémáim vannak...

— Hogyhogy ne haragudjam?... Hiszen ez olyan, mintha ok és magya-rázat nélkül kidobnál!...

Szeréna összeszorította a száját, könnyezett, de hallgatott; a vonal túlsó feléről hatalmas, beletörődő sóhajtás:

— Rendben van, kedves, legyen meg a te akaratod... Vizontlátásra — száz év múlva...

Ment sírva az utcán, az üres bevásárlótáskájával és az üres lelkével, és maga sem tudta, miért tette, amit tett: talán azért, hogy a másiknak is fáj-jon?... De ily kegyetlen sértés után nem érezhet igaz megrendülést, csak szégyent és haragot, vagy fölmentő öngazolást, hogy nem ok nélkül közele-dett hozzá oly későn. És többé nem fogja zavarni, sem szóban, sem írásban, sem telefonon, hiszen ő maga mondta egy ízben, hogy nincs miért vissza-sétálni annak a folyónak a partján, amely iszaptengerbe torkollik...

De a szörnyű napnak még nem volt vége; odahaza földúltan várta az édesanyja, már amikor belépett, eléje lobogtatta a két ellenőrző könyvecskét, hogy íme, a kisfiú négyes dolgozatot írt földrajzból, a kislány hármast kapott, mert odahaza felejtette a tornafelszerelését. S meg kellett tudnia azt is, mi-előtt még a kabátját levehette volna, hogy az a gazember ismét beállított a déli órákban, arról faggatta a gyerekeket, hogy ki jár ide, van-e barátja az anyjuknak, minden szobát többször is átvizsgált, s közben úgy tűnt, hogy valamit rejteget, valamit el akar dugni...

Szeréna hallgatta a litániát, egy percre elfelejtette a telefonbeszélgetést Zsomborral, sőt büntudatot kezdett érezni régebbi távolmaradásai miatt, és egyedül önmagát vádolta a kicsik rossz jegyeiért és restségeért.

— Képzeld, amikor beléptem, ez a két kölyök a magnószalagra vett dulakodásaitokat hallgatta vissza, mintha nem lett volna alkalmuk a csömörig betelni velük!

Felicián sündörögve mentegetőzött:

— Tudod, mit mondtam neki, Anya, amikor Regina beengedte?... Tudod?... Azt mondtam: Uram, én nem ismerem magát!...

Szeréna a kínos napra gondolt, a rendelés óráira, aztán az utazásra, Riska nagyszájú hengegésére, majd ismét az iszonyú telefonbeszélgetésre, fáradt sodródására a járdán, s mikor már mindenestül idehaza érezte magát, ijedten megismételte:

— Mit akart itt Valér?... Mit keresett a szobákban?... És miért nem volt rajta a szemetek?!...

Most Regina kezdte a mentegetőzést:

— Én utánalestem, de nem láttam semmit!... Felicián összevissza beszél!...

Tétován meredt hol az egyik, hol a másik gyerekekre, és egyre kínzóbb szorongást érzett. Vajon mire készül ismét az az elvetemült, milyen újabb bajt és szégyent hoz rá?

— Föl kell kutatnunk minden tenyérnyi helyet, mert az a szélhámos nem ok nélkül szimatolt itt! — mondta az anyjának.

Előbb a gyerekek szobáját vizsgálták át, aztán lefektették a kicsiket, és folytatták a munkát: kiakasztották a ruhákat a szekrényből, föltúrták a fehérműt, bematattak a dobozokba, amelyekben a mirtuszkoszorútól a kicsik celofánba csomagolt hajtincséig minden volt, térden csúszva bepillantottak a bútorok alá, fölnyitották a festett kanapét, a könyvek között babráltak, a virágok mögé néztek. Később a szobából kikerültek az előszobába, hátracsapták a falba süllyesztett szekrény ajtaját, cipők zuhantak nagy zajjal az üres vederbe, eléjük dőlt a seprű, de ők csak kerestek, kutattak, zihálva és fáradhatatlanul, gyűröten és összepiszkolva. Aztán folytatták a konyhában és a fürdőszobában, mindenütt, amíg már csak tátoztak és szédelegtek a fölforगतott lakásban, és kölcsönös tanácsalansággal meredtek egymásra, mert nem tudták, mi az, amit valójában keresnek.

Este tizenegy körül végül rászánták magukat, hogy megmosakodjanak és lefeküdjenek, de akkor csöngettek. Kurtán és erélyesen; aztán ismét és újra. Szeréna ment az ajtóhoz.

— Ki az? — kérdezte félénken.

Valér felelt:

— Én vagyok, engedj be! Fontos!

— Nem engedlek be! Késő van, a gyerekek lefeküdtek. És nagyon kérlek, ne verd föl a házat.

— Nyiss ajtót, a saját érdekedben! Csak közölni akarok valamit, utána itt sem voltam...

Szeréna még várt egy keveset, mert arra gondolt, hogy így hamarabb megszabadulhat tőle, beengedte. Valér azonban nem egyedül jött, hanem két másik férfival, akik mindjárt benyomultak mögötte, vodka- és fokhagymaszagot lehelve.

— Kicsodák maguk, és mit keresnek itt éjfélkor?! — kiáltott fel Szeréna rémülten, de az elvált férj megragadta a csuklóját, és a saját pálinkabűzét fújta az arcába:

— Ne csapj ricsajt, te ostoba!... Mondtam, hogy egy perc múlva már itt sem vagyunk!... Csupán meg akarok mutatni valamit az uraknak!...

Aztán a két ismeretlen alakhoz fordult:

— Egy pillanat, uraim, csak egy pillanat!...

És azzal elsietett a fürdőszoba felé, és mindjárt üvegkannával tért vissza; az üvegben kék orvosi szesz volt, a szeszben görbe kanál, amelyet falusi bábák használnak a küretekhez. A lány anyja pongyolája alá rejtett kezében a baltát markolta; máris ráizzadt a tenyere annak nyelére.

— Ide nézzenek, uraim! — mondta Valér, a kannát magasra emelve. — Ezt fedeztem fel ma délben, de nem akartam hozzányúlni, amíg tanúk előtt nem bizonyíthatom, hogy a házasságunk alatt miért láttam oly gyakran vér-
cseppeket a lakásban!... Most már önök előtt is világos!...

Azok ketten részeg meglepődéssel hörögtek:

— Szóval, titkos angyaljárás volt itt? — mondta az egyik vigyorogva, és meglebegtette a tenyerét. — Ez bizony veszélyes játék manapság, kedves hölgyem!...

— Tehát, ha jól értettem, szabadidejében magzatelhajtással foglalkozott a rokonszenves doktornő! — álmélkodott a másik is bután, hogy végigcsinálja ő is a szerepét.

Valér mámoros lett a két jó alakítástól.

— Ūristen, sosem gondoltam volna, hogy idáig sülyyedhet két gyermekem anyja! — kiáltotta térdre bukva, és homlokát az előszoba szőnyegéhez szorította. — Hiszen ezért nyolc év jár!...

De nem mondhatta tovább, mert ekkor az öregasszony halántékon csapta a balta fokával, úgyhogy eldőlt; rögtön vértócsa gyűlt körülötte, mintha a feje piros bársonyra hullott volna. A két alak már nyomakodott is kifelé az ajtón, nem akart tanú lenni a borzalomnál is, s ijedtében elejtette a kannát a görbe kanállal, amelyet ivócimborájuk és felbérلőjük bízott rájuk a nagyjelenet előtt. Szeréna már-már tébolyodottan toporgott az előszobában, a gyerekek mögötte vacogtak a rémülettől.

— Jaj, de pokoli nap volt ez a mai nap! — jajdult fel, dermedt ujjait a fény felé tartva, mintha vért látna rajta.

— Nem elég, hogy én megöltem ma, akit a legjobban szerettem, magának is gyilkosságba kellett keverednie, anyám, magának is?!

S azzal aléltn végigvágódott az előszoba szőnyegén, szinte ráesett az áldozatra.

CSIKI LÁSZLÓ

Kísérlet

Egész éjjel nyüzsítettek a klinika kutyái. Több hete nyüzsíthettek már, de én csak ezen az éjszakán hallottam őket a furcsa házban. Magas földszintű, vakolatlan téglaház volt, olyan, mintha száz éve folyamatosan átépítenék és soha nem bírnák befejezni. Vagy a gazdái haltak ki idő előtt, vagy a pénzük, esetleg a türelmük fogyott el. Tornya sem volt, pedig kellett volna, hogy legyen. Nagy, súlyos épület volt, több, egymást szerető generációnak való, de ezen az éjszakán csak mi ketten laktuk Máriával, és mi sem teljesen. Nem tudtam, és nem bírtam elképzelni sem, hány poros szoba tátong benne, s azok-

ban miféle holmik. Régi vadászkabátok ujjából, aszott bélésű csizmák torkából tolt a sötétség. Effélék lehettek az egyik szekrényben, száraz tapintású selyemruhák egy másikban. Mindenütt nagy szekrények álltak, tetejükön elhalt virághagymák, kimarjult karú gyümölcsprések, rafiakötegek, egyebek. A konyhai mosókagyló zománcán rozsdás csíkok látszottak, és biztosan nappal is bogarak jöttek fel a lefolyón. A kutyák pedig nyüszítettek egész éjszaka.

— Telihold van — mondtam Máriának —, de nem azt ugatják. Nyüszítenek csak, és dörgölöznek valamihez. Hallom a bőrük rozsgását. Mintha csőrök volnának.

Akkor mondta Mária, hogy ezek a klinika kutyái. Bérbe adták a hátsó udvarukat a laboratóriumnak, mióta nagyanyját magukhoz vették a szülei. A nagyanya egyszer szinte grófné lett, de aztán kasszírőként nyugdíjazták, és most asztmás, alig kap levegőt. Mindannyiszor azt mondja, ha fulladozik, Berci elvette a levegőt. Berci a férje volt valamikor, és holtában is bosszantotta. Mi most a nagyanya ágyában feküdtünk, tiszta lepedőn, amit Mária a kórházból lopott. Érződött rajta a fertőtlenítő szaga, és látszott a belemaratott leltári szám. A telihold fényében ezüstből valónak hatott a meztelen Mária, mint egy gyertyatartó. Kinyújtózott az öreg diófa ágyban, megfeszült testén így kevesebb lett, szinte elcsitult az árnyék, melle is elsimult egy kicsit.

— Mesélj ezekről a kutyákról — kértem.

— Nem ezért jöttél te, bogár. Két napunk van csak. Ne a kutyákat szeresd, bogár.

Ellágyult, mély hangja illet az elavult szobához, de hozzá már kevésbé. A derengés nagyobbnak mutatta a bútorokat, tárgyakat, mint amekkorák valójában voltak, amikor nyikorgó társzekereken idefuvarozták őket. Szétoldódott a körvonaluk, az anyaguk is talán, el lehetett volna hessenten, akár a füstöt. A házban csak mi ketten voltunk valóságosak. Nem is lett volna szabad káprázattá változtatni bennünket holmi mesével, még az életrajzunkkal sem, kivételesen meztelenségünket valami kétséges múltba. Nem ismertük egymás életrajzát, csak a testét. Elég kellett volna hogy legyen ennyi, és nem is akartunk többet egymástól. Engem azonban megzavartak a klinika kutyái, másfelé terelték figyelmemet Máriáról. Ő, akárhogy is, otthon volt egy kicsit a nagyanyai házban, bármikor kiléphetett belőle, tudta: minden a helyén marad, megvárja. El is akarta adni, miután megöröklí. Ezt arra a kérdésemre mondta válaszul:

— Mit kezdesz a berendezéssel, ha meghal a nagyanyád önagysága?

— Meghal? — kérdezte.

— Még én is — mondtam.

— Értem. Értem — suttogta. — Kinyitom az ablakot, ha légszomjad van.

— Akkor erősebben hallom a kutyákat.

Légszomjam volt, valóban. Kitalálta, vagy sugallta éppenséggel. Tényleg úgy éreztem, hogy elszorul a szívem, mintha idegen kéz matatna a bordáim mögött.

— Sajnálom ezeket a dögöket — mondtam magyarázatként, mintha Mária is érezte volna, amit én, s közben a szívemre figyeltem. Egyenletesen vert; éppen csak éreztem.

Mária hirtelen felült az ágyban, összegömbölyödött, felhúzott térdére támasztotta a fejét, s a haja eltakarta. Sötét, redős szőke haja volt a rásütő félhomályban, két félnek látszott ő maga is, megsimogattam a sötét, láthatatlan részeit. Hideget éreztem a gerincén.

— Nem vagyok én kurva — mondta csendesen. — Nem vagyok én kurva, hogy ölelkezés után depressziós legyél valami bűntudattól. És még el is mondd, és éppen nekem. A feleséged sem vagyok.

Orvosi, „klinikai” diagnózisnak hatott ez, s nem bántam. Kimozdított az ölelkezést követő érzelmes hangulatból, szinte állapotból. Valami jó gorombát kellett volna mondanom rá, aztán megvizsgáztalnom Máriát.

— Ez csak az első napunk — mondtam. — Holnapután visszautazom. Maradt még egy éjszakánk, hogy helyrehozzuk.

Elmentem mezítláb a poros szőnyegen az ablakig. Egy kis barna festék pergett a kezemre, amikor kinyitottam. A kertben megszámolta a fűszálakat a hold, egyenként ragyogtak. Hátul, a fészer tetőcserepein csurgott már a harmat, éreztem a csírátlan illatát. A fű kesernyés szaga is bejött.

— Kutyaszag van — mondta mögülem Mária.

Nem volt kutyaszag, vagy én nem éreztem. A csonka állatok éppen, elcsendesedtek, némán készülődhetett a hajnali derengés odakint. Hűvöse nedvesen érintette meg a hasam alját, mint egy orvos mutatóujja. A magasföldszint ablakából érdesen, rücskösen, a harmattól elfeketedve mutatkoztak alattam a házalap bazaltkövei, odébb a mélyben egy kerti szék. Vászna öblösen megereszkedett, mintha láthatatlan alak ülne benne. A kutyaőr talán.

Mária szülei aludtak, egy másik házban, nagyanyja egyenletesen szedte álmában a levegőt. Lehetséges mégis, hogy az apja a konyhában cigarettázva virraszt, és legénykori emlékeit gerjesztve azon képzeleg, mit tehet egy jöttment férfi a leányával, hová nyúl, és ő hogyan építi át majd neki ezt a házat, amelyben unokák kacagnak, és kiszalad alóluk a háromkerekű bicikli, amikor eléje rohannak, hogy miféle ajándékot hozott? Ismertem ezeket a nagyapai álmokat, nem annyira értelmetlenek, mint inkább fölöslegesek voltak. Akkor persze, az ajándékosztáskor, a nagymama már nem lesz a világon. Mária apja arra gondol, hogy talán ő maga sem lesz már akkor. Úgyhogy sietnie kell az átépítéssel. Eppen ezért az első felvásárlónak odaadja a baracktermést.

Mária apja gyümölcstermelő volt és vadász, láttam egyszer egy kórházi kimenőm alatt, éppen egy baracklopó gyereket pofozott. Szőrös, barna ember volt a Mária apja, látszatra velem egyidős, csak nagyobb nálam, s ettől idősebbnek hatott.

Lehet, hogy most arra gondol, mégiscsak feljön az öreg házhoz és bekopog, de aztán elrestelli magát, fél, hogy még neki kell magyarázkodnia az ajtóban a meztelen lánya előtt. Abban marad magával tehát, hogy ilyen ez, így megy az élet, és egye fene. Legalább annyi, hogy érezné jól magát a lánya azzal az ismeretlen valakivel. Úgy dönt eközben: reggel azt mondja a feleségének, Mária telefonált, hogy éjszakai ügyeletet vállalt a klinikán, mert az a hülye Kovács nővér ismét beteget jelentett, miközben a vérnősző férjét keresi az éjszakában. Mária anyja nem ébredt fel a telefoncsöngésre; ne is szedjen annyi altatót. Aztán arra gondol Mária apja, mi lenne, ha imádkozna, csakhogy elfelejtette a Miatyánkot is, akárcsak én. Feláll a konyhaasztaltól, előkeresi a vadászpuskáját, és szalonnás rántottát süt, mielőtt a kukoricásba állított magasles felé indul.

— Mindent előkészítettem pedig — mondta mögöttem Mária. Éreztem már egy ideje, hogy közeledik, talán a sugárzó testmelegéről, és vártam, hogy megérint. — Még pezsgőt is vettem neked. Kettőt. A másik lent van a pincében, felhozhatod.

— Az Isten hozott — mondtam neki, amikor hozzám tapadt végre. Próbálta testemhez igazítani meleg idomait, s csak a hajnal hűvöse volt közöttünk leheletnyi ideig, valamint egy sereg más dolog, amit ő nem érezhetett, nem ismerhetett.

— Ö-ö-ö — szólalt meg torokhangon a klinika első kutyája. Az, amelyiknek legerősebben fájhatott, mert a legtöbb kísérletet végezték rajta, vagy a legrosszabbat.

— Na, erről mesélj! — mondtam. — Elvégre idevalósi vagy, a te házad, a te városod, tudnod kell mindent. A nagyanyád hogy bírta ezt?

— Bogár — suttogta, és éreztem langy lélegzetét a hátamon. — Holnapután hazamész.

A többi kutya is rákezdte, biztosan megzavarta őket a fény. A nap úgy jött fel, mint egy böffenés az üres gyomorból, elrontotta a készülődő tájat. A kutyák felnyögtek, mélyről bukott fel belőlük a hang, görcsös és forró zsigerek közül. Kemény bőrük csikorgott valami annál is keményebb tárgyon. Mintha irhájától próbálna szabadulni mindenik, és aztán vérzőn, végleg meztelenül rohanni valamerre. Kevés hely látszott, és egyetlen rejtek sem.

— Csukd be azt a nyomorult ablakot — mondta Mária. — Nem ezért vagy itt.

— Majd ha mesélsz. Mire használja ezeket a professzorod?

Ellökött magától, szinte kibuktam az ablakon. Megkapaszkodtam a párkányban, ismét lemállt festékdarabok ragadtak a kezemre, és nem volt mire kennem. Távol volt minden, vagy árnyék volt. Magamba törülközhettem volna csak.

— Pedig olyan jó volt — mondta Mária, valahol a sötétben.

— Jótékonykodtál velem? — kérdeztem, és mintha nem is tőle kérdeztem volna. Mióta a kutyákat megláttam, egyfolytában ez a kérdés járt a fejemben, éreztem is az útvonalát és érdes nyomait. — A tanárod művére voltál kíváncsi? Fiatalon az ember kíváncsi még.

— Ne csináld ezt — mondta. Az ágyban feküdt már, oldalára fordulva a nagyanyja paplana alatt, nem láttam belőle semmit, ami elterelte volna a figyelmet magamról. Odamentem és megsimogattam a fejét. Rengeteg haja volt, beletúrtam. Ő meg tenyerembe nyomta a hűvös orrát. A síró nőknek forró az orra, az övé hűvös volt.

— Félek — mondtam ki végre.

— Nincs semmi bajod — felelte csöndesen, kérdő hangsúlyt sejtettem a mondatában. — Neked sikerült. Megúsztad. Lehet, hogy ezért szeretlek.

Egyszóval megnézte a zárójelentésemet, mielőtt elhozott ebbe a házba, és szeretni próbált a nagyanyjai ágyban, melyben az ő szülei is ölelkeztek titokban. Kíváncsiságból ölelt talán. Hiszen én már-már megtettem az utat odaát, s Mária azt várta talán, hogy új tudással érkezem vissza, másként. Ez lehetett a magyarázat, miért csábított el egy apjakorú embert. Én meg úgy éreztem, felhasználtak és kiszolgáltattak valamely kísérletnek. Egyedül azt nem értettem, miért szenved még a kéjben is. Nem hihettem, hogy ennyire azonosul velem, s hogy ami gyötrődésnek látszik, az valójában a félelem leküzdéséért tett erőfeszítés. Lehet, hogy irtózott tőlem, és azért ajzotta túl magát, hogy lendületével elsöpörjön, éppen a szenvedélye elől.

Arról az elképzelt útról szerintem szellemtestként érkeztem vissza: akár egy mesebeli királyfi. Ilyent érezhetett. Félretolta a paplant, ott feküdt újra a holdfényben színezüsten, akár egy elrejtett inka kincs, amely felől álmunk-

ban eltakarítjuk az erjedt televényt. Csodálatosan szemérmetlen volt most: mint kit más szándék mozgat, s magára már nem figyel. A holtig reménykedő betegek ilyenek, a fehér lepedőkön. Széttárta, ütemesen összevonta combjait, egyfajta vákuumot teremtve, amely majd engem is magába szív. Valami kétségbeejtő és csodálatos tudás ingerelte így.

— Gyere, gyere hozzám — mondta. Nem láttam.

— Előbb megmosakszom — mondtam.

— Csak ne gondolkozz közben. — Ez amolyan rikoltás volt, indulata az okával együtt ismeretlen számomra. — Ne gondolj rám.

Ebben a házban, fennállása rövidnek tűnő száz éve alatt, bizonyára kiabáltak még, különféle okkal és indulattal, a betegek megnyugtására is: hogy azok embernek higgyék magukat, akik elég erősek még fogadni és visszaverni a szenvedélyeket, mielőtt végleg a hideg falnak fordulnak. Sok kegyes harag gerjesztette magát a halál ellen, csakhogy a halál akkor másokban fészkelte.

A fürdőszobában koszos kád állt karmokat formázó vaslábakon, és meglehetősen hideg volt benne. Az ajtókeret körül friss vakolás szürkéje látszott. Ez a ház valóban átépítés alatt állt — így gondoltam, ilyen sután. De eszembe jutott erről Mária apja, pontosabban az, amit elképzeltem róla. Én a helyében azt gondoltam volna, hogy agyonütöm a lányomat, aztán majd bánom, hogy felépítettem a házát; kulcsra zárom az ajtót, és minden évfordulós napnak itt töltöm a felét, amíg úgy el nem szegényedem a bús tétlenségben, hogy bérbe kell adnom a kiürített szobákat.

A festetlen keretű kis ablakon át a hátsó udvarra láttam. Lebetonozott térség volt, felseperte a ferde fény, kimutatta egyenlenségeit. Derengett. Lilásfehér megvilágításban ámolyogtak a klinika kutyái, szürke árnyékokat vetettek, egyszerre négyet is. Az udvar sarkaiból ostornyelű lámpák világították meg, s mintha lecsupaszították volna őket, leszopták volna róluk a maradék húst. Előjött két kutya, jobb oldalukon egy szál szőr se látszott, csak a gyúrt vörös bőr. Talán a derengéssel keveredő neonfénytől hatottak ilyennek. Kellott léteznie egy magyaráznak.

A kutyák a kerítés betonoszlopának vetették magukat, dörzsölték a csupasz felüket, és szájukból hosszan csurgott a nyál. Úgy viszkettek a kutyák, hogy attól én is vakarózni kezdtem. Két másik fejéből idegen dúcok emelkedtek ki, katéterek vagy elektródák. A bemetszés körül lilás dudor: akár szelep az agyon. Ez jó, mondtam magamnak, aztán többször elismételtem.

Lehet, hogy ezt is a fény mutatta ilyennek, a hajnali fény változtatta el a színeket, formákat. Némelyek fél lábra sántítottak csupán: ezek üvöltöttek. Üvöltöttek egyszerűen, emberi hangjuk volt.

Nem bírtak elaludni ezek a kutyák. Olyan hülyék, agyametszetek voltak, nem tudták elfogadni a halálukat. Érezték pedig. Ott, az ablakkeretben, miközben az üvegen át őket, az üvegen pedig saját arcmásomat láttam, azt hittem: érezni több, mint elgondolni vagy tudni valamit. Tanulságos, ugyanakkor értelmetlen tapasztalat volt, akárcsak az egész látvány.

Egy teljesen csupasz kutya jött ki a fényre a betonon. Nem is kutya, csak lábra kelt húsadag valamely éhező országban. Állt, ingott egy ideig, szaglása, ösztöne sem működött már, vagy beprogramozott reakciókat mutatott. Roskadtan, egy helyben tápolyogva állt ott, a bundája, szinte az élete nélkül, aztán egyszer csak meghajtotta a fejét. Emberi mozdulat volt. Egy élőlényé mindenképpen.

Becsuktam az ablakot, álomhoz való csend lett. Egy apró gipsz-Krisztus

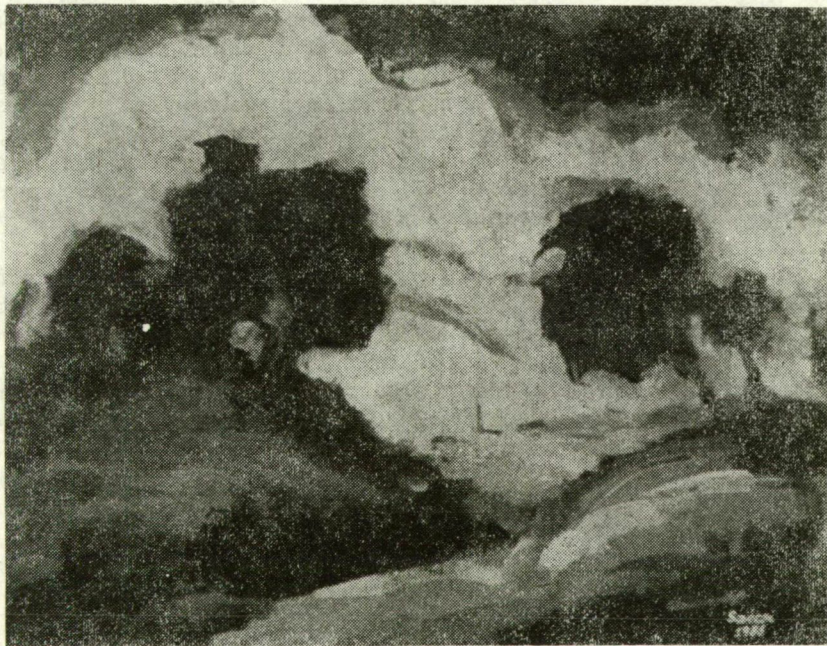
állt a komódon, redős palástban. Kicsi, sima szobor, akinek azt mondtam: te sem hiszed el. Üvölthettem volna akár, Mária aludt. Ismeretlen őseire láttam a falakon, többnyire gyerekekre. Egyikük talán éppen Mária volt, tudatlanul mosolygott a képen. Hosszú lett a szoba a holdfényben, messze került minden.

A kertet néztem, újra. Ilyen nekem sose volt, nem jutott. Egy fűszálat sem mondhattam magaménak, nem nevezhettem a nevén. Ha egyszer birtokba vehetek egyet, Kovács Józsefnek fogom elnevezni. Kovács József fűszál, a barátom. Üvegen át néztem a kertet, meszes fényben láttam. Aztán meghallottam az első autóbust, nehezen jött fel a tetőre. Felzavart egy kutyát, de az vakkantani is alig bírt. A hajnali hideg elmerevítette az állkapcsát, akár egy nikkelezett orvosi szájszecc.

A fürdőszoba kis ablakán át újra megnéztem a kutyákat, az összeset. Kint heverték a hideg betonon. Pihentek, de nem aludtak most sem, látszott a szemük fehérje.

— Feküdj le, bogár — mondta az ágyból Mária —, holnap is szükségem van rád. De még ma.

Rámfordult, amikor mellédőltem. Nagyon fáztunk egy ideig, mint akiket a hideg ráz, de aztán már nem. Éltünk. Éltük egymást, ahogy mondani szokás azon a messzi vidéken, ahonnan ide jutottam.

SZÉCSI ANDRÁS: HEGYEK, DOMBOK

Úton, sehová

Életem a semmi felé tart, megfontolt és nyugodt mozdulatokkal, megszokott egykedvűséggel, az ünnepélyesség legapróbb jelei nélkül. Megszokottá vált számára ugyanis a semmiben feloldódás kikerülhetetlen távlata, mind nagyobb körökben rendeződtek napjaim köré a tüneményvilág diszletei, az egyre pompázatosabb és komorabb installációk, egyre nagyobb gyűrűkbe rendeződött el bennem a halál, a nyugalom álma, a legvalósabb és leghatártalanabb kiterjedés.

Önkéntelen készülődés volt ehhez eddigi létezésem, környezetem, világban bolyongásom. Már ezt is tudom.

Kezdődött egy alföldi nagyobbacska községgel, Abony volt a neve. Abony a gyermekkorom. Vidék. Gyermekkorom a vidék. Ahogy az ember létezésének gyermekora a vidék, az értékek és mozgások természetközelsége, a melegség testközelsége, a naivságból felállított, de a megfigyelések kontúrjaival megerősített világtkép hullámzó, földszagú színpada.

Kamaszkoromhoz már egy várost, vidéki kisvárost rendelt a véletlen vagy a szerencse — ahogy az emberi közösségek kamaszkora is ilyen kisvárosokban alakította ki a maga kereteit, rajzolta meg a lehetőségeit. Lusta fények görögtek itt az első lányok és kitelt húsú asszonyok reszkető hátán, nagy szándékok horgadtak fel és hamvadtak el különösebb következmények és bánatok nélkül, egyszerűnek és elérhetőnek tündek fel a horizont paravánjai.

Ifjúságom már egy igazi, de még mindig vidéki nagyvárosban talált magára, melyben jól összetalálkoztak a távlatok és a bűnök, megbéredtek az elszánások és elkezdődtek a földadások, a megfutamodások. Szegeden éltem ekkor, személyiségem autonómiájának megszerzése, megszervezése, megőrzése, elvesztése, feloldódása határán. A sebesülések és vadászatok ideje ez már, vonzott a messzeség és tartottak a fölkinált gyönyörök, a könnyedén megszerezhető és megtartható hírnév, a fontosnak vélt és elégedettségre okot adó népszerűség. Ez a pont az, ahol még arányban marad lehetőség és megvalósítás, méret és igény, szükséglet és kínálat, elképzelés és realitás, görcs és feloldódás. És, de feltűnik ugyanekkor a derengés peremén, halovány lehetét előreküldi a semmi. A nagyváros, a főváros, a világváros hát ennek a semminek a hadüzenetével fogadott, nem voltam már senkié és nem volt már semmi sem az enyém, az utcán nem köszöntek rám, a parkokban nem az én karolásom melegét őrizték a padok, minden addigra kialakított, megharcolt, megszenvedett fontosságom és szerepem feloldódott a nagy és szürke, értéktelen, mert arctalan, és csak az emésztéshez hozzászervezett masszában. A körök, mert beláthatatlan nagyokká tágultak köröttem, befelé rágtam a lelkemben magamat, még nem sejtve, hogy lehet, lesz egy pont, amelyet túlhaladva az ember léte átzuhan a túloldalra.

Nincs innen visszaút, és előre sincsenek ösvények, a nagyváros az emberi földi lét végső határának a szimbóluma, megélve a fölismert vereség tartományát.

És lám, egyszerre megértem, nem a gyermekkor, a kamaszkor, az ifjúság színhelyeivel, nem a vidékkel, nem is a nagyváros, a felnőttkor arányokat kereső és keverő, méreteket létrehozó és elvétő, tüneményeket elfogadó és azok

semmis létét felismerő színhelyeivel, időtartományaival folytatok párbeszédet, hanem a jövőmmel, a semmivel, a még legnagyobb földi létezővel, az óceánnal.

Allok a partjain, járok a hullámai között, és elmondom, amit még el lehet mondani földi útjaim közben. Mert a nála nagyobb, őszintébb és a legteljesebb megtisztulást hozó, derűsen és nagy fényességgel várakozó ég nem fogadja be a földi szavakat.

Messziről jöttem, s már csak arasznyira tőlem a semmi. Arasznyi még az életem. Messzi és teljes létezésnyi.

PINTÉR LAJOS

Estvéli ének

Szeretem e békés esti tájat, mikor
cinke-csapat portyáz a fák között,
fűzfára száll le, kérgét csipedi.
Mikor elvonul már tájunkról sok szónok
s csak az marad, ki mestere a szónak.
Inga-óra jár bent, most is hallod:
felet üt.
Egy régi költő ballagdál a holdban,
a holt, a volt s a hold
pár csendülő szót egymással összekoccant,
távolból így üzen.
Ilyenkor jó a csillagásznak,
távcsöve tört tükrén nézni hideg űrt,
s csillag-távolból bárki visszakémlél:
láthatja ime itt
emberfejekkel lapdázó hadait.
Mentha-teát vagy dárzseling-teát
jó lenne inni formás poharakból,
jó lenne most e békés esti órán,
mikor az inga-óra épp
felet üt felettünk.
De összetört a készlet,
csupa szilánk a szobánk, a világ.
Hirosima árnyképe után és
Auschwitz haj-hegyei után és
Katyn erdőzúgása után és
Don-kanyar után és régtől már
Mohács után és Madéfalva fájdalma után
mondd,
verset írni lehet-e még?

Hogy tea-foltos és húgy-foltos is
 és vérrel és vérpiros festékkal
 leöntött vászon lett a képzelet,
 mondd,
 verset írni még lehet? nem lehet?
 Szeretem e békés esti tájat, mikor
 cinke-csapat portyáz a fák között,
 fűzfára száll le, kergét csipedi.
 És eljönnek a gyerekek
 és hűtelenek és büntelenek
 és nézik a világot:
 s nagy fehér vásznaikat mind-mind teleírják.

DOMOKOS JOHANNA

Circumdederunt

*a papír csendjében
 némán zakatolni kezdenek a vonatok*

mint egy húsdaráló

*én
 készültem az időszámításunk
 szerinti zéróba belehalni
 jaj
 kin nőtt ki a szárnyam
 kiben fogant meg a vágyam
 vagy akár a zsibbadtság
 ahogy hangoskodik a karodban a nyelvedben
 tiltott gyümölcsök
 tiltott szavak
 tiltott évek
 tiltott érzések*

Miatyánk...

*Domokos apám
 Király anyám
 Benedek Gyimesi J. Nagy
 Kányádi Katona Kőrösi
 Paraszt Nemes Gróf*

... apám anyám

*Csikszeredában Komáromban
 Kolozsvárott Szovátán*

Miatyánk...

circumdederunt

jár a toronyóra

héric

kikerics kikerics

jégvirág

mondják otthon vagyok

védett virágok — felszántották a réteket

védett állatok —

védett —

utolsó mohikánok anyjaként

utolsó előtti mohikánok anyjaként

circumdederunt

bocsánat nem vagyunk mohikánok

dehogyan vagyunk mohikánok

dehogyan vagyunk holdviola

holdviola

hold

„A violát akkor szedik...”

anyám énekel

apám énekel

Variáció múltra és jelenre következtetéssel

(egyenlőség igazságban)

elindultak meghívni

a világot mihozzánk

megérkeztek levágni

a világot mitőlünk

(összefüggések)

elindultam meghívni

a világot mihozzánk

béküljünk ki —

hányadik

ígéretes békeszerződés

lenne ez

ismét idegenben

(részletmegjegyzés)

magamban szorongatom

a visszazsaladást

irtózom

kékre feszült emberek

falaihoz

megérkezni

(következtetés)

tisztelt berlin úr
alulírott
még nem láttam elég világot
leomlani
kérem löndulatát
tisztelettel

A szobor

Van, ahonnan hiányzom.

Van, ahol senki vagyok.

Egy üres téren,
egy üres városban,
egy üres, még nagyobb helyen.

Nem kellene nekem város,

tér,

utca sem.

Csak egy szoba, két talpnyi hely,

hogy kivetkőzzem rácsaimból.

SZÉCSI ANDRÁS: TÖLGYEK

A csend virágai

1. EMLÉKEK KERTJE

Lebeg és eltűnik
a kertek tavasza
álmodó időben
búcsúznak a tájak
s a ködös képzetek
olvadó kép-jelek
belepi az idő
elfolyó hullámát

beborul a kertek
tavaszi varázsa
a múltó évsorok
illanó hullámán
lebeg az elmúlás
s végül az emlékek
befeje forduló
panasza elakad

eltűnnek a házak
az utcák a kertek
temetők csendjében
hallgat az életünk
induló reménye
az emlék hamuja
belepi szürkülő
életünk világát.

2. SZEMEK ÉS ÁLMOK

A nappali szemek
csukott világa
szürkében éli a
fáradtan lépkedő
tétova nyugalmat

éjjeli léptekkel
születő álmokkal
lépnek a szem elé
feltárni a csodák
születő világát

a nappali szemek
álmosan keresik
a régi nyugalom
távozó világát
amíg az elrejtett
éjjeli kapukat
kísérte a hajnal

A szemek álmodnak
s az álmok belátnak
a szemek és álmok
keresik egymást
amíg az életünk
fáradtan menekül
az álmok nyomában

a nappali szemek
hallgató világa
szüntelen várja a
távoli álmok és
remények világát.

3. KÉPEK ÉS DALLAMOK

*Képek és dallamok
hulláma lebegtet
énekel a képek
lebegő világa
s dallamok sodrában
születnek az álmok*

*képlékeny dallamok
dallamos képein
hegedűk zizegnek
az ágak lombjain
s madarak dalában
csillog a szivárvány*

*képek és dallamok
szülnek és temetnek
élünk és lebegünk
a semmi hullámán
sodródó képekkel
temetve életünk.*

Szabadka, 1988—89.

Kérdések hulláma

1. ÉBREDÉSBŐL A HALÁLBA

*Ébredésből
a halálba
hogyan lebeg
a gyenge lét*

*álomból a
valóságba
ki éli át
az éjjelét*

*alvó semmi
a teljesség
alvó halál
az ébredés*

*elfelejti
az éjjelét
a rángtörő
elfeledés*

*nincs a semmi
s a van csak lesz
ki ébreszti
az életed.*

2. A SZERELEM ARCA

*Örök mélyről
indul a vágy
hol van a régi
szerelem arca*

*ködben keresem
éjjel kutatom
életem mélyén
is fáj a kérdés*

*hideg kövek
s fagyos álmok
alszanak a
félelemben*

*a belvilág
vacogással
azt feleli
fáj a semmi*

*fáj a kérdés
nincs felelet
mit szólhat az
ami nem volt.*

3. SZÁMVETÉS

*A délibáb
ígérete
csalogatja
a vágyakat*

*a szivárvány
íve alatt
imbolyognak
az álmaink*

*a remények
hídja alatt
csak vánszorog
a türelem*

*az értelem
íve alatt
orgonapont
a fájdalom*

*az elmúlás
távlatában
az életünk
már csak emlék.*

Szabadka, 1988—1989.

KURUCZ GYULA

Az élet kiszámíthatatlan változatossága — a kör

Dobó István háttal ült a karattyoló televíziónak, elmélyedt gondolataiban, s csak fél füllel hallotta, hogy egy kesztyűgárnak sikerült tízezer dolláros üzletet kötnie, ez a libatollal és a turizmussal együtt már pótolhatja a begyűrűző kiesések bizonyos százalékát, de azért a lakosságnak magára kell vállalnia a létezése által okozott károk egy részét.

Alkonyodott. Az ötödik emeletről a háztetőkre látott, távolabb a Szabadság-hegy szürke lankáira. A kipattanó rügyek halványzöldje beleveszett a füstködbe, a kémények bodros füstthurkái följebb szürke paplanná terebélyesedtek. Lenn a hatsávós főúton zörgő, pufogó autók kódétól már a következő kereszteződésnél sem vehette ki tisztán a villamosokat.

Ült a kopott, öreg karosszékekben, mellette a pici, kerek asztalon egy üveg Jubileum sör. A pohárban a hab egy pillanat alatt eloszlott. Baloldalt karcsú, kicsi vitrin, jobbán a békebeli heverőcske — a 26 négyzetméteren minden picike, mégsem zsúfolt: egy csontsovány öregasszonynak éppen elég.

A balkonajtót és az ablakot helyenként összeöltögetett, régi csipkefüggöny védte, az ablakpárkányon háromféle kaktusz és egy muskátli, az ajtó előtt feltekert kis szőnyeg a huzat ellen, két rigli a rosszul záró táblákon. A töredezett lakkozású kisszekrényen apró tárgyak: cukortartó, gyertya, egy herendi porcelánrózsa, lapos elemlámpa, tükröcske, a vitrinben ólomkristály,

tányérok tartókra támasztva, hosszú talpú, mélybordó metszett poharak, hiányos kávéskészlet, egy ózüst cigarettásdoboz monogrammal, kézzel festett színes csészék, virágkosárkás lány porcelánból, éneklő nippfiú, a lábánál béka, elsárgult ezüsttálca. A falon erdei csendélet, portól szürke tavaszi mező blondellkeretben, és egy szigorú nagymama sötét kontúrja, hófehér konttyal.

A falon és az ajtón át majdnem tisztán kivehető az áruházba rajzó bevásárlóbuszok mellől az internacionalista kiabálás: cseh, lengyel és magyar alkudozás.

Egy zaj nem zavarhatta Dobó Istvánt, a telefoné, mert az nem létezett, s így nem hívhatta fel Enikőt, Nicolettát és a kis Enit. Értük ül itt, bezárva, rabságban, s züllik le egészen a sörivásig.

A házfalak hozzák-viszik a zajt, veszekedés, kiabálás, rádióbölgetés, tévé, egy-egy sikoly, visongó kacagás. A nagy hahoták jobbfelől, a szomszéd ház óriási tetőteraszáról jönnek, ott, úgy látszik, mindig buli van. Este a kivilágított teraszon párok dőlnek a korlátnak, kezükben pohár, mindig vidámak, kacagnak, jó elnézni őket. Ha ki-kikukkant, sokszor pici balkonján leli a szomszéd Kati nénit, összeszűkül szemmel les, s ha észreveszi őt, kínosan mosolyogva mond valamit. Kati néni már a hetvenet tapossa, apró, törékeny, finom, okos öregasszony, nagynénjének elválaszthatatlan barátnője volt. Férje, a még mindig impozáns Bobby bácsi mindkét „lányt” az ujjá köré tekerte, udvarolt nekik, szórakoztatta őket. Bobby bácsit nem látta az utolsó hetekben. Micsoda elbűvölő pedagógus lehetett Kati néni, hogy rajonghattak érte a gimnazisták — a régi, nagy generáció.

Dobó István kiment a pici teraszra, betöltötte azt, mint egy életet egy szerelem, orrába fűrt a bűz, fülébe a zaj. Erről a talpalatnyi helyről szurkot lehetne lötyinteni az ostromlókra, csak a lendületvételnél nehogy ő maga is kirepüljön az üsttel. Visszament a szobába: majd éjjel szellőztet, amikor a törött-zúzott autókat már leállították, s csupán a kamionok brummognak, amikor a nyitott ajtóból a kajla fényben ellegeltetheti szemét a sok száz elhalt építész egytől egyig másféle homlokzatú és tetőkonstrukciójú házán, amitől szép ez a környék, csak egy-egy betonszörny csúfítja el a sok arc együtthatását. Beton, ez az ő büntetése. Mennyi verejték kell hozzá, hogy legalább mérsékelten váljék bűnössé a város elcsúfításában.

Ült a kopott karosszékekben, rossz lelkiismerettel kortyolt a savanyú sörből: teljék, teljék az este, közeledjék az elalvás, a fölkelés, rohanhasson a lányaiért, ölelhesse őket, szőke hajbodraik csiklandozzák az arcát, a fülét, a halántékát, Enikőt is magához vonhassa szenvedélyesen, körüllesve, fülébe súgva, hogy éjjel jön — jön! —, aztán a gyerekek beülnek hátra a Skodába, és irány az iskola. Odabenn munkával gyorsan eltelik a nap, aztán újra a gyerekek hazavitele, köldökcsavaró csók Enikőnek, és megint a várakozás, hogy este tízkor ellopakodhassék a feleségéhez, imádott feleségéhez.

Összerezzen a közeli visítésra, felugrott: Kati néni hangja? Állt, hallgatózott; csak nem támadták meg Kati nénit, mostanában már nyugdíjért, pár százasért, egy aranygyűrűért is ölnek öregeket. Jöjjön már valami hang. Jön is, Kati néni rikácsoló üvöltése — mintha támadó lenne a hangsúly —, aztán egy férfikiáltás, kétségkívül odaátrol.

Ugrott ki az ajtón, nyomta a csengőt (talán a rendőrséget kellett volna hívni, de nincs telefon, ebbe halt bele a nagynénje is, este leltek rá, kihűlve), már az ajtó betörését mérlegelte, amikor nyílt a tábla, a résben Kati néni félrecsúszott parókában, ziláltnak:

— Mi az? Ja, te vagy az?

— Baj van?

— Az. Gyere csak! Ez a bűdös kujon, a kurvakergető. Gyere csak, Pista, gyere!

A szobában egy szék felborult, a kisasztalon félrecsúszott a szilvakék bársonyterítő, s a fal mellett, ritkás hajtincseivel ott állt Bobby bácsi, kezében vadásztőr. Kati néni áttolta a túloldalra a parókáját, kopott szoknyájában óriási zihereisztű a szétszakadt cipzár fölött, csípőre tette a kezét:

— Most legalább látod, kivel állsz szemben! Ez a bájgúnár, ez a szoknyapecér, ez az elvénhedt kecske ide merte tolni a képét egy hét tekergés után! És mert éltem hitvesi jogaimmal, kést vett a kezébe! Így néz ki a mézes-mázos Bobbyka, ez az álnok jószág, a ringyók kedvence! Nézd csak meg jól, Pista! Egy hétre eltűnik, űzi magát, aztán csodálkozik, ha lekenek neki egy-két taslit!

— Te mit keresel itt?! — kurrogott Bobby bácsi.

— Azt hittem, betörő! Már megyek is, elnézést!

— Nem mész! Ideje, hogy leleplezzem, hogy megtudd, a belügyes házban volt a ribancoknál!

— Ugyan már, Katikám, miféle belügyes ház, miféle nők! Leutaztam az unokaöcsémékhez Egerbe, hiszen mondtam neked, hívtalak is telefonon!

— Hahh! A sarokról! Láttalak éjjel a teraszon üzekedni! Kis, fiatal lotyókkal ocsmánykods, a feleséged orra előtt! Még hazudsz is! Hazudsz!

Az asszony hirtelen odaugrott a nagy, zilált férfihez, és lábujjhegyre emelkedve óriási pofont kent le neki. Bobby bácsi felemelte, szorította, aztán a parkettbe vágta a tört, hogy csak úgy rezgett, és éktelen káromkodással kirohant a lakásból.

Kati néni egy szempillantás alatt összezsugorodott, arca elé kapta a kezét:

— Istenem, elment, elment! Mikor látom újra! Hová lesz, mi lesz vele nélkülem! Mi lesz velem nélküle!

A megroppant, pici asszony mozdulatlanul a félhomály közepén. Hallgattak. Dobó egyik lábfeje után a másikban pattogtatta az ízületeket, pillantása körbefutott a mindent elborító rendetlenségen: újságok, törülköző, tálcán mosatlan, bevetetlen ág, hálóing, fürdőköpeny, fésű, tükör, cipők, pulóver a földön — régen itt minden ragyogott.

Egyszerre ellódult Kati néni, gyorsan, némán összerázta az ágyat, egyenesre püfölte a pokrócot, kiürített két széket:

— Ül csak le, Pista.

Dobó kihúzta a fegyvert a padlóból, és leült. Az elcsúszott paróka alól zilált, mosatlan ősz tincsek lógtak ki, fürgé, könnyes, kicsi barna szemek, karcú, kecces orr, a finom ívű, kecces arcot ráncok szabdalták.

— Látod fiam, ilyen az élet. Jókor jöttél, hogy lásd... Ezt az embert huszonöt éve mentettem meg a zülléstől. Hozzámentem, mert olyan elbűvölő volt, és olyan szép... Úgy gondoltam — dehogyis gondolkoztam én akkor! —, hogy ha gyereken nincs, hát legalább órá tegyem fel az életemet. Nem érdekelt, hogy tíz évvel fiatalabb, hogy elkényeztetett úri fiú, akit a nők tartottak ki, aki a kerület minden fehérmájú tyúkját „ismerte” kívülről, bévülről. Hízelt nekem, hogy irigyen lesnek a fiatal kurvák, hogy ránk köszönnek minden csehóból, étteremből. Bobby intelligens volt, hiszen jó családból jött, csak a jelleme volt gyenge. Mérhetetlenül büszke voltam a mi boldog házasságunkra, s ő is megérezte, hogy mi a hozzá méltó, mi az igazi. A társasá-

gom ellenkezés nélkül befogadta, hiszen olyan elbűvölő tud lenni! Azt hihetem, hogy minden rendben, mindent megcsontosít az idő, elfeledi a kis súrlódásokat, az apró kitöréseket — amiket szigorúan megtoroltam. Elképzeltem, hogy ennek az embernek itthagynom a szép kétszobás lakásomat, a baráti körmöt a bridzspartikkal, a teákkal, a rósejbnis pezsgőkkel, hiszen nekem nincs olyan sok hátra. És akkor egyszer megint csak eltűnik. Igen keményen pofoztam, de ki gondolta volna, hogy megbántódik, hiszen ő is visszaütött egyszer... Nem hittem már, hogy kell még valakinek, hiszen hatvankét éves, vesebajos, a prosztatáját is operálni kell... Igaz, ha megfürdik, ha felöltözik, megborotválkozik, még mindig olyan fess, mint egy filmszínész...

— És ha tényleg az unokaöccséhez ment?

— Á! Ha ő kimozdul, csak a nők!

Kati néni elhallgatott, megint a kezébe temette az arcát:

— Istenem! — aztán gyorsan fölegyenesedett.

— Hát fiam, nem is tudom, hogy átkozzalak vagy áldjalak a betörésedért. Ezt a tört azért vidd magaddal, nehogy még egyszer rám emelje a drága, és felfingereljen... Biztosan visszajön, mit is kezdhette azokkal... Csakis én kellhetek neki, a mi életünk, a mi szép életünk! Menj is, Pista, ne leljen itt, ne zavarja semmi. Szervusz — tolta ki a folyosóra.

Az ajtó mögül még hallotta Kati néni feltörő zokogását.

Kezében a törrel bement a kicsi lakásba. A kis Enikőnek itt kell majd kezdenie az életét, bár az még hat—nyolc év, annyi idő alatt talán lesz telefon, minden este felhívhatja kicsi — nagy — lányát, akkorára újra összeházasodhat a feleségével.

Az asztalon ott virított a fehér papírlap, a tiltakozás: ezúttal baráti, szomszédos országban történt atrocitások ellen. Megkapta örök aláíró barátaitól, akik becsülték őt, és mindent aláírtak vele, amit néha, nyomós okokra hivatkozva még maguk sem írtak alá. Haragos Enikője kifejezetten megtiltotta neki: elkaphatják, legalább pár hónapig tartózkodjon a „hőzöngéstől”, amíg a nevére kerül a lakás. „Hőzöngés” — mintha nem tiszta lelkiismerete és igazságérzete miatt jegyzett volna mindent a nevével. Enikője felfogása a világról. A két kicsi is ezt látja: megvesztegetéssel szerzett, olcsó anyagok elosztása, begyűjtése, tovább sötét butikosoknak, hamis számlákkal, ebből származik a pénz, a piszkos pénz, s ő hiába dolgozik eszeveszetten, Enikőé közelébe sem jut a jövedelme. Legalább a saját erkölcsi alapja, az maradjon meg, utolsó mentsége, tisztessége, legalább feddhetetlennek lássák őt a gyerekek.

Táskájába kotort, kirántotta a tollát, és foglalkozását, (új) címét feltüntetve, remegő ujjakkal aláírta a tiltakozást.

Bárcsak hazarohanhatna Enikőihez, Nicolettához! Ügyvéd barátjuk, Csabadi Csaba szigorúan megtiltotta: minden este zaj, tévé, köszönni a lakóknak, a házmesternek, hetenként csak három éjszaka szökhetsz haza, különben nincs lakás. „Ebben a hiénák lakta országban csak így maradatsz talpon”, mondta neki Csaba, mikor eltette a százezer forintot valamelyik tanácsi keselyű megvesztegetésére, és elfogadta az ügyintézésért a harmincezret. „Sok kiadásom lesz ebből, de valami kisebbet elintézek nektek ingyen. Sajnos, ez a tarifa öregem, sajnálom. Nekem is kell a dohány, a nagyobbik gyereknek építkeznek.” Beültek Csaba Volkswagen Golfjába, és a barátja hazavitte: akkor, utoljára még „haza”. Csaba a halk, gyors kocsiban egy ügyészről beszélt („idáig jutott az ország”), aki másodállásban az általa kivizsgált ügyek vád-

lottjainak ad tanácsokat. „A szemét” tíz éve nem bukik le, s most már nem is fog, olyan kiválóak a kapcsolatai. Ezüst színű Renault-val jár, csupa elektronika, fedélzeti computer, kék plüsshuzat, „antiblokkszisztém” is van benne.

A piros égaljat elmaszatolta az összeálló köd. Dobó István kortyolt a sörből, és bámulta a pasztell színjátékot. Szüntelenül vijjogtak a szirénák odalenn, mintha csupa tüzeset, baleset, betörés és infarktus lenne a város. Megszokta már, ám ilyen magasról, az ötödik emeletről eddig nem élte át ilyen töményen.

Hirtelen légszomja támadt a picike szobában, nagynénje ódon tárgyai között, felrántotta az ajtót, és kiállt a balkonra. Éles, de még tavaszias volt a levegő, az üzleti buszok eltűntek, megint két sávban lehetett közlekedni. A jobb oldali ház tetőteraszán még nem gyújtották fel a lámpákat („belügyes ház? mi az?”), egy pár sötét kontúrja rajzolódott ki, a korlátra könyökölve beszélgettek. Dobót szíven ütötte a férfi kézmozdulata: nagyon mélyről ismerős, honnan, honnan!? A pár főlegyenesegett, és eltűnt. A férfi utolsó kacagása és fejvetése még egyszer beleszúrt: valami szépet, valami édeset jelzett, valami régit, maradéktalanul boldogat.

Előrehajolt, hogy kezébe támassza a fejét, de elhibázta a vékony vas-korlátot, rázuhant, belehasított a félelem, hogy kiesik. Visszahátrált, az ajtó elé húzta a karosszéket, és kibámult a kékesvörös égboltra. Egy perc habozás nélkül jött az emlék: persze, a gimnázium, a kollégium, és persze: Denghő Péter, az örökké elegáns Denghő. Az az alak a teraszon nyilván nem ő, de a mozdulat, a hanyag csapás a levegőbe, kicsikét eltartott fejjel, az a mit-nekem-elegancia, amiben Péter verhetetlen volt. Mindent bagatellizáló kacagásai: hirtelen megfeszítette picit előrehajló felső testét, aztán begyakorlottan hátralendült, és a levegőbe csapott. Péter mindenkit lenyűgözött. Ha nem is szerette annyira, mint Palit vagy Lalit, ő sem tudta kivonni magát a hatása alól. Péternek aszimmetrikus volt az arca: ajka közepétől orrsövénye balra tartott, s valamiképpen még a szemöldökét is sikerült félreráncolnia. Így örökké csiklandós lett az arckifejezése: egy kicsi gúny, egy kicsi játék. Sem alacsony, sem magas nem volt, túl izmos és nyurga sem, a bőre kreol, a haja hullámos barna, félre fésült (amikor ők még kakastaréjt szoringattak kiskendővel éjjelente a fejükre), egy tincse mindig elszabadult, kajla-kandi arcát hangsúlyozta. Péter volt az egyetlen, aki fölül bő szárú nadrágot viselt, csak lenn csöveset, sárga boxbőr cipőjében valami egészen egyéni lábvetéssel járt. Közepes termetét úgy tette csalóssá, hogy előredugta csípejét, hátát begörbítette, mint az igen magas emberek, így éreztette, hogy nagyobb is lehetne, ha akarná. Péter a szürkés-kék szemével, mit-nekem-kacagásaival, állandóan kész vicceivel, hecceivel. Választott KISZ-vezető volt, de a mozgalmat is megmosolyogta. Régi katonatiszt papája néha megjelent skatulyából kihúzva, vékony bajszosan, szép mamájával a karján, rezerváltan beszélt a tanárokkal, és fogadta a fiúk tiszteletteljes köszönését. Valami módon nem bántották a múltjáért, akkor is vezető beosztásban volt.

Péter a törvívók irigyelt csoportjához tartozott, nem az elsők közé, de mindig biztos helyen a gimnázium csapatában. Néha sikerült neki valahogy elszermányolni Kari bácsitól a szerelést: hófehér cipőben, térdharisnyában, fehér plasztronban, hóna alatt sisakkal sétált át a kisváros főterén, a parkon, meg-megállt beszélgetni. Nem voltak ellenségei, körülötte minden elsimult, elrendeződött, Péter sohasem verekedett, mint a pukkcancok és a kockafejűek, akik komolyan vették a dolgokat, s öltre mentek értük. Péter előtt igazán

minden út nyitva állt, mégsem tört az ünnepelt lányok kegyeire. Mindig jó családból való, kedves és kellemes, de nem föltűnő párt választott, azoknál biztosra mehetett és ment is. Torday Kati, Remsey Aliz, Tassy Baba — hogy hasonlítottak! És milyen boldogok lehettek, ha Péter végigsétált velük a főutcán.

— Péter! — ugrott fel Dobó. — Péter, az ő főnöke! Ezt a belső hasonlóságot! Kenéki Péter!

Péter magasabb volt Péternél, sokkal izmosabb, atléta alkatú. Öneki csak buszsofőr a papája, ő kosarazott és röplabdázott, a kacajai erőltetettek, tola-kodóbbak, vihogva nyomul beszélgető társai felé, néha méterekkel hátraszorítja, önörömében néha a másik lábára is rálép, felnyerít: „Bocsánat, adj csak egy cigarettát!” Igen, Péter is ilyen elbűvölő, mindenkivel kedves, igyekvő, önmagával vidáman eltelt, nem kínozzák kételyek. A jó nőktől épp-úgy fél, és kicsit spiccesen (hiszen ittasan nem mert volna szigorú felesége elé kerülni), elő-előhúzza egy fényképet: „Ezt nézd meg, öregem, ilyen csajom volt legénykoromban! Ezt a bombát!” Ő engedelmesen bólogatott a tézstás képű, nagy mellű hölgyekre, „Igen, igen”, bár neki túl debellák, túl tramplik, de ettől Péter még igazán aranyos fickó. Tőle elsőként tudtak meg mindent a pártvezetőség titkos üléseiről, ami a tervezőintézet jövőjét illeti, Péter jól képviselte őket, a fizetéseket is úgy osztotta, hogy hajszálnyi különbség ne legyen; bizonyára mindent előre egyeztetett meghitt, négy szemközti beszélgetéseken. De mindeneke előtt gondoskodott róla, hogy jókedvű legyen az osztály: havonta a bulik, dőltek Péter bohóckodásától, egyszer egyikükhöz, más-szor másikukhoz vonultak gondoskodó irányítása mellett, fel sem tűnt, hogy haza sohasem vitte őket. Enikő vette észre, hogy Péter nagyon szívesen fogad el meghívásokat (olyankor mindig hazatelefonál, hitelesíti: hol van), épp ott-létekor futott be hozzájuk Éva.

— Dengő Éva, na tessék! — csapott a szék karfájára Dobó —, a kör be-zárult!

Bezárta a balkonajtót, mert fázott. Dengő Éva („h” nélkül), Enikő barát-nője a slágerénekelgetésben vetette meg a lábát.

Évával ő sohasem vergődött zöld ágra. Már csak azért sem, mert nem értette; mi tetszik rajta a férfiaknak. Formás sonkái izmosak, dundi feneke még nem kövér, kicsi melle megáll, de nem szerette jellegtelen, darabos arcá-ban azokat az apró disznószemeket, tartott tőle, sohasem tudta: mire számí-tat. Ugyanakkor havernak Éva aranyos volt: nagylelkű, odaadó — volt mi-ből, hiszen valami zseniális érzékkel préselte ki az összes gazdag maszekot, aki körülötte legyeskedett az éjszakában, kocsit, lakást, játékkészletet „szórtak a lába elé”, de Éva megbecsülését egyik sem, még így sem vívhatta ki. Min-den mértéken fölül szerette és tisztelte viszont „egyszerű melós” olvasztár apját, fényképe mindig vele volt: „az egyetlen tiszta ember”. Így ingadozott az erkölcsi kétely és az Enikő diktálta barátság között, Éva önkéntelen gesz-tusaitól sokszor megérintve, de ügyei miatt el is borzadva. Péter azonnal rá-bukott, rázuhan Évára. (Éva kokettált vele — csak nem Enikő buzdítására?) Egy ideig volt hírük néhány randiról, aztán semmi, s Péter hamarosan biz-tosította: hülyéskedés volt az egész, haverkodás, van neki felesége, családja, imádja őket. Megint nagyokat kacagtak a folyosón, Péter ritkuló szőke haját keresztbe fésülte kopaszkaín, s ha előrevágódott a nevetéstől (lám, ő előre!), gyorsan visszasimította, igazgatta a hosszú tincseket. Péternek nem volt kajla az arca, mint Péteré, kék szemében mindig felajzottság ült, fantasztikus je-

lentéseket írt az osztály eredményes munkájáról, és inkább másokat (sokszor őt) ültetett le el nem készült tervekhez, minthogy az örök panaszosokat és sértetteket bántsa meg noszogatóásával.

Dobó István az órájára pillantott — hát ilyen fantasztikus az élet — mindjárt kilenc! Bármekkora is a tilalom, ma eleget látták, hallották, elsőkik a feleségéhez, és ha a fene fenét eszik is, megöleli.

Dobó István a karosszékekben ült, és a hónalját dörzsölgette, hogy el-mázolja ingén a kicsapó verejtéket. Mellette, a pici asztalon egy üveg sör. Megint nem olvas. Legalább szakirodalmat, ha már otthoni rajzasztalához nem juthat el. Sör, üvegből, akár az alkoholisták. Egy üvegből hamar lesz kettő, aztán tovább a lejtőn. Nem volt már biztos benne, hogy megéri-e ez az „üzlet”, bár tudta, hogy más módon, ilyen „simán” nem szerezhet garzonlakást valamelyik gyerekeknek. Szegény, apró nagynénjével eltartási szerződésre kényszerítették szerettei. A kicsi öregasszonyt immár nem pusztán szeretetből látták el, segítették, mint annak előtte. „El ne vesszen a lakás” (hogy „vész el” egy lakás, ha arra utaltak laknak benne?), s nagynénje megértvén a csíziót, alig könnyes szemmel, mosolyogva egyezett bele a „stiklibe”, a saját halálával való ügyeskedésbe. Hiába mondta ő, hogy „10—15 évig is éljen még mindannyiunk örömére Ella néni”.

Dobó István négylépésenként fordulva föl-le rohangált a lakásban, nagyokat dobantott, ahogy Csaba parancsolta. Persze, ha feladja ezt a tisztátalan játékot, senkinek sem segít, csak a gyerekeivel tol ki, elveszítik a megvesztegetés összegét (egy vagyont!), Csaba tiszteletdíját (egy vagyont!). Hiába vált el, bulisták kezére jut a garzon, másik csúszópénzért, másik csúszómászópénzért. Nem lett volna szabad *belemászni* ebbe a fertőbe, hiszen mennyire igyekezett becsületes maradni, kiállni minden jó ügy mellett. Többet kell foglalkoznia a gyerekekkel, ellensúlyozni a látottakat, legalább a tisztesség igényét égesse beléjük, legalább azt, hogy a papa sohasem habozik vásárra vinni a bőrét, ha azt követeli a haza, a becsület.

Elnyújtott üvöltés akasztotta meg a rohangálásban, rögtön utána Kati néni síkoltása. A kulcsot — ki ne zárja magát! — zsebre tette, rohant ki a lépcsőházba, nekidőlt a csengőnek. Egész testsúlyával nyomta, hogy megakadályozzon valami jóvátételment. Végre lépések közeledtek, nyílt a kisablak, Kati néni elcsúszott parókában:

— Gyere csak, fiam, gyere, segíts, itt ez a kurvapeccér.

Benyomultak a szobába, s még körül sem nézhetett, amikor Kati néni lendületből pofon vágta Bobby bácsit, hogy a kopaszkjára fésült hajtincsek átrepültek a túlsó oldalra.

— Ki hívott ide, te fattyú, te senkiházi! — ordított Bobby bácsi.

— Nézd csak végig, fiam, hogy kapja meg, ami neki jár! Pedig esküszöm az élő istenre, nem szívesen verem! Megint a tyúkjaidnál voltál a belügyes házban, kilestelek a balkonnról, hallottam a viháncolásodat!

— Az istennyilát láttál! Palkó Sanyiékhoz menekültem, mert nem bírom már a rettenetes féltékenységedet, a be nem álló szádát! Nem bírom!!

— Én kapartalak ki a koszból, én csináltam belőled tisztességes polgárt, hát azt tűrsz, amit én mondok! Nézd meg fiam, hogy néz ki! Akár egy strichelő, egy kocsmatöltelék!

— Te azt nézd fiam, hogy hogy tűnsz el a lakásomból!

— Csak segíteni akartam...

— Tudod mit akarj, te hervadt farkú? Akard a feleségedet, hogy ne ke-

féljék hóttra, míg itt gunnyasztasz ebben a lyukban! Különben még harmadik szőke lányod is lesz! — tajtékzott Bobby bácsi.

Dobó Istvánban felzubogott a vér. Teste teljes súlyával, mellkasát tele-szívva, hátrafesztett karral nekifújtatott Bobby bácsinak, hogy az egy székbe nyekkent. Dobó zihálva fölémagasodott. Bobby bácsi hirtelen lábélén rúgta, s ahogy a fájdalomtól előregörnyedt, ököllel oldalba vágta. Nekiesett a kis-asztalnak. Kapaszkodó marka egy ólomkristály hamutartót ragadott meg, s felemelkedtében már ütött is vele. Bobby bácsi arcát előntötte a vér, lehanyat-lott. Kati néni sikoltva vetette rá magát, ölelte, csókolta: „Drágám! Drágasá-gom! Életem egyetlen szerelme!” Aztán hirtelen feltápáskodott:

— Te pedig, te garázda, te gyilkos, most megvárod a rendőrséget!

Miközben Kati néni tárcsázott, Bobby bácsi vérzett, és jajgatva kaparta ki szájából a törött protézisét. Dobó elhűlten ismételtette:

— Én, garázda? Én?

Denghő Péter még elegánsabb volt, mint annak idején. Hibátlan alpakka ruhája ugyanolyan szabású, boxbőr cipőjén megroggyan az anyag, divatosan két számmal nagyobb balonkabátján piros nyaksál lengett, kajla arcán nem öregedett meg a mosoly, csak kicsit merevebb lett. Karon fogta Dobót, és lefelé mentek a Markó utca 25-ös épület lépcsőjén:

— Ennyit tehettem érted, édes öregem. Kihozlak, szabadlábbon védekez-hetsz, de ezt meg nem úszod. Az öreglány megbolondult, most ketten állítják, hogy betörtél a lakásba, provokáltál, és először ütöttél. Sajnos, nyolc napon túl gyógyul a hamutartód. (Haha!) Azonkívül a fiúk most komolyan zabosak rád. A kekeckedések, az aláírások miatt, különösen a legutóbbiért. Ragasz-kodnak egy rendes felfüggesztetthez. Sajnos, én államügyészként többet nem tehetek. Na gyere, hazaviszlek. Fel a fejfel!

A parkoló kocsik között Péter egy ezüst színű autósodához ment, ki-nyitotta, és betessékelte Dobót a kék plüssülésre. Megnyomott néhány gom-bot, hátul kibújt az antenna, hátracsúszott a tető és egy kis képernyőn számok tűntek föl.

— Miféle kocsiz ez?

— Renault 21. Figyeld csak, Pistám: a feleséged említette azt a lakás-bulit, amiben épp utazol. Nagyon fontos, hogy a fiúk most ne lássanak ott-hon, legalább a tárgyalásig, mert akkor azt is a nyakadba húztatják velem. Odaviszlek a garzonodhoz, jól ismerem a környéket. Tehát feltűnés nélkül élni, és nyeljed le mindent az öregasszonytól. Ha egyébként tuttira akarsz menni a lakással, ajánlok egy nagyon ügyes, diszkrét ügyvédet, Csabadi Csabát.

— Ismered?

— Hogyne, kiváló cimborám, minden szerdán együtt bridzselünk.

— Ő intézi az ügyet.

— Jó kezekben vagy.

Péter a tetőteraszos ház előtt állt meg. Dobó megszorította a kezét, kö-szönte a segítségét, aztán elindult a kapu felé. A sötétben egy pár csókoló-zott szenvedélyesen, s Dobó meg mert volna esküdni rá, hogy Kenéki Péter és Dengő Éva tartják átölelve egymást.

Hivatás, mely mindig áldozattal jár

A hóhér halálos ítéletét minden fokon helybenhagyták. Az ítélet végrehajtásával azonban még várni kellett, mert a városban ezen nélkülözhetetlen hivatást az elitétlen kívül senki sem gyakorolta. De rövidesen kiderült, hogy szakmabelit sehonnan sem lehet keríteni, mert minden civilizált vidék féltékenyen vigyáz a maga kipróbált ítélet-végrehajtójára. Amatőrre meg nem szívesen bíztak ilyesmit — pedig akadt volna szép számmal jelentkező —, holmi humanizmusra és etikára hivatkozva.

A felettébb kényes helyzetben az illetékesek, igazolva a beléjük vetett általános bizalmat, a legjobb megoldás mellett döntöttek. Azt találták ki, hogy mivel a hóhért a munkaszerződése minden olyan feladat elvégzésére kötelezi, melyek szakképzett végrehajtására képesítése révén hivatott, egész egyszerűen a munkakönyve mellé még ezt az utolsó megbízatást is csatolni kell. Szabálytalanság nem történik, a felmondási időbe meg éppenséggel belefér ez a végső — ha úgy tetszik — szívesség.

Mivel a hóhérnak más választása úgysem volt, hiszen még a szakszervezet sem állt ki mellette, vállalnia kellett a feladatot. Vonakodva bár, de az évek alatt megszerzett rutinnal, a rá jellemző alapossággal hajtotta végre a rábízottakat.

Aláírta a munkavállalási szerződést, mely azt is tartalmazta, hogy az ítélet-végrehajtó az elítélt ruháival a procedura után saját belátása szerint rendelkezhet, bármikor eladhatja azokat vagy szabadon árusíthatja a hozzátartozók között. Aztán a bitó alá állt, és miután a pap elvégezte a szokásos ceremóniát, intett neki, hogy távozzon. Adott jelre a nyakába tette a kötelet, és az ítélet, valamint az elutasított kegyelmi kérvény felolvasása után kirúgta önmaga alól az ilyen eseményeknél nélkülözhetetlen bútordarabot.

A feladat ezzel végrehajtatott. Az események illetlen menetével mindenki elégedett volt. Az illetékesek megkapták az ilyenkor szokásos jól megérdemelt prémiumot. A megüresedett ítélet-végrehajtói állás okozta munkaerő-problémát pedig úgy oldották meg, hogy eltörölték a halálbüntetést.

A hóhérről azóta — tisztelegvén a megbízhatóság, a hűség és a szakértelem előtt — iskolát neveztek el. Márványtáblájánál pedig minden évben meghatározott ünnepséget rendeznek az illetékesek.

Történet az érem sokoldalúságáról

A szegény, mesebeli farkas búsan bandukolt a bizonytalan közbiztonságáról hírhedt Kerekderő egyik rejtett, kies szöglete felé, miközben mindenféle alomellenes, fájdalmas gondolatok gubancolódtak fáradt agyában. Leverte és kiverte volt. Nem valami félelmetes, gyermekeket ijesztő, bojtárlegényt elragadó ordas ólálkodott ezen üveghegyi rejtelmes ösvényen, hanem egy megtört, nagyon nekikeseredett, s főként tökéletesen uniformizált jámbor farkas.

Ez a szerencsétlen már régen nem akart senkitől semmit. Az idők során rá kellett jönnie, hogy ő bárkivel is kezd, csak rosszul járhat. A kismalac-féléké a világ — gondolta most is. Egész egyszerűen fáradt volt, ez az igazság. Úvegszerűen üresnek, szinte érzéketlenül kongónak érezte magát. Már régen kivertek a fejéből meg mindenéből minden valamire használhatót. Érthető, hogy nem kívánt találkozni senkivel.

Most sem volt szerencséje. Piroska úgy toppant elé egy bokor mögül, mintha éppen e titkos találkozásra várt volna. Olyan leereszkedő lelkesedéssel ölelte át a vállát, mint az hosszú-hosszú távollét után meghitt barátok között szokás.

A farkas öröme azonban korántsem bizonyult ilyen határtalannak. Morogva menekülni próbált, mert egyetlen porcikája sem kívánta ezt a rafinált, a rókánál is ravaszabb bestiát. Még nem ért meg húsz telet — dohogott magában a szerencsétlen áldozat —, de léhasága már fogalom egész Kerekerdő-szerte. Azt meg különösen utálta, ha egy göndör gesztenyebarna ennyi pirosítót ken magára.

Piroska persze jól látta mindezt, de elhatározta, hogy nem hagyja magát lerázni. Gyakorlott mozdulatokkal megigazította merész-mélyen kivágott ruháját, lesöpörte tenyérszíjára szoknyájáról a rácsimpaszkodó leveleket, és erélyesen intett a bokrok mögött megbújó Legkisebb Királyfinak, hogy tegye magát meg nem történtté. Aztán a lehető legbehízeltgöbbs hangon udvarolta körül a szegény farkast:

— Milyen szép bozontos-busa fejed van! És a fogaid... milyen elragadóak! A farkadról, bár ezt Te biztosan nem tudod, hiszen olyan ennivalóan szerény vagy, még egész mondanakör terjed titokban mindenfelé...

— Ugyan, hagyjuk ezt! — kérte a lányos pirtól szinte rőtté válva az állat. — Ezek a pletykák hajlamosak felnagyítani a dolgokat...

— Ó, nem hiszek én neked, az igazi nagyságok szeplőtlen szerénysége szól most belőled — hízelgett a lány, és alig bírta ki röhögés nélkül. — És a bundád... Ilyen csodás szőrméje rajtad kívül senkinek sincs a környéken! Még... még annak a beképzelt Hófehérnek sincs. Pedig neki aztán van mit aprí... Na, de hagyjuk ezt! Arról van szó, hogy jó lenne, ha megengednéd, hogy egy darabon veled menjek. Nagyon hálás lennék érte... — Ekkor sokat sejtetően hunyorított. — Tudod, gyenge nő... meg minden. Kérlek...!

A farkas mindörökre eltűnt. A nyomozás csupán azt deríthette ki, hogy egy feltűnően csinos fiatal lánnyal látták utoljára azon az úton, amely a Kerekerdő legrettegettebb zuga felé vezet.

Később aztán sokat beszéltek Piroska csodálatos farkasprém gallérjáról is. Sőt néhány titkolt magánbeszélgetésben, a farkas tragédiájának említésekor is felmerült a neve... Meg aztán egyéb dolgokról is suttogtak. Például az is pletykaszinten terjedt, hogy a lánynak a vadászlakban lejátszódó rémdrámához is van némi köze, bár korántsem egészen olyan, mint ahogy arról a közvéleményt akkoriban tájékoztatták... Így már nem is csoda, hogy néhány rosszindulatú, még a mindenki által nagyon szeretett Nagymama gyengeelméjűnek nyilváníttatásában is az ő kezét látja...

A szétázott utolsó könyv

„...A világ a Krisztus utáni második évezred végére végre kezdett olyanná válni, mintha nem csak holmi perverz, mazochista hajlamokkal megvert barmok népesítenék be. Bár a másé még mindig édesebbnek tűnt, és a kiömlő vér még mindig felpeszdtette az isteni bizalommal megáldottakban megbújó állatit, de néhány önámító önjelölt már-már kezét nyújtott egymásnak. És ebben nem a látszólagos baráti jobb ténye a lényeges és figyelemre-méltó, hanem az, hogy a hát mögé rejtett másik ezúttal nem markolt semmit, bár az ökölbe rándult kéz körömágya a szorítástól bevérzett...”

Itt tartott Noé a könyv olvasásában, amikor rozszant bárkája az Ararát hullám borította csúcsán fennakadva léket kapott. Az utolsó lehetőség pillanatok alatt süllyedt el, vált semmivé. A válogatott rakományból pedig semmi és senki nem menekülhetett.

„Talán szép is lehetett volna. De ha nem, akkor meg nem kár érte, és jobb is így.” — legyintett utoljára Noé. A kezéből kieső könyv pedig lassan alámerülve semmivé ázott.

SZÉCSI ANDRÁS: KACSÓ SÁNDOR

Beszélgetések Hajnóczy Péterről

DOMOKOS MÁTYÁSSAL

— *Úgy tudom, meglehetősen korán — még irodalmi felfedeztetése előtt — kapcsolatba került Hajnóczy Péterrel.*

— Igen, B. Nagy László küldte el hozzám Hajnóczyt, akit még akkor nem nagyon ismertek az irodalmi világban, azzal, hogy ez egy örült kályhás jelenleg, de tehetséges ember, és próbáljak rajta, lelki értelemben is, segíteni. B. Nagynak az volt a véleménye, hogy Hajnóczy akkori írásai — az adott kiadói feltételek között — nem megjelenethetők, azonban, tekintettel a szerző kétségtelen tehetségére, mégis jó lenne őt valamilyen lelki megerősítésben részesíteni, nehogy felhagyjon az írással.

Szóval akkor fölkeresett engem Hajnóczy, aki egy nagyon jó megjelenésű, karcsú, fegyelmezett, és jó gondolkodású úriembernek látszott. Elmondta, hogy ő kályhás, és már sok mindent megpróbált, de semmi nem megy neki, és hogy: ír. Ír, ír, ír. Jelezte, hogy tulajdonképpen ez a legfontosabb a számára, bár ezt is a reménytelenség állapotában műveli. Akkoriban én több ilyen jelenséggel találkoztam, mert ugyanígy eljött hozzám például Szentjóbgy Tamás is (őt Weöres Sándor küldte), aki szintén a normális, polgárinak mondható társadalmi lét alá szorított helyzetben élt, eléggé nehezen. Hajnóczy magányos ember volt, nem is tudom, hogyan került össze B. Naggyal.

A kontrasztot számomra a megismerkedés pillanatában az jelentette, hogy egy ember, aki a szó valamennyi lehetséges értelmében az underground-ból jön, úgy néz ki, mint egy oxfordi egyetemi hallgató. Egész testalkatában volt valami arisztokratikus, nyúlánk agárszerűség, s hozzá még egy entellektüel fej, ami — mondjuk — nem általános a trógerolók között. Úgy tetszett, mintha ez a testalkat, ez a fizikai megjelenés hitelesítette volna, hogy ez az ember — a pillanatnyi foglalkozása ellenére — ír.

— *Vissza tudna-e emlékezni közelebbről, hogy milyen írásokat vitt akkor Önhöz?*

— Körülbelül hatvan—nyolcvan oldalnyi kéziratot adott át nekem, hibátlan gépeléssel, olyasfélét, amelyeket — mondjuk — egy hagyományosabb irodalmon nevelkedett ízlés érthetetlen allegóriáknak tekintett volna. A második kötetbeli „A szertartás”-nak az előképei, előfutárai lehettek ezek. A nouveau roman stílusát idézték, bár *valami felé törekedtek* ezek a szövegek, valamit azért ki akartak fejezni, be akartak keríteni. Én becsületes akartam lenni, és nem volt szándékomban őt ámítani, ezért azt kellett mondanom, hogy bár ezek nagyon tehetséges írások, a mi viszonyaink között jelenleg (1971-et írhattunk akkor) reménytelennek tűnik a kiadásuk. Persze, ha igaz is, hogy mi ketten, a kiadói szerkesztő és a még ismeretlen író objektíve szemben álltunk egymással, neki éreznie kellett (és érezte is), hogy én nem vagyok az ellensége: a legteljesebb egyetértésben, fenntartás nélkül és maximális őszinteséggel beszéltünk egymással. Ő a maga módján hálás volt ezért, ami abban mutatkozott meg, hogy bármit tanácsoltam neki, elfogadta, mert föltételezte, hogy jóhiszeműen mondom. Ajánlottam a Valóság szerkesz-

tőjének is, hogy foglalkozzon vele, de Hajnóczy meglehetősen nehezen állt rá, hogy elvigye nekik a később nagy feltűnést keltett szociográfiáját, „Az elkülönítő”-t. Valójában félt ő az idegenektől, az olyan emberektől, akiket nem ismert — a saját indulataitól is félt velük kapcsolatosan. Ami érthető, hiszen ő üldözöttként élt valóban, tehát illik rá az, amit Illyés mondott Németh Lászlóra, hogy „ez egy olyan üldözési mániás, akit valóban üldöznek is...”. Mindig konfliktusban állt a világnak az ún. hivatalos részével. Borzasztó volt, hogy amikor ama bizonyos zászlótépés miatt politikai természetű és bírósági eljárás is folyt ellene, akkor Kardos György milyen durván dobta ki a Magvetőtől, és az is, ami e körül a szociográfiája körül folyt.

— *Érdekelne, hogy mennyiben álltak egymással szemben az imént említett kis írások és az akkori kultúrpolitikai irányvonal, ill. mi volt e szembenállás lényege?*

— Ha nem is tudok pontosan visszaemlékezni ezekre az írásokra, az atmoszférájukat ma is érzem, azt a sugárzást, mely egy sajátos életérzés kifejeződése volt akkoriban. Éppen az áthatolhatatlanságuk, vagy a szavakban csak nehezen tetten érhető, igazában csak érzékelhető sugallatok miatt voltak ezek a politika számára — nem is annyira politikai, mint inkább — ízlésbeli okokból nemkívánatos írások. Amikor Hajnóczy a világgal szembeni ingerültségét, elégedetlenségét — egyáltalán a létezés a priori méltánytalanságával kapcsolatos felháborodását, elutasítását műbe öntötte, akkor ennek volt valamifajta rejtelmes sugárzása, ami eleve taszította a politikát. Egy érületi evidencia, amit írásai megtestesítettek: aki *így* ír, engesztelhetetlenül szemben áll azzal a világgal, amelyben élni kényszerül. De a Szépirodalmi igazgatója, Illés Endre ízlésbeli okokból is visszariadt volna ettől az írásmódtól. A manipuláció egyik szörnyű lehetősége volt akkoriban, hogy akár az ő kritikus beszűlettségét is föl lehetett használni arra, hogy látszólag esztétikai, ízlésbeli okokból rekeszenek ki valakit, akit a politika nem ízlésből és nem esztétikai okokból rekeszt ki. Ha madártávlatból végigtekintünk a hatvanas évek irodalomtörténetén, akkor azt látjuk, hogy az 1956-ot követő retorziók úgy 62—63 táján kezdenek kicsit enyhülni (összhangban a XXII. szovjet pártkongresszussal, ami újra visszaállította jogaiba a huszadikat). Ennek következményeként a Szovjetunióban és a létező szocializmus államaiban a gazdasági élettől kezdve a szellem világáig bizonyos fokú liberalizmus és reformkészség volt terjedőben. No, most ezt a fajta zsendülést fejezte le 1968, s rá két-három évre jött egy teljesen ismeretlen ember — Hajnóczy — ezekkel az absztrakt-nak minősíthető novellákkal, aki ellen ráadásul még politikai természetű eljárás is folyik állítólagos zászlógyalázás miatt...* S aki egy olyan *közegben* próbál a műveivel érvényesülni, ahol még a kritikus véleménymondás őszintesége, hitelessége is megkérdőjeleződött: tehát a politikai természetű kifogások nagyon gyakran esztétikai érvek mögé bújtatva fogalmazódtak meg. Persze, az irodalmi élet emberi mikroklimájában általában pontosan lehetett tudni mindenkiről, hogy ki az, aki őszintén beszél és ki az, aki ezt az alibinyelvet használja. Hajnóczyt, akinek a tehetségéről ma már nem kell senkit sem meggyőzni, az a B. Nagy küldte el hozzám, aki közismerten őszintén mondott véleményt. S ha csak Illés Endrére gondolok, azt hiszem, joggal lehettem szkeptikus a fogadtatást illetően. Még akkor is, ha — utólag, a naplójából — ma már tudom, hogy Pétert igazi írónak tartotta. S hogy a helyzet bonyolult-

* A büntetés: hathavi javító-nevelő munka, 10%-os fizetéscsökkentés mellett.

ságát még egyszer érzékeltessem, ki kell mondanom, mert az igazsághoz hozzátartozik, hogy amikor Illés ambivalens érzéseiről beszélek, ugyanakkor, furcsa módon, az ő kritikusi becsületességét és írói önfenntartó ösztönét is meg kell említenem (amit természetes módon irritálhatott egy fiatal író jelentkezése).

Hogy milyen különös motívumok játszhatnak szerepet egy író felszínre jutásában, hadd világítsam meg egy másik esettel. Amikor Esterházy Péter megmutatta nekem első kötetének, a „Fancsikó és Pintá”-nak az anyagát a Hungáriában, én teljes őszinteséggel (s tegyük hozzá: bizonyos cinizmussal) mondtam neki, hogy az én főnököm, aki író, és megveti azt a rendszert, amelyet példás hivatalnokként szolgál, ezt soha nem fogja kiadni, hiszen szokatlanságuk miatt még az irodalmi ízlése is őszintén, meggyőződéssel elutasítja. Ellenben a volt ávós ezredes, Kardos György óriási ambíciót fog belefektetni abba, hogy téged, egy gróf Esterházyt, ő vezessen be az irodalomba. Vidd el oda, ki fogják adni! Nevetett, de elvitte, kiadták. Ez egy lélektani lottó volt... És a teljességhez az is hozzátartozik, hogy Illés Endre később, amikor Hajnóczy már elfogadott jelenség lett, igenis tudta, hogy kivel áll szemben: becsülte, és jól is bánt vele.

— *Úgy tudom, hogy aztán a tanácsok és a támogatás mellett később Ön irodalmi estet is szervezett Hajnóczynak.*

— Engedje meg, hogy pontosítsak: azt a bizonyos közös estét Petri Györggyel 1977-ben,* a mainál jóval irodalomcentrikusabb Egyetemi Színpad szervezte, engem pedig felkértek, hogy tartsak bevezetőt és beszélgessek velük. Azonban Hajnóczy, annak ellenére, hogy megígérte, s Petri Györgyöt is barátjaként szerette, végül is nem jött el. De nem küldött értesítést sem. Mindezek dacára pontosan érezni lehetett, hogy nem akar ő senkit ezzel az udvariatlan és némiképp durva gesztussal megbántani; hanem inkább önmagát kíméli meg egy olyan helyzettől, amelyben úgy érzi, hogy nem tud úgy megfelelni, ahogyan szeretne. Akkor valószínűleg a szokásosnál egy kicsivel rosszabb bőrben volt. De az is kifejeződött talán ebben a távolmaradásban, hogy Hajnóczyt a magyar irodalomnak se a föld feletti, se a föld alatti világában nem lehet elhelyezni. Mert nem tartozik sehova. S ez nála nem program, nem elhatározás, hanem sors.

ÁCS MARGITTAL

— *Mint Hajnóczy Péter kötetének szerkesztőjéhez fordulok Önhöz. Egy tartós és bizonyára mély ismeretség gyökerei és emlékei felől érdeklődnék.*

— Hát, én először csak a kézirattal találkoztam, amit lektorálásra kaptam a kiadói főnökömtől. Feltűnt, hogy ez már egy megszerkesztett, nyomdailag bejelölt kézirat, ugyanis a Magvetőtől jött akkor vissza. „A fűtő”-t, mert természetesen erről a kötetről van szó, először tehát elfogadták a Magvetőnél, és nyilván valami szuperlektorálás után küldték vissza. Olvastam a visszaküldő levelet is, amit szokás szerint Kardos György írt alá, és mondhatom, félelmetes volt: egyszerűen lefasisztázta Hajnóczyt. Később megtudtam,

* Az Egyetemi Színpad Alkotóműhely sorozatáról van szó, melynek programjában (a két író mellett) Kósa Gábor zeneszerző is szerepelt. Időpontja: 1977. április 12. Szerkesztők: Kiss Endre és Takács József. (Sz. Z.)

hogy nem is egyszer járt így: elfogadták a kéziratát, aztán „feljebb” elakadt. Én ennek a magyarázatán gondolkodva arra jutottam, hogy valószínűleg az a fojtott brutalitás, az a visszafogott agresszivitás, ami Hajnóczy lényében benne volt, válthatta ki ezt a következetes visszautasítást. Az írásai egyfajta anti-szociális világérzékelést tükröztek. A kompromisszumkészséget, a mindig a könnyebb ellenállás irányába tartó kispolgáriságot elutasította, és akkor lehetett ennek politikai jelentést is tulajdonítani, de én azt hiszem, hogy itt inkább egy nagyon személyes ügyről van szó. Az ő alkata volt olyan, hogy bárhol született volna, szembekerült volna a rendszeresen tisztálkodó állampolgárok társadalmával (hogy Tersánszky kifejezésével éljek). De visszatérve a kéziraatra: én is, mint minden íróféle B. Nagy Lászlótól Lázár Ervinig, akik szerkesztői minőségükben találkoztak íásaival, azonnal felismertem Hajnóczy tehetségét. Mégis, ha visszagondolok, tökéletesen érthető számomra, hogy az akkori művészeti élet és irodalompolitika fenntartással és bizalmatlansággal nézte ezt a jelenséget. Ez a korszak ugyanis — a hatvannyolcas csalódások ellenére — még valójában az öntudatlan kompromisszumok időszaka volt. Az az igazság, hogy a mai értelmiség nagyobb része az idő tájt szerezte meg az egzisztenciájához szükséges dolgokat, s a hatalom pedig látszólag nem követelt ehhez látványos megalkuvásokat. És ehhez a joviális diktatúrához egyáltalán nem illettek a túlságosan maszkulin, túlságosan individuális, túlságosan egoista alkatú művészek, akik nem tudtak beilleszkedni ebbe a szocialista biedermeierbe (hogy a paradox jelzőket még tovább szaporítsam). Hajnóczyhoz hasonlóan Bódy Gáborban s Wahorn Andrásban is ellenfelet látott akkor a hatalom, annak ellenére, hogy közvetlen egyikőjük sem politizált.

— *Mégis, hogyan sikerült e szorító nehézségek ellenére keresztülvinni, hogy a kötet megjelenhessen?*

— Tulajdonképpen egy kis szerencse is kellett hozzá, mivel a másik lektor elutasította a kéziratot, s így egyedül maradtam a véleményemmel. Elmentem a főszerkesztőhöz, Vécsey Irénhez, és közöltem vele, hogy az akkor már tízéves lektori pályafutásom alatt még nem találkoztam ennyire erős kézirattal, szóval amiért a véretem adtam volna. Irén megértő volt, s mivel Illés Endre abban az időben hosszabb szabadságon tartózkodott, ezért csak rajta állt, hogy mi történik Hajnóczy kéziratával. Ő pedig nyugdíjba készült. „Fiam, elviszed a balhét?” — kérdezte. „Elviszem” — mondtam, s így kerülhetett végre nyomdába „A fűtő” anyaga. Egyetlen kompromisszummal, amire én beszéltem rá Hajnóczyt: kivettük ebből a kötetből „A véradó” c. elbeszélést, nehogy még jobban provokáljuk az ideológiai felügyeletet, mint ahogy magával a kiadás tényével provokáltuk (mert akkor úgy ítélt meg, hogy ez az írás adná a legtöbb okot a belemagyarázásra). Ugyanakkor azonban megígértem neki, hogy a következő kötetébe mindenképpen bele vesszük. És valóban, két évvel később ez meg is történt. Szerencsére az aktualitás sem szenvedett csorbát, ugyanis Kormos István, körülbelül a kötet megjelenésének idején beleválogatta „A véradó”-t egy Kozmosz-antológiába. És amit végül Illés Endre dicséretére el kell mondanom: bár ezt a kötetet a háta mögött adtuk le, ennek ellenére ő ezután már vállalta Hajnóczyt, előzékenyen bánt vele. Az igazsághoz tartozik az is, hogy Kardos György is később közeledni próbált Hajnóczyhoz, amit ő elhárított.

— *Érdekelne még ennek a sokak által felismert tehetségnek a jellege is. Mivel köztudott, hogy Hajnóczy Péter nem rendelkezett sem filosz, sem pedig*

más irányú diplomával, önként felvetődik az emberben: egyfajta ösztönös tehetséggel állunk szemben?

— Szó sincs erről. A szerkesztéskor szokásos együtt munkálkodás során kiderült, hogy ő egyáltalán nem egy öntudatlan tehetség, aki csak úgy ír bele a világba. Sőt. Nagyon is tudatos, különösen, ami a nyelvi megformálást illeti, nagyon is tudatos módon dolgozott — tehát abszolút rácsfolt a sémára, hogy ő egy fűtő, aki tisztára mosdik és... Teljes mértékben rácsfolt, mert azzal az igénnyel dolgozott, ami bármilyen — amerikai értelemben vett — íróiskolát kielégítene. Minden apró változtatást meg kellett vele beszélni, s ezekben a dolgokban aggályos volt, bár nem sok változtatásra volt szükség.

— *A konkrét munkakapcsolattól elvonatkoztatva kérdezem: milyen benyomást tett Önre a megjelenése, a személyisége általában?*

— Amikor felbukkant a szerkesztőségben, szép, sovány, kisportolt alkata volt, mégis voltak, akik a külső megjelenése miatt idegenkedve fogadták. Valahogy meglátszott benne a szegénység, már abban is, hogy elől fogatlan volt. Egy időben szinte állandó vendégnek számított a kiadóban. Nagyon gyakran előfordult, reggel arra mentem be, hogy ő már az asztalomnál ült, és éppen reggelizett. Hát, ilyenkor a kiadói napom azzal kezdődött, hogy lemostam az asztalom... Ebben az időben azt hittem, hogy Hajnóczyval meg lehet barátkozni, barátok is lehetünk. A támogató lektori állásfoglaláson túl ugyanis a magam számára, a magam világképe számára fontosnak tartottam az ő világképét, pontosan a lényeglátása miatt, ami mindig megrázott. Mert én is a tehetetlenség és a kiszolgáltatottság helyzetét láttam a mi életünk alaphelyzetének, és gyúlt bennem is a düh, melynek a megszólaltatója volt Hajnóczy. Így aztán szerettem volna valamennyire emberi kapcsolatot kiépíteni vele, de ez nem sikerülhetett. Ő megbízott bennem, és valamennyire respektált is, de neki olyan emberekre volt szüksége, akikhez bármikor elmehetett, ha rájött a szorongás, hogy ott maradhasson, ott ihasson, ott alhasson, ott essen össze. Vagy, ha elkezdett kóborolni, akkor valaki vele menjen egész éjszaka. Én erre nem voltam alkalmas, családanyai funkcióim meg eleve lehetetlenné tették az efféle kapcsolatokat. Belőle pedig tökéletesen hiányzott a képesség, hogy egy másik emberre tudjon figyelni, s azt hiszem, ez volt az ő személyes tragédiája: irtózatosságot szeretetlenség hajszolta, de szeretni még saját magát sem tudta eléggé. Ugyanakkor a tehetségének egy valóban immanens velejárója is volt ez, mely nélkül nem létezhetne műveiben az a rideg magány, vagy az a rögeszmés felnagyítása egy-egy kínos tapasztalatnak, amely a legsajátabb vonása volt. Szóval az egyszemélyesség, az önmagára koncentráció az ő számára nem alkotói stilizáció volt, hanem ténylegesen így élt. És ebből nem látszott soha semmilyen kiút, semmi. Mert hiába vették körül segítőkész barátok, feleség, néhány értékét ismerő irodalmár, ő, mint egy darázs, kiszípannotta mindenkiből a számára életfontosságú érdeklődést, törődést — de ez csupán arra volt elég, hogy kibírja a következő valahány órát, nem tudta magába építeni, nem tudta ezekből magát felépíteni. Úgy tűnik, mintha hiányoztak volna belőle azok a receptorok, amikkel hozzá lehet kapcsolódni a világhoz, ami által az ember érzékeli, hogy van valami, ami nem az üresség. Ő az élet egyedül lehetséges módjaként abszolutizálta a saját életét, s ezért nem volt lehetséges kilépnie a tragikus meghatározottságból sem. A sorsa predestináltságából. Más oldalról azonban a tehetsége zseniális vonásainak volt a biztosítéka, vagy legalábbis a titka ez a magáraírásiesség, a kapcsolódásra és át-

változásra való készségnek a hiánya. Természetesen mindez inkább csak az általánosító értelmezése az akkori megfigyeléseimnek, s nem kizárólagos módon érvényes. Hiszen valójában elég sok emberrel tartott kapcsolatot.

Kapcsolatot tartott úgynevezett irodalmi emberekkel is, és nagyon büszke volt, hogy elfogadják, tehát a dühös, magányos, „underground” írónak igenis sokat jelentett, hogy a Valóság szerkesztőségében vagy a Mozgónál, vagy nálunk, a Szépirodalmi Kiadóban komolyan veszik. Visszatérve a kettőnk kapcsolatához: én úgy tartottam, hogy a magam életében, és ennek megfelelően írásaiban is megpróbálom az emberi szuverenitás lehetőségeit megkeresni, az esélyét megszerezni egy olyan világban, amiben ennek nem sok értelme látszott. Mindenféle lemondás, lefokozódás árán, de mégis egyfajta függetlenséghez jutottam el. S arra számítottam, hogy ezt érzékeli majd Hajnóczy, hiszen én is ezt érzékelttem öbenne. Csalódást okozott, hogy nem méltányolta bennem a kollégát vagy a más fegyvernemnél szolgáló bajtársat, de ez kapcsolatunkat nem zavarta meg, hiszen ostobának és vaknak kellett volna lennem, hogy sérelemként fogjam fel, és ne az ő egész lényéből következő tünetnek tekintsem.

— *Ha már ennyire magával foglalkozó, önmagába zárt ember volt, akkor — gondolom — sokat kellett beszélnie a személyes emlékeiről, a gyermekkoráról is.*

— Nem tudható bizonyosan, mi igaz az elbeszéléseiből. Az apja halála lehetett az első nagy megrázkódtatás, amit betetőzött az is, hogy akkortájt derülhetett ki a számára, hogy akit édesanyjaként ismert, az csupán a nevelőanyja. Feltehető, hogy házvezetőnő-féle volt a családnál Hajnóczy édesanyja, s a megszületett gyermeket az édesapa és a törvényes feleség örökbe fogadták. Hiába kutatta föl az édesanyját, nem tudott vele kapcsolatot kiépíteni. Péter temetésén láttam egy idősebb, egyszerű külsejű asszonyt, akinek az arca erősen emlékeztetett a Péterére... A nevelőanyját nagyon ellenségesen emlegette, holott az elejtett megjegyzésekből kiderült, valójában mindvégig számíthatott rá. No most, az is nyilvánvaló volt, hogy ebben a családi környezetben, ahol az apa (még a múlt rendszerben) magas rangú hivatalnoknak számított, Pétert úri gyereknek nevelték, gondolom, ez még nehezebbé tette a társadalmi lesüllyedés elviselését, ami a diákéveire következett. S talán mitizálni is azért mitizálta a származása körülményeit, hogy a kínos tényeknek élét vegye. A legendás jakobinust, a Martinovics-perben kivégzett Hajnóczy Józsefet ősenek mondotta. És ebben a bonyolult énkeresési, önigazolási gesztusban talán mellékessé is válnak a valós tények: azaz, hogy az apja neve, ez a Hajnóczy név tulajdonképpen egy magyarosított, felvett név...

— *Ha lehetne, ismét szeretnék visszatérni a kiadói tapasztalatokra: milyen emlékei vannak az „M”, majd később a Perzsia korszakából?*

— Az az igazság, hogy amire „A fűtő” megjelent, az „M” kötet anyagának java része már szintén készen állt. Ez Hajnóczynak egy kifejezetten jó időszaka volt, biztosan húzóerőt jelentett az íróként való elfogadtatás bekövetkezése is. Na most, a „jó húzás”-t ahhoz képest kell érteni, hogy nagyon nehezen írt. Az írással kapcsolatos kínlódása, gyötrődése kiderült a szerkesztőségi beszélgetéseinkből is. Nagy spirálfüzetekbe jegyezgetett sokszor csaknem olvashatatlan töredékeket, némelyikből lett valami, némelyik kirostálódott. Meg kell mondom viszont, hogy az írásterveit előadva soha nem árult el semmilyen bizonytalanságot. Ellenkezőleg: szinte acsargott, hogy most milyen nagyszerűt fog csinálni, most az igazit! De a „Hány órá?”-t például

már tökéletes készen hozta, s hozott más írásokat is készen, amelyekről nem beszélt előtte. Az „M” kötet születése részben a kiadóban, részben Mátis Líviánál zajlott, az ő lakásán (az idő tájt költöztek be Törökbálintról a feleségével). A Perzsiából már kevésbé mutatott elkészült részeket, de akkor is sokat beszélt — egy bizonyos fajta szándékolt homályossággal — az elképzeléseiről. Aztán a Perzsia sikere után a Mozgó Világ szerkesztőségén belül alakultak ki szoros baráti kapcsolatai, s az elismerés más utakon is elérte, lekötötte, emiatt a velem való kapcsolata természetesen elvékonyodott.

— *Változott-e kapcsolatuk az utolsó kötet, a „Jézus menyasszonya” időszakában?*

— Tulajdonképpen nem, illetve amennyiben igen, az annak tudható be — mint már említettem —, hogy ő egyre inkább belekerült, belesodródott az irodalmi világba. De nem az volt az eltávolodás oka, hogy kevesebbszer látogatott el hozzánk, hanem az, ami ebből a változásból a műveiben megmutatkozni látszott. Én legalábbis úgy láttam, hogy külsődleges elemeket is használni kezdett. Például „A parancs”-ban nem pusztán önmagából építkezett, hanem rájátszott egy posztavantgárd formai lehetőségre, s ettől kicsit spekulatívvá vált az írásmódja. Papirossá néha, pedig korábban ettől félt a legjobban. Ünnepezték, sikere lett, de hiába, én ma is úgy érzem, hogy az a lehetőség, ami benne megvolt, az, amely már voltaképpen az irodalom kiszámítható lehetőségein túl esik, az, amit képtelenség kisebb tehetséggel, mint az övé volt, megvalósítani, vagyis amihez tényleg az ő nagy ereje, energiája és tehetsége kellett, az ezen az irodalmi módon megírva egy kicsit elvész. Az volt az érzésem, hogy ő ekkor már abból, ami csak az övé volt, amire íróként született, a korábbinál kevesebbet vitt be a műveibe. Habár merészebbnek, vadabbnak mondták őket, valójában beilleszkedőbb írások ezek: egyfajta társadalmilag magasra értékelt és az idő tájt favorizált hangnemhez igazodtak. Persze, azt feltétlenül hozzá kell tennem, hogy ez a fenntartás csak egy céhbelinek a bensőséges szemléletéből következik. Vagyis arról van szó, én érzékelttem ugyan, hogy Hajnóczy mint író másképp kezd el működni, mint amit a zsenialitása érvényesítése diktálna, ugyanakkor maguk a művek nyilván intaktak voltak továbbra is, erősek, és a maguk módján nagyon jók. No most, az általam érzékelt változás másik része szorosabban kötődik szerkesztői munkámhoz. Korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy hibás mondatok maradjanak a szövegében. Jó stílusban, s tudatosan fogalmazott, azt a kevés észrevételt, ami egyáltalán adódott, könnyedén hasznosította vagy háritotta el. Elég volt csak odamutatni, és már tudta, hogy mi a baj. Ennél az utolsó szerkesztésnél már előfordult, hogy nem is mindig fogta fel, min akadtam fenn. Persze, ezek most már nincsenek benne a kinyomtatott szövegben, mert végül sikerült kijavítanunk őket, de még ma is érzem, mennyire megdöbbentett ez az egész procedúra. Mert ebben is annak a jelét kellett látnom, hogy szétbomlóban az a nagy energia, ami őt életben tartotta, és az alkotást létrehozta benne. Az energia megcsappanásában persze benne volt a siker okozta kielégülés is, másrésről azonban benne volt a rosszabbodó egészségi állapota.

— *Talán érezhető volt már akkor az elkerülhetetlenül bekövetkezni szándékozó halál előszele is? Vagy csupán a — mindig megrendítőbb — korai elmenetel tragikuma kelt bennünk, utólag, ilyen fatalista irányultságú gondolatokat?*

— Azt hiszem, már a műveit is átítatta egyféle tragikus, a halálközelség szorongásáról árulkodó attitűd. Mindezzel komor összhangban állt egész habi-

tusa, magatartása, s az a — jobb szó híján — önpusztítónak nevezhető életvitel, mely sajnos már jóval az általam ismert korszaka előtt jellemezte őt. Tudni lehetett, hogy nem lesz hosszú életű. Mégis nehéz elfogadni, hogy egy ekkora tehetségű író életműve ezzel a néhány könyvvel végérvényesen lezárult. Ugyanakkor én máig nem tudok szabadulni attól a gondolattól — noha rettenetesen sajnáltam, s gyászoltam magamban sokáig —, hogy nem nagyon volt meg az írói újjászületés lehetősége abban a leromlott szervezetű Hajnóczyban, akit az utolsó találkozások alatt láttam. Így hát, minden fájdalmam ellenére is, látok valami elkerülhetetlen, végzetszerű beteljesültséget az ő rövid életében és szűkre szabott életművében. Az egylényegűség teljességét, a következetes sors ördögi tökéletességét... Egy normális civilizációs igények szerint élő emberre — főleg, ha művész — általában megszegyenítően hat az olyan sors, amilyen a Hajnóczyé volt. Hogy valaki képes legyen egyetlen dologra szánni magát, és arra az egyre használni el életereje minden cseppjét, megszegyeníti az óvatost, a mértékletest. Valójában a szélsőség a zsenialitás velejárója. Nyilván ezért is van, hogy az ilyen végletes művészi pálya köré utólag valamilyen mítosz szövődik, s ez ki is jár neki, hiszen az ilyen művész ténylegesen belehal abba, amitől mi csupán szenvedünk. Ugyanakkor persze azt is tudni kell, hogy ezek a dolgok csak nagyon kevésbé múlnak erkölcsi választásokon. A moralitás valójában a választásnál kezdődik, amikor az ember a lehetőségei (vagy a gátjai) között választ. Én úgy érzem, hogy Hajnóczy esetében igazából nem választásról van szó. Az ő életpályájában inkább egyfajta tragikus irányultságú eleve elrendelés mutatkozott meg.

(Az interjúk hangfelvétele a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárában található.)

SZÉCSI ANDRÁS: GYIMESI HÁZAK

MISKOLCZY AMBRUS

Iorga-paradoxonok

AZ ERDÉLYI ÉS MAGYARORSZÁGI
ROMÁNOK TÖRTÉNETÉRŐL — 1915., 1989.*

A román gondolkodók kedvelik a paradoxonokat. A paradoxon legkülönbözőbb formáit. Szó szerint ellenvéleményt jelent (para = ellen, doxa = vélemény), az általános elfogadottal ellentétes véleményt. Az immár klasszikusnak nevezhető paradoxon látszólag képtelen, önellentmondásnak tűnő, valójában jól megalapozott állítás. Így szellemes, elmés mondás. Eddig a magyar és román értelmező szótárak. Az angol, francia, német értelmező szótárak azt is jelzik, hogy abszurd, téves állítás is lehet, valahogy úgy, ahogy Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótárában olvashatjuk: „közönséges értelem ellen való ritka mondás”. Így tehát a paradoxon fogalmi rugalmasságában rejlenek használatának előnyei és hátrányai, sőt veszélyei. És mindebből következően az, ahogy bánunk vele, minősülhet pozitív vagy negatív módon. Olyan ellentmondásos helyzetekben élünk paradoxonokkal, amikor magunk is ellentmondások hordozói vagyunk, és ezt hol „igazságunk” indulatos kifejezésre juttatásával, hol cinizmusunkkal reagáljuk le. Alighanem Nicolae Iorga is klasszikus és egyben tragikus példa lehet erre.

Iorga korszakalkotó egyéniség. Olyan vizionárius — írta róla egyik tanítványa —, aki a múlt felé fordulva történész, a jövő felé proféta.¹ Egyszóval: nemzetnevelő. Ennek dimenzióit publikációs tevékenységének arányai is érzékeltetik. 1890-től csak 1934-ig 1003 kötetet (és füzetet) tett közzé, továbbá 12 755 tanulmányt, 4963 recenziót, valamint 13 682 politikai cikket. Politikai és szellemi irányzatok fölé magasodó — alapvetően falu- és parasztközpontú — integratív-organikus nemzettudat kifejezője szeretett volna lenni, és voltak pillanatok, amikor úgy érezhette, az ő álláspontja a nemzeté. Állásfoglalásainak egyik legértékesebb eleme a fel-felbukkanó kétely, igazságra törekvésének is leghűségesebb kísérője. Hatalmas életműve annyira összetett, hogy igaztalan leegyszerűsítés nélkül talán nem is lehet nyilatkozni róla. Aki ír róla, így szinte áldozatává válik.

Szenvedélyesen hirdette 1916-ban a háború misztikáját, a nemzetet — a szerves fejlődés igenlésétől vezetve — szinte örök kategóriaként kezelte, már-már történelem fölötti magasba mutatva fel, ugyanakkor tisztában volt a nacionalizmus történelmi viszonylagosságával. Aktív szerepet játszott a Habs-

* Nicolae Iorga: Istoria românilor din Ardeal și Ungaria. București (Editura științifică și enciclopedică) 1989. (564 old.)

burg Birodalom szétverésében, majd keserűen tette szavá, milyen nagy „haszna” volt a múltnak a soknemzetiségű békés együttélés, ami az első világháború utáni gyűlölködések „eszköze” lett.² Minősíthetetlen módon tudott ellenfeleiről — akár ma már klasszikusnak számító írókról — nyilatkozni, hogy aztán a balkanizmus következményeire intsen. Fiatal korában a politikai antiszemitizmus egyik játékmestere volt, de aztán senki sem tudott olyan megéjtő érzelmi telítettséggel írni a zsidó származású román tudósokról. Ellenezte a kolozsvári magyar egyetem felszámolását; „nem azért szereztük meg Erdélyt, hogy mások egyetemeit felszámoljuk, hanem hogy a mieinket megalapítsuk” — mondta,³ ugyanakkor a kisebbségi magyarok nem felejtették el, hogy minisztersége alatt milyen magyarellenos intézkedésekre került sor, miközben gesztusokra is, hiszen nem egy magyar iskolának ő adta vissza a nyilvánossági jogot. Etnicitáskultuszával és említett „organikus” nemzetszemléletével az autark gazdasági nacionalizmus térhódítását segítette elő, miközben nemzetek feletti integrációt is szorgalmazott.

Soha nem szakadt el az európai humanizmus értékeinek védelmétől, mégis a nacionalista ortodox miszticizmus egyik szellemi előfutárának tekintette. A fasizmus korában „az ő vetése szörnyű termést kezdett hozni” — írja Virgil Nemoianu a „csodálatos románról”.⁴ Amikor 1937-ben Károly királynak a vasgárdisták parlamenti térhódítása miatt panaszkodott, az uralkodó nem is mulasztotta el megjegyezni: „Az Ön fiai.” Mire Iorga: „Zabigyerékek... Az egyetlenek, akiket az erkölcs megengedett.”⁵ Valószínű, hogy 1940. november 27-én a Gárda keretlegényei nem egyszerűen csak politikai bosszúból gyilkolták meg oly brutális kegyetlenséggel, hanem gúnyos megjegyzéseit is megakarták torolni, a maguk egyszerű módján. Reájuk is illik egyik aforizmája: „Egy bolond megölte a sast, hogy szárnyaival repülni tudjon.”⁶

Iorgának nem csak élete, hanem életműve is bizonyos fokig önnön bonmots-ainak áldozata lett. Ellenfelei, magyarok és románok, lelkesen idézték ama mondását, hogy „mit tegyek én az igazsággal, ha országomról van szó”, vagy „mit törődöm én az igazsággal, ha népemről van szó”.⁷ Ugyanakkor elfeledkeznek ars poeticájáról: „azt szerettem volna, ha több költői tehetségem lett volna, hogy közelebb jussak az igazsághoz”.⁸ A poézis alatt alkotást értett. Nem mindegy tehát, hogy ebből a hatalmas életműből mit és mikor tesznek közzé.

Az 1915-ben két kötetben megjelent és most újra kiadott „Erdélyi és magyarországi románok története” — amelyet román életrajzírója „nemzeti eposznak” nevezett⁹ — több szempontból is érdekel bennünket. Először is azért, mert talán komolyan gondolta, hogy, mint az előszóban írta, magyarul is szívesen kiadná, hiszen „az ellenfeleknek tudniuk kell egyszer, a nyelvükön, hogy mit hiszünk mi magunkról a velük való kapcsolatok közepette, mit hiszünk mi megingathatatlan tanúságok alapján. Esméiket majd verifikálni fogják, és miután véget ér közöttünk egy évszázadokat átfogó fatális folyamat, meg fogják érteni, hogy miért akartunk és cselekedtünk bizonyos dolgokat, amelyeket szent kötelességként írt elő egész múltunk és belső életünk legmélyebb szükségletei”. (13. o.)

E munka ízelítőt ad Iorga módszereiről, történeti ítéletalkotásának technikájáról. Felveti a Iorga-recepcióval kapcsolatos kérdéseket, amelyek közül az erdélyi fejlődés lényeges mozzanatainak megítélését emelnénk ki, abból kiindulva, amit Ion Negoitescu — idézett cikkében — így fogalmazott újra:

„Erdélynek nem kell elválasztania sohasem a magyarokat és románokat, hanem csak egyesítenie.”

Iorga műve, mint előszavából is kitetszik, a háborúba való román belépés jegyében készült. A nemzeti egység jogosságát akarta bizonyítani, azt akarván feltárni, hogy mi minden kötötte össze a Kárpátok két oldalán élő románokat. Főhőse a nép, az etnikum, a nemzet, amely másokkal összehasonlítható organizmus. Valamiféle „ideges erő” mozgatja a népeket, és annál erősebbek, minél inkább ragaszkodnak jogaikhoz, mert „erős várunk a mi jogunk”. (20. o.) És hogy mit akar, mire képes a nép, az alapvetően a történeti személyiségek tevékenységében jut kifejezésre. Így évszázadok történéseit néhány mondatba sűrítő konstrukciókat tud felállítani, miközben szereplők százait vonultatja fel előttünk, mesterien jellemzi az egymást váltó történelmi helyzeteket, és lenyűgöző az életformák rajza. Adatközléseit jegyzetekkel, jegyzetek százaival hitelesíti — ne felejtjük, a román történelem egyik legnagyobb forrásközlője volt. (A magyar történelemben analógiák segítségével tájékozódott, magyarul legfeljebb nagyon keveset ha tudott, az alapvető forráskiadványok egy részét ismerte, és Budapesten is kutatott.) Ideológiája ma anakronizmus, módszerével azonban, ahogy életformákat vázolt fel, hosszú távú folyamatokat eseménytörténeti fordulatokkal kapcsolt össze, olyan műveket tudott alkotni, amelyek sikert arattak az európai könyvpiacra, és ma is élményszámba megy némelyikük. Fernand Braudel az 1918-ban megjelent „Francia nép történeté”-t emeli ki értékes munkaként Franciaország identitását feltérképező trilógiájában.¹⁰ Perry Anderson pedig annak értékelte úttörő jelentőségét, ahogy a nomád államoknak a kelet-európai térhódítását fel tudta vázolni.¹¹ Így tulajdonképpen nem is mondtunk sokat, sem kicsinyítőt, sem felemelőt, ha azt hangsúlyozzuk (vagy gondosan elhallgatjuk), hogy Iorga mennyi mindent tanult egykori kedves professzorától, Karl Lamprechtől. Az eredmény számít. És ha Braudelnek tetszhet Iorga művészete vagy Andersonnak Iorga egy-egy meglátása, miért ne tetszhetne a magyar olvasónak még akkor is, ha a magyar történelemin diszkreditálását célzó szándékokat észre is veszi, sőt észre is kell vennie!

Iorga ismertetésre kerülő munkája, amelynek érdekessége még az is, hogy szerzője a Kárpátokon túli románok közül először mélyedt el ilyen alaposan az erdélyi és magyarországi román valóságban, nem olcsó propaganda terméke. Még akkor sem, ha ez „a nemzeti eposz” olyan vallomásnak is tekinthető, amelyben az objektív történeti és a szubjektív írói valóság megelevenítésének szintjei olykor egymásba játszanak, miközben az egész műben ott érződik a történelmi fordulatra való készülődés lázas igyekezete. „E könyv csak vér és könny. Fizettünk ezért legalább ezer évet. Legalább utódjainkra virradjanak jobb napok!” (13. o.) Mindennek ellenére azt lehet mondani, a történetírói realizmus diadala az, hogy „a vér és könny” ideológiáján felülemelkedett Iorga a múlt megidézésében, igaz, sajátos ellentmondás hordozójaként. Egyrészt „passzív fajnak deklarálja a románt (20. o.), másrészt a román jelenlétet akarja kimutatni, márpedig a jelenlét aktivitásra vall.

Iorga munkájának ismertetésében két lényeges mozzanat előtérbe állításával próbáljuk érzékeltetni, hogy közös történelmünk fejleményei miként kerülnek bemutatásra. Nem önkényesen kiragadott két mozzanatról van szó, hanem a mű központi kérdéseiről. Az egyik a magyar és román viszony, a másik a román nép egysége, a különböző régiókban élő románok életének és törekvéseinek kölcsönhatása.

A kiindulópont a dáko-román kontinuitás. Alexandru Philippide, iaşii

nyelvészprofesszor, aki az 1920-as években hatalmas kétkötetes munkában az összes addigi elméletet nagyító alá vette, és nyelvészeti vizsgálódásai nyomán arra az eredményre jutott, hogy a románok a 12. század végéig foglalták el helyüket mai hazájukban, Iorga idevágó nézeteiről nagyon kritikusan, szinte sértő módon nyilatkozott, zavarosnak minősítve azokat.¹² Mégis Iorga konstrukciója olyan szép, hogy némi elfogultsággal azt lehetne mondani, annál rosszabb a tényeknek... Természetesen trák szubsztrátumra épül a Dáciában folyamatosan megtelepedő római telepés társadalom. Traianus hódítása hosszú távú békés folyamat kiteljesítése, és Dácia kiürítése csak a hadsereg és közigazgatás távozását jelenthette. A római urbanizáció aztán ruralizálódik, a keleti latinitásból pedig szinte észrevétlenül kialakul a románság, amely a folyóvölgyekben meghúzódó államszerű alakulatokban éli a maga öntörvényű életét. A román civilizáció eredetisége a latinizmus és a bizantinizmus szintézise. Ezt ugyan Iorga nem ecseteli részletesebben, annál inkább a helyi társadalomszerveződés belső dinamikáját, széles ecsetvonásokkal adva képet. A társadalmi önszabályozás eszköze a szék, a törvényszék. A helyi vezető a bíró vagy kenéz. Ezek után nem nemzetárulás, ha Anonymusnak még ma is megbízható forrásként idézett történetét „feláldozza”. A magyar krónikás — hangsúlyozza — az 1200 körüli viszonyokat vetíti vissza. Műve késői összeállítás, „amelyben a korabeli földrajzi elemek egyesülnek a magyarok bejöveteleéről szóló legendák racionalista magyarázatával”. (32. o.) A lényeg az, hogy szláv-román vagy román őslakosságot találnak „a hódítók”. És mindennél fontosabb a leszűrt végkövetkeztetés, a szászok a románok ősi székszervezetét vették át, sőt a pásztori és földműves életforma sok elemét is. Így „a király »vendégei«, más értelemben, a mi »vendégeink« is voltak — azzal a különbséggel, hogy kevesebbet kértünk, hogy többet adjunk.” (49. o.) Erre a szék-ötletre építette a székelyek román származásáról való vélekedését, bár nem emelte dogmává, sőt olykor hangsúlyozta, hogy tudományos vitakérdésről van szó.¹³

A nagy kérdés az olvasó számára az, hogy miként lesz a középkori román szabadságból az újkor hajnalára „rabság és megaláztatás”. (169. o.) Ennek a „lenti” társadalmi állapotnak az érzékeltetésére a 16. század derekán tevékenykedő humanista Forgách Ferencet idézi: „miután a két oláh ország közel van, Erdélyben a románok oly sokan vannak, hogy a földeknek közel kétharmadát foglalják el. De annyira vadak és elfajzottak, hogy példával és törvénnyel sem lehet őket civilizálni.” A rövidség kedvéért a továbbiakban csak a lényegre jelezzük: a románok viskókban laknak, a nyarat az erdőkben és berkekben töltik, nem dolgoznak, lopnak, és miután a köles nem követel annyi munkát, mint a búza és a szőlő, kölessel élnek. (127. o.) Ez az idézet jó alkalmat nyújt arra, hogy alaposabb pillantást vessünk Iorga műhelyébe. Egyértelműen hangsúlyozhatjuk, hogy Iorga nem csonkít meg idézeteket, mert azok nem hízogók. Nem vitatkozik velük forráskritika címen. Beéri egy-egy rövid értékelő megjegyzéssel, jelen esetben annak jelzésével, hogy Forgách „gyűlölettel” nyilatkozott a románokról, és az idézett véleményt saját konstrukciójába építette be. Biztos kézzel és merész fantáziával vázolja fel konstrukcióit, de a forrásokat nem hamisította meg. És bár egész sor kérdést — gazdagodó és újrarendeződő — ismeretei birtokában újrafogalmazott, más és más beállításban tárgyalt, csak ritkán hagyott nyitva kérdéseket, nem jelezve, hogy állításai verifikációjához még milyen bizonyítékokra lenne szükség. Valószínűleg nemzetnevelő szerepéből következett ez, abból, ahogy mondanivalóját vállalt történelmi feladatához vagy olvasóinak, illetve hallgatóinak,

egyszóval: közönségének igényeihez is alakította — olyan következtetésekre jutva, amelyeket talán nem is vártak. Jelen könyve pontosan jelzi, hogy nagysága abban rejlett, ahogy a nemzeti közvéleményben formálódó elképzeléseket a pillanat szükségleteinek megfelelően — de a sub specie aeternitatis pátozával — tudományos mezbe öltöztette.

A iorgai módszer jellemzését először is annak jelzésével szeretnénk példázni, hogy a románok süllyedésére okadatolt magyarázatot hiába keresnénk a műben. Míg az újkeletű agresszív mártírológia Nagy Lajos ortodoxellenes politikájának tulajdonítja a románok lesüllyesztését, Iorga éppen a király és a román vezető réteg együttműködésére hívja fel a figyelmet. „Egyébként Moldova megalapítása nem más, mint a román elem expanziójának eredménye, nem a király akarata ellenére, hanem annak az állandó támogatásnak a nyomán, amelyet Nagy Lajos saját katonai céljai érdekében nyújtott a román elemnek.” (69. o.) Nagy Lajos, aki a tatárok elleni fellépésével ilyen nagy szerepet játszott a moldvai államalapításban, a magyar nép érdekeivel ellentétes imperialista politika hordozójának minősült Iorga művében. „És az, amit ma Magyarországon törekvésekként lelünk fel, teljességgel nem felelnek meg az őket felkaroló nép erőinek, sokkal inkább Nagy Lajos hagyományából fakadnak, mintsem az Árpádokéból, vagy később magának Corvin Jánoséból.” (61. o.) Nagy Lajos feudális eszményeket importált Magyarországra, míg az Árpád-ház uralmát „német eszmékkel átszőtt autokrácia jellemezte”, (58. o.) és ennek „a régi magyar alkotmánynak a fejlődésképtelensége”. (63. o.) Az aktuálpolitikai szándék elsősorban ott lapul meg Iorga ítéleteiben, amikor a magyar királyság apostoli jellegét túlhangsúlyozta. A pápa a koronával misziszóval ruházta fel annak hordozóját: a katolikus hit. terjesztésével. Ennek sikertelensége pedig arra vall, hogy Magyarország képtelen történeti hivatását beteljesíteni. István toleranciája — egyébként Iorga kétségbe vonja, hogy az ő korában foganhattak volna Intelmei — gyengeség jeleként kerül bemutatásra, Nagy Lajos aktív keleti politikája import jellegű agresszivitásként. Ha viszont ennyire képtelenek voltak ellátni feladatukat, akkor mivel magyarázható a román vezető rétegek beolvadása az országos katolikus vallású nemességbe? Miért kerülhetett sor az ország belső egységét megszilárdító társadalmi integrációra? Nem kapunk erre választ, pedig a Kárpát-Duna-táji történelem egyik legizgalmasabb fejezete, aminek tanulmányozását még az is aktuálissá tette, hogy a nemzeti-polgári átalakulással az asszimiláció, az identitás és a lojalitás kérdései nagyon is napirendre kerültek. Vajon miként élték át az egykori román vezető rétegek azt, ahogy a nem hivatalos nemességből a hivatalosba emelkedtek, miközben vallást, azaz törvényt cseréltek? Hogyan őrizték primér helyi közösségeikkel a kapcsolatot? Mi vezette őket, amikor alattvalóik vallási szabadságát oly messzemenően biztosították? Vajon egy ideig csak politikai asszimilációról beszélhetünk, és etnikairól nem? Miben rejlett akkor az etnicitás? Kettős lojalitásnak lehetünk tanúi? Iorga a bonyolult kérdéskört az etnicitás túldimenzionálásával oldotta meg, anélkül, hogy az etnikai hovatartozás korabeli tartalmát próbálta volna feltárni, inkább valami olyan értéként feltételezte, amely a „néplélek” — csak a beavatottak számára jelentéssel bír — fogalmához köthető. Ezért aztán „Hunyadi Corvin Jánosnak a nagy világtörténeti jelentősége ama reprezentatív vonásából származik, ami a magyarországi román elem és a havasalföldi és moldvai román elem fölötti állandó befolyásából, akaratának kétségbevonhatatlan érvényesítéséből”. (80. o.) És valóban „Erdélyt nem lehetett védelmezni, ha a dunai országok ura nem

volt barát”. Igaz, ha nem az volt, Hunyadi irgalmatlanul megtorolt minden barátságtalan gesztust. Találó Iorgának a Hunyadi-jellemzése, „hazája koronázatlan királya”, bár az országhormányzó magyarországi belpolitikai szerepét kvázi-lokálisnak minősítette, szemben az idézett világtörténetivel. (80. o.)

A megkoronázott Corvinnak bűnbakszerepet juttatott Iorga. Hogyan keríthetett erre sort? Szemléletének egyik kritikus pontjához érkezünk. Iorga, úgy tűnik, éppen a Hunyadiak értékelése kapcsán még inkább érezhette, hogy más szempontok is lehetségesek. De ami 1915-ben az övétől eltért, azt „külsődlegesnek” minősítette, olyannak, ami a felületen mozog. (17. o.) Hangsúlyozza, hogy ezzel ő már rég szakított. Hiszen — jobb szó híján — nemzeti látásmódja jegyében a mélyre tekinthet, és most már nem áll szándékában bemutatni „csak nemzeti életünk fő és mély faktorait”. (18. o.) A külsődleges megközelítés „olyan rendszer, amikor nem lehet beszélni a nemzeti vagy egyetemes történelem meghatározó tényezőiről, látszatok után megy az ember, amelyeket jó hosszan be lehet mutatni. Bemutatásra kerül például Corvin János pályafutása, anélkül, hogy a mesélő feltenné magának a kérdést, vajon a hős tevékenységének java részében a román eszményt képviselte-e, a román érdekeket és ennek a népek nemzeti törekvéseit. És miután Corvin Mátyás király román volt apja után, aki románnak érezte magát és főleg idegen utakon járt, de román erőkkal, nos elmesélik Mátyás életét is, aki valójában magyar anyja fiának érezte magát és ama nép vezetőjének, amely adoptálta, nagyon jó tipikus magyar királlyá válván, akinek a jósága a románokra is kiterjedt, éppen azért, hogy az igazság példaképe volt.” (17. o.) A lényeglátó nemzeti szemléletben viszont, „ami megakadályozta a románokat abban az időben az emelkedésben, Corvin Mátyás politikája volt, ami teljességgel különbözött Hunyadi János politikájától, mint ahogy jelleme sem hasonlított. Az öreg János vajda igazi román volt, ami szerény derekas jellemét illeti. Nincs róla autentikus portrénk, érmeke sem veretett, nem hívott írástudókat, hogy az egekig dicsérjék. Közömbös volt számára, hogy mit mondanak róla. Nem tartott udvart, ahol árnyékában költői, festői vagy szobrászi hajlamú olasz paraziták hűsölhettek. Fia viszont imádta személyiségének ezt a külső megnyilvánulását: a féldomborműveket, amelyeken a cészárok koronájával díszelgett, az Itáliából hozott Filippino Lippinek a freskóit, Ranzanus dicshimnuszait, hogy erényeit megőrizze az utókornak, az ünnepélyességet és a hűhót azon dolgok körül, amelyeket ő vitt végbe vagy olykor mások, és csak magának tulajdonította. A szürke irigységtől gyötörtén, készen arra, hogy félbehagyja azt, amit megkezdett, csakhogy ne kelljen a dicsőségben mással osztozni, inkább hagyta terveit összeomlani, csakhogy pénzből és segítségből társának ne jusson, Mátyás egészen magyar anyjára ütött, Szilágyi Erzsébetre.

Politikája nyugat felé irányult; ott írtak a tettekről, míg a barbár keleten emléküket elvesztett. Oda, ahol az írástudók működtek, ahol a krónikásokat stílizálták, ahol daloltak a költők, ahol festettek a festők, ahol munkálkodtak a szobrászok, oda tört az ő ambíciója. Bécsben halt meg, miután meghódította az osztrák tartományokat, részben kielégítve a császári igényt, Zsigmondéhoz, ragyogó elődjéhez hasonlót. A török veszélyt gyakran azokra hagyta, akiket »vazallusainak« hitt: egy Tepesre vagy egy Ștefan cel Mare-ra, anélkül, hogy segítséget nyújtott volna, vagy csak éppen annyit, ami elég volt ahhoz, hogy érdemtelen hasznot húzzon a hadi sikerből.

Erdély elvesztette román jellegét, amelyet bírt, nagyon határozottan, egyes régióiban, 1450 körül. Ő nagy embereket keresett, a jó nevű feudális család-

dokból. Ezek közelebb álltak hozzá, bár őket sem elégítette ki. Hiszen Erdély vajdája, Szentgyörgyi és Pöseni Zsigmond, a német nemességből, egyike az 1467-i szerződés jótállóinak, amellyel a privilegizáltak 1437-i univerzitása eljut a kötelékeiből adódó végső következtetésekig, elhatározván, hogy maga a király ellenében fegyverrel védi meg azokat a privilégiumokat, amelyekért egymáshoz közeledtek. Mégis a felkelés leverése után — a nemeseknek és főleg a szászoknak prédaként adott — majdnem autonóm Erdéllyel folytatódik a történelem, egészen Mátyás haláláig. Meglehetett a román nép által emlegetett jóságos igazságossága, ami a Biblia és István király példáiból nyert ihletet, de mindenesetre ez az igazságosság a románoknak nem mint románoknak szólt, hanem a románoknak, akiket jobban alávetettek, a szegény embereknek, akik kiérdemlik a nagyúri irgalmat.” (88—89. o.)

A román történetnek itt nincs vége. Mesteri módon szövi Iorga a fonalamat. „Lehetetlen — írja —, hogy egy ilyen népet teljességgel megakadályozzának etnikai egyénisége manifestálódásában.” (93. o.) Ez az axióma is az organikus nacionalista szemléletben gyökerezik, de az átvezetés egyik korszakból a másikba bravúros: „Amit a románok lassan-lassan elvesztettek mint katonának, megnyerték mint papok, szerzetesek és írástudók.” (93. o.) Hiszen a reformáció korában derült ki, hogy mit jelentett az ortodoxia, mennyiben biztosított valamiféle román kulturális egységet és az összetartozás tudatát a különböző államokban élő románok között. Az önkifejezés valamennyi igénye az egyházi életben jutott kifejezésre — hangsúlyozta Iorga. Olyan a román ortodox egyház, „mint egy egyedül maradt fa a kivágott erdőből. A föld valamennyi ereje, aminek meg kellett volna oszlania a levágott fák között, csak őt táplálja, és így csodálatosan virulnak az ágai, életerőt sugároz minden levél, szokásos körülmények között ilyen még a legszebb fán sem látunk.” (22. o.) És ennek az enyhítő árnyékára annál is inkább szükség volt, mert Iorga nagyon ellenségesnek látja a 16. és 17. századi erdélyi politikai világot. Hiszen „eddig bármennyit is kellett szenvedniük az erdélyi és az Erdéllyel egyesült részekbeni románoknak — mint legyőzötteknek, skizmatikusoknak és jobbágyoknak — a korona, bár gyakran igazságtalanul járt el velük, politikai szükségletektől kényszerítve, védelmet nyújtott a nemesség és a szászok törekvéseivel szemben”. (99. o.) De az önálló Erdélyben már csak a privilegizáltak univerzitása uralkodott, a vajdafejedelmek az ő kreatúrái és eszközei. Mégis, láthatjuk majd, Iorga mennyivel nagyobb történész annál, hogy a történeti valóságról ilyen leegyszerűsítő képet adjon. Nagyon is sok mindent felvillant a kor eseménytörténeti gazdagságából, a drámai küzdelmekből, és még inkább a dunai fejedelemségekből és az erdélyi politikai fejlemények kölcsönhatásából. Ezen túlmenően a magyar olvasókat, ha a mű megjelent volna magyarul, méltán figyelmeztethette volna a Kárpátokon túli és inneni román élet összefüggéseire is.

A román kulturális — vallási és érzelmi — egységnek a kifejlődésében döntő szerepet játszottak a dunai fejedelemségek uralkodói. Erdélyi hűbértartóik lehetőséget adtak a román egyházak patronálására. De szinte még ennél is jelentősebb volt erdélyi fizikai jelenlétük, az, hogy Mohács után katonailag bekapcsolódtak a magyarországi belső küzdelmekbe. „Az a tény, hogy az erdélyi románok látták, amint a szél moldvai és havasalföldi zászlókat lenget, látták a vérükből való vajdákat, Alexandru vajdát és Pătraşcu vajdát, akik meghatározták, hogy ki uralkodjon ott, a királynőt ültetvén a gyalui trónra, olyan jelentős fejlemény volt, hogy magától értetődően az egész

ottani [azaz erdélyi], román világban nagy lelki változásnak kellett végbemennie. El tudja-e képzelni valaki, a föld szegény munkását, aki semmiről sem tud semmit, aki felemeli fejét, amikor elhalad egy hadsereg, amelyről nem tudja, micsoda, honnan jön, milyen céllal halad el, de hallja, amint beszélnek és megtudja, hogy a vajda csapatai, aki azért jött, hogy a konstantinápolyi (Tarigrad) »császár« nevében békét teremtsen Erdélyben! Kétségtelenül ez egyike a leggazdagabb következményekkel járó hatásoknak, amelyek tölünk indultak el, hogy az erdélyi lakosság körében érvényesüljenek.” (120. o.)

Hogy ezek közül a fejedelmek közül egyik sem tűzi ki programként a maga számára az erdélyi trón megszerzését, azt Iorga elsősorban geopolitikai körülményekkel magyarázza. Ezek hallgatólagos konszenzust teremtettek. Így „került sor a moldvai és havasalföldi románok, a két uralkodó és az erdélyi román nemesek között politikai akcióegységre, ami ugyanazon az ösztönből fakadt, ami mindig egyesítette valamennyiük erőfeszítéseit. Mind Zápolyát akarták.

Es most fel lehetne vetni a kérdést: nem volt-e ő, a magyar, a feudális, a szászok ellensége, egyik képviselője annak az elnyomásnak, amely ellen a románok zúgolódtak és minden alkalommal felkeltek, hogy szétzúzzák?

Válaszunk: nem. János király inkább az akkori erdélyi hivatalosságot jelentette és Erdélynek azt a törekvését, hogy ne vesszen el nagyobb, más szokásokon nyugvó politikai alakulatokban.” (105–107. o.) Hiszen Szapolyai János nem folytatott parasztüldöző politikát, nem gyűltek köré a nemesek, „és az erdélyi románok és talán még félig a paraszt nemesek körében ezért nem alakulhatott ki az elutasításnak az a szelleme, amit kiválthatott volna” (136. o.), ha a fenti pusztán negatívumok hordozója lett volna.

A 16. század átmeneti korszakának igazi pozitív hőse Iorga számára Petru Rareș, Ștefan cel Mare fia. Az a moldvai fejedelem, akiről a román történelem értékeit kereső R. Seton Watson így írt, egyben a iorgai álláspont elutasítását is szükségesnek látva: „elnézőnek kell lenni Péterrel szemben, aki reménytelen helyzetben találta magát, négy elszánt és nem sokat aggályoskodó ellenség fogta körül, de tagadhatatlanul egyedülállóan perfid volt, még a 16. századi krónikák szerint is. Nem fogadhatjuk el azt, hogy olyan történeti szerepet játszott, amelyet egyik mai román történész tulajdonít neki, jelesen azt, hogy a román tömegeket a Habsburgok zászlaja alá gyűjtötte és a magyar nemesség ellen vezette volna, amely a borzalmas anarchiát csak saját feudális hatalma megerősítésére használta volna. Az egyetlen, amit fel lehet mellette hozni, az az, hogy őszintén vissza akarta állítani a moldvai függetlenséget — amelyet apja boldogabb időkben biztosítani tudott — és talán még az, hogy ki akarta terjeszteni hatalmát a két szomszédos fejedelemségre. Ambíciói és mohósága egyértelmű, az igazi patriotizmusnak kevés nyomát találni életében.”¹⁴ Valóban Iorga hangoztatta azt is, hogy Petru Rareș bosszút állt — mondhatnánk történelmi elégtételt vett — Tomori Pálon, mert ez mint fogarasi kapitány a románokkal szemben a szászokat preferálta. De nem lett volna tisztában a moldvai fejedelem politikájának negatívumaival? 1905-ben így minősítette „a becsvágyó és törekvő” uralkodót: „Péter apjától csak anynyiban különbözött, hogy nála a hódítási vágy minden más cselekvésre ösztönző indítékot felülmúlt. Mihelyt csak rosszul védett határt látott, mihelyt a polgárháborúba keveredett felek bármelyike behívta, már erős moldvai hadseregével ott termett, bár távolról sem tudott olyan jól hadat vezetni, mint István. Valóban fáradhatatlan intrikus volt, és végül foglya lett a ravaszul

szótt hálónak. Amikor meghalt, országa — legnagyobb részt az ő hibájából — szűkebb határok közé szorult, mint korábban, török várak láncolata béklyózta, mint Havasalföldet, és a moldvai fejedelmi tekintély mélyre süllyedt.”¹⁵ 1915-ben a román egység szolgálata minden más szempontot háttérbe szorított. Ezért Petru Rareș állandó erdélyi beütései, beavatkozásai, erdélyi hűbérbirtokának növelése és szívós védelme, rövidebb-hosszabb erdélybeni tartózkodásai, egyszóval jelenléte miatt mindenki fölé emelkedik a iorgai szemléletben. A „bosszúálló”, aki „erős, vitéz és ravasz” (103. o.), még Mihainál is súlyosabbnak találhatik. Mi mindent tehetett volna kedvezőbb feltételek között, kiált fel Iorga, aki szerint „Mihai akciója személyes és véletlenszerű”. (110. o.) Mire az újra kiadott Iorga-mű szöveggondozója nem is késik jegyzetben felhívni a figyelmet arra, hogy Iorga ítélete „nagyon szigorú” és ellentmond annak, amit ugyanebben a munkában majd Mihairól ír. (118. o.) Annál is inkább, mert a 16—17. század fordulóján feltárul Erdély kelet-közép- és délkelet-európai történeti szerepe.

Míg a minap még sok román történész tagadta, Iorga hangoztatja, hogy Erdély Magyarország visszaállításának bázisa. Igaz, rögtön hozzáfűzi, valójában csak a 13. század közepe felé tartozott Magyarországhoz, és sajátos hivatása van. (138. o.) Elbeszéléséből az derül ki, hogy ez a hivatás nem is annyira a törökellenes harc, hanem az, hogy a két dunai fejedelemséggel összetartsa, a tizenöt éves háború pedig erre inkább csak alkalom, alkalom a rejtett lényeg feltárulkozására. Az egymást kergető események kavargását és a feszültség légkörét rövid és hosszú mondatok váltogatásával, tényközlést és értékelést összeszövő, a kronológiát felrúgó előadásmódjával érzékelteti Iorga. A kezdeményezés érdeme a dicsőséget hajhászó Báthori Zsigmondé, ő igyekezett „urainkat a törökök ellen hadba állítani”, és egyben maga alá rendelni. De aztán „a Báthoriak politikai hibái, valamint a császári politika Erdellyel szemben, lehetővé tette, hogy Mihai átkeljen a hegyeken és azt tegye, amit »a párkák« szántak neki”. (138. o.) A török elleni harcban ugyanis a havasalföldi uralkodó katonai sikereivel megszilárdította helyzetét, bizonyította rátermettségét Báthori Zsigmonddal szemben, aki a nagy katonai kudarcok után egyszerűen lemondott a trónról a törökbarát orientációt képviselő Báthori Endre javára. Az így elszigetelt Mihainak, aki igazi keresztes vitéz volt, aki mindekelőtt a balkáni keresztény népeket akarta felszabadítani (142. o.), nem is maradt más lehetősége, mint Erdély katonai elfoglalása, akár folytatni akarta harcát, akár egyszerűen csak túlélni a mostoha fejleményeket. „Erdély befogadta Mihait. Ezt nem kell senkinek véka alá rejtenie. Elfogadta a császár miatt, akinek nevében beszélt, akinek helytartójaként lépett fel, de elfogadta, mert az volt, aki” (142. o.): „crai” lett, azaz király, a régi királyok utóda lett az erdélyi románok számára, de mellé álltak a létükben fenyegetett székely tömegek és mindenekelőtt a katolikus nemesség. Iorga azt is bemutatja, hogy miközben Mihai saját hatalmának a kiépítésére tört, nem tagadta meg az erdélyi történelmi örökséget. A császárnak hangsúlyozta, hogy egyesítette a negyedszázada leszakadt országrészt István koronájával. Ugyanakkor a rendeknek a rendi alkotmányosság tiszteletben tartását ígérte, és bizonyos fokig így is járt el, bár a katonai uralom belső logikájának megfelelően igyekezett embereit biztos hatalmi pozíciókba ültetni. Ezen túlmenően mit tett a románokért? A kérdés histográfiai dimenziói miatt is fontos. Nicolae Bălcescu, amikor az 1850-es években felidézte az országegyesítéssel utat mutató politikust, keserűen rótt fel neki, hogy az erdélyi románság sorsát nem akarta

jobbra fordítani, otthon, Havasalföldön pedig csak szigorított a parasztság helyzetén. Ez a megközelítés eléggé ahistorikus ahhoz, hogy Iorga ne is emlékeztessen rá, de eléggé racionális ahhoz, hogy valamiféleképpen mégis reagáljon rá. Alapkonceptiójának megfelelően hangsúlyozta azt, amit Mihai az ortodox egyházért tett, ahogy intézményesen is kialakult a román ortodox egyház egysége. De fantáziája akkor kezd szárnyalni, amikor azt ecseteli, ahogy a román fejedelem hatalmi köre ráteszi kezét az erdélyi jóvedelmekre. Mert „ez egyértelműen az idegen Erdély romanizálásának kezdete és a román Erdély lényének az elismerése, ami az embereket és a dolgokat illeti, a közigazgatást és a kormányzást, mindennek, ami az új rendszer első lépéseinél megfigyelhető, lett volna jövője, ha ezeket a nagy dolgokat a sors akarta volna”. (146. o.)

A sors megidézése jellegzetes iorgai problémamegoldás. Ezzel tudta érzékelteni Mihai uralmának történetiségét. Mégis, ma, az 1930-as évek román történészvitái után, Makkai László és Gheorghe I. Brătianu munkái nyomán, az mondható, hogy Iorga megkerülte a kérdés lényegét, amikor nem írt arról, hogy milyen szerepe volt Erdélynek a havasalföldi rendi alkotmányosságot célzó törekvésekben.¹⁶ Ehelyett a hatalmi politikára és az egyházi életre összpontosította figyelmét. Erdély és a román fejedelemségek kapcsolatrendszerének geopolitikai vonatkozásait viszont mesterien ragadta meg. Mihai öröksége — írja — „hagyomány, kísértés és kötelesség Erdéllyel szemben”. (158. o.) A kísértés mozzanatát külön is hangsúlyoznánk, mert a szöveggondozó értelmező jegyzetet fűzött hozzá, azt állítva, hogy kísértet kellene érteni alatta, holott itt elsősorban kísértésről (ispită) van szó, mint máshol is, ahol ez a szó felbukkan. Kísértésről, ahogy maga David Prodan is a *Supplex Libellus Valachorum* című munkájában kifejti, kísértésről a vákuumtértség három országának egyesítésére¹⁷, mint ezzel a gondolattal Báthori Zsigmond más utódai is játszottak, vagy akár a moldvai Vasile Lupu fejedelem. Mégis a mából viszszaatekintve, úgy látszik, hogy ami ebben a kapcsolatrendszerben a fejlődés alapjául szolgáló történeti hagyomány, az a hatalmi harcok mögött húzódik meg: olyan társadalmi integráció, amelynek során az erdélyi rendi alkotmányosság modellként szolgálva is erősítette a Kárpátokon túli rendi alkotmányos törekvéseket, és segíthette is azokat, mert Erdélyt és Havasalföldet nemegyszer olyan szövetség kötötte egymáshoz, amelyeknek valósággal ez volt a ki nem mondott célja. Erdély azt a szerepet játszotta Havasalföld számára, mint Lengyelország Moldva életében és fejlődésében. Így változhatott — állandó kölcsönhatásban — a Kárpát-Duna-táj kultúrmorfológiai arculata, és ezt látva telhet meg tartalommal a visszanéző számára a sorsközösség sokat emlegetett fogalma.

Az említett kölcsönhatás elsősorban a kulturális fejlődés területén tapintható ki. Mint tudjuk, a kor nagy forradalma: a reformáció, reformja pedig az ellenreformáció. Hogyan viszonyult ehhez Iorga? Alapvetően ebből a hatalmi mozzanatokra figyelő román nemzeti szempontból tette mérlegre az erdélyi reformációt. Szemléletéből következett realizmusa, ha arra gondolunk, hogy sokan csak a vallásos misszió igényét látják az erdélyi reformációban. Iorga a mögötte húzódó hatalmi szempontokat is érzékeltetni tudta, ugyanakkor — megint csak nemzetszemléletéből következően — túl is dimenzionálja azokat. Miután „most a vallás és nemzetiség összeolvadtak” (167. o.), úgy látta, hogy a reformációnak az ortodoxia és a román népi vallásosság elleni fellépése „elnemzetlenítő” törekvésként értékelhető. „Határozott nemzeti üldö-

zésről van szó, egy nemzet morális széttözódásának kísérletéről, hiszen azokra a testekre, amelyek a nemzetet alkotják, mindenkinek mindenkor szüksége van, míg az, ami az elnyomó hatalom útjában áll, a többiek lelke. Ezt a lelket kell megölni, végérvényesen széttözódni.” (171. o.) Az már megint a történetírói realizmus diadala, ahogy — utólagos feltételezésekkel egybeszőve — bemutatta a reformáció megtermékenyítő hatását a román kultúrában. „A kálvinista propaganda nagy haszonnal járt. Már a kezdetben a fogarasi nemesek, bojárok, ha nem a máramarosiak is, áttentek az új törvényre. De ezt az egyszerű parasztokra is rákényszerítették, azokra, akikről meg akarták magukat különböztetni. Azok, akik arra törekedtek, hogy a román falvak a román nyelvű kálvinizmusra térjenek át, úgy számítottak, hogy a nemesek, a magyar kálvinista egyház hívei, egyesülve maradnak vele, és így, a magyar szertartás és prédikációk során elmagyarosodnak.

De nem ez történt. Mindenütt győzött az ősi nyelv.” (197. o.)

Politikára összpontosító szemlélete megint csak megóvja Iorgát az olcsó mártírológiától is. A román főpapok ugyanis gyakran szembekerültek az erdélyi fejedelmekkel. A vallási mozzanat mindig jelen volt ezekben a konfliktusokban, de Iorga biztos kézzel találta meg a politikai mozgatórugókat, azt, ahogy a román főpapok a fejedelem ellenfeleivel szöveteztek. Az pedig, ha a havasalföldi vajdán is ütni akart, még keményebben járt el. Így Sava Brancovici kegyetlen meghurcoltatása az 1680-as években „politikai és nem vallási tragédia”. (190. o.) Hitelesíti azt a felismerését, hogy az erdélyi románok egyházának a sorsát Erdély és Havasalföld viszonyának alakulása határozta meg. (180. o.) Az erdélyi román kulturális teljesítmények a 17. század derekán akkor születhettek, amikor ez a jó viszony nyugalmat biztosított és érvényesülhetett a reformáció megtermékenyítő hatása.

A magyarosító szándékokra nem lévén bizonyítéka, később mintha el is felejtette volna őket. „Felteszik nekem a kérdést — mondta 1938-ban —, miért vádolom én a 16. és 17. századi magyarokat, hogy az erdélyi románok elnemzetlenítésére akarták bevezetni a kálvinizmust a mi körünkbe. Ilyesmit soha nem mondtam. Azt mondtam: volt kálvinista propaganda, és mi ebből nyertünk. Nem üldözte egyik nemzet a másikat. Ugyanakkor nem beszélhettünk a magyarok rendkívüli vágyáról sem, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat.”¹⁸ Olyan, amelyet még ma sem tártak fel megnyugtató módon a szakirodalomban, bár az alapforrások közlése folyamatban van.¹⁹

Iorga mestéri módon mutatja be a reformáció jelentőségéből azt a mozzanatot is, amely a korszakváltásban fontos szerepet kapott. Azt, hogy a kálvinista propaganda előkészítette a talajt a 17. század végén kibontakozó ellenreformáció számára. Ennek jegyében került sor Erdélyben és Magyarországon az ortodox románok egyházi uniójára a római katolikus egyházzal. A siker titka Bécs hatalmi túlsúlya mellett abban rejlett, hogy az egyesült papok a katolikusok sorába emelkedtek, hozzájuk hasonló privilégiumokat élvezhettek, a nép vallásához, szokásaihoz pedig nem nyúltak. A református vallás — fejtette Iorga — a művelt emberekhez szólt, a szívet hidegen hagyta. Ezzel szemben „az, amit a mieink szerettek, az a rítus volt, sőt az általuk nem értett szláv szavak mágiját; ezekben titkos erőt, csodatevő hatást sejtettek, szerették »a babonákat«, amelyeket a superintendensek rendszerében dühödtlen üldöztek”. (224. o.)

Iorga gyümölcsözőnek tartja az egyházi uniót, de úgy nyilatkozott róla,

ahogy görög katolikus aligha tette volna. „Mesterséges alkotásnak” (246. o.) minősítette, olyannak, amelynek létrejötte csupán egyes emberek törekvéseiből sarjadt, és önző egyéni érdekeket látott meghúzódní e törekvések mögött. Az ortodoxia közelebb állt a szívéhez, de a görög katolikus egyház létrejöttének horderejét nem próbálta kicsinyíteni. Hiszen ez tette lehetővé az erdélyi románok politikai harcát a rendi nemzeti politikai jogokért, és aztán sok fontos kezdeményezés után, a 18. század második felében a nyelvészet és a történetírás területén meghatározó hatású kulturális fellendülést. A történetírók érdemeit még mintha megpróbálná viszonylagossá tenni, annak jelzésével, hogy a moldvai történetírók nélkül nem lett volna erdélyi történetírás (263. o.), ami kétségtelenül igaz, de hozzá lehet tenni, hogy a kor magyar történészeivel való termékeny együttműködés nélkül sem érte volna el azt a színvonalat. Inochentie Micu Klein püspök harcát, azt, ahogy az 1730—40-es években először némileg még az udvartól pártoltan, majd annak ellenére szembeszállt az erdélyi rendekkel, és azért végül a római száműzetést kellett választania, a maga drámaiságában tudja megeleveníteni, az általa kíváncsúnak tartott poézis eszközeivel. Amikor a román püspök látta, hogy a bécsi kormányzat kihallgatásnak akarta alávetni, elutasította azt, és „mihelyt felismerte, hogy nemzete ügye elveszett, hogy senki rajta e világon nem segíthet, hogy csak egyedül az ő személyéről van szó, mindenkínél erősebbnek érezte magát”. (272. o.) És mint a későbbi kutatás feltárta, az emigrációba szorított egyházfő magabiztosan hivatkozhatott a Corpus Jurisra...²⁰

Nem azt a ma — naiv lelkek számára — groteszk helyzetet akartuk kiemelni annak jelzésével, hogy a román nemzeti jogokért küzdő püspök, akinek igényeit jogellenesnek nyilvánítják, „a magyar jogra” hivatkozhat, abból meríthet erőt. Olyan mozzanat ez, ami beleillik Iorga Magyarország-képébe. Annál sokkal nagyobb tudós volt, hogy például Magyarországot történeti anakronizmusnak nyilvánítsa. Tisztelte mindazt, aminek messze nyúló történeti előzményei vannak. Tisztelte a szerves történeti fejlődést, és megvetette azt, amit szervetlennek, rögtönzöttnek tartott, mint az „idegen” elméletek importját. Valósággal vizsgálta a francia felvilágosodástól és követőitől. Ezért némileg „megintve” kortársait munkája második kötetében — így írt a magyar „milieu”-ról: „Mindazok az urak, akik azt hiszik, hogy elég, ha valamilyik papot püspökké választják, hogy aztán vele együtt csinálják az ottani [magyarországi] román nép történetét, nem értenek semmit. Elég ha valaki tíz előadást meghallgat a magyar közjogból, és mivel minden művelt ember Magyarországon tanulta ezt a jogot, úgy ítélnék minden kérdést, ahogy a 18. század emberei. Az ott egy régi ország, nem úgy ítélnék mint itt, nálunk, csak a mai életből és a francia filozófia elvont teóriáiból vagy a római jogból.” (322. o.) A románok egyházi uniójának jelentősége pedig éppen abban rejlett, hogy miután a birodalmi vezetéssel valóságos szerződést kötöttek, privilégiumokra tettek szert, és így „beléptünk a birodalom által elismert nemzetek életébe”, más szavakkal: integrálódhattak.

A nemzetek életközösségébe való integrációt Iorga tehát alapvetően pozitívnak tartotta, mégis, amikor a Horea-felkelést választotta korszakhatárnak, a dezintegrációra tette a hangsúlyt. Politikai célkitűzéseinek és elképzeléseinek ez felelt meg. Az események elemzésében azonban ismételten feltárul a politika és tudomány szembekerülése.

Iorga számára a Horea-felkelés a népi energiák felszabadulását jelentette. „Passzív faj vagyunk — írta —, egészen a Horea-felkelésig, az elsőig, amely-

nek jellege nemzeti, hiszen a többiek csak társadalmi jellegűek voltak.” (20. o.) De nem csak így próbálja a parasztfelkelés napjainig ható érvényét elfogadtatni, hanem történeti analógiákkal is: „Az erdélyi románok története 1784-től napjainkig modern és jelenkori történelmi fejezetek sorából áll. Mondhatnánk, szinte egészében jelenkoriakból, mert ha a jelenkori francia történelem 1789-ben veszi kezdetét, ha Lamprecht úgy véli, hogy a német nép életének élő része Schiller és Goethe korával kezdődik, nem értem, számunkra, népünk egésze számára, nem csak a fejedelemségek számára, a jelenkor miért ne kezdődne 1784—1790-ben.” (15. o.) A nemzeti egységet igenlő politikus az eseménytörténeti mozzanatban kereste a korszaknyitó fordulatot, a tudós történész hosszú távú folyamatokban gondolkodott, és másként vélekedett a nemzeti és a társadalmi jelleg összefonódásáról is. A radikális átalakulás igényének megjelenésében látta az új korszak kezdetét. A fejedelemségi bojárok „elméjében az 1770—80-as években vált világossá az a meggyőződés, hogy a régi formákat el kell távolítani, új formákat kell találni, ezek nélkül nem tudunk élni, amelyeket bár csak hozzávetőlegesen vázoltak fel, és a továbbiakban kellett pontosan körülírni, mégis biztosan elmondhatjuk, hogy kortárs történelmünk itt kezdődik a 18. század második felében.” (16. o.) Ekkor léptek színre Erdélyben is azok az értelmiségiek, akikre az 1830—40-es évek fejedelemségekbeli közvéleménye úgy tekintett, mint a modern nemzeti gondolat megalapozóira. Ekkortájt, 1774—84-ben indult el az a folyamat, amely „napjainkban ér véget”. (17. o.) A fő tendencia a társadalmi és nemzeti törekvések vonulatának közeledése és összeszővődése, a nagy történelmi események során. 1784-ben azonban erre még nem került sor. Maga Iorga fejti ki ezt a legvilágosabban, még akkor is, ha az ellenkezőt állította: „De akkor 1780 körül természetes lett volna, hogy ezek a fiatalok, az új »filozófusok« álljanak a román nép felszabadulását célzó mozgalom élére, amelyet társadalmi, de nemzeti vonatkozásban is, újból Horea parasztjainak kellett megkezdeni. Hiszen Nyugaton így történt: a forradalmárok élére ők álltak, a filozófusok. Ők dolgoztak ki egy elméletet, ezt az elméletet vették át a társadalmilag elégedetlen elemek, és így állandó kapcsolat alakult ki az értelmiségi hangadóktól a legutolsó »sansculotte«-ig, aki kenyeret tűzve szuronyára, indult a határ felé, a legutolsó vérszomjas néemberig, aki izzó szemekkel ujjongott, amikor lezuhant a guillotine. Így kellett volna legyen Erdélyben, az ortodox orvostól, Molnártól, az egyesült Claintól, Șincaitól és Maiortól egészen az utolsó parasztig, aki lángot vetett az igazságtalanság kastélyaira, hogy elégesse a régi okmányokat, amelyek számára valami mágikus tartalmat, ami az ő rabságát illeti, miközben a tűz lángja reménysugárként villant fel.

Nem így volt.”

Arra célozva, hogy Șincai a Wass család szinnyei birtokán halt meg, ahol nevelőként dolgozhatott, Clain és Maior pedig Budán tértek örök nyugovóra, ahol műveiket kiadhatták, Iorga így folytatja: „Az írástudóknak idegenek szolgálati szobáiban kellett meghalniuk, idegenbeni dolgozószobáikban vagy esperesi székhelyeken. A parasztok pedig, miután gyűjtogattak, ütöttek-verték és gyilkoltak, nem tudván, hogy ezen kívül mit csináljanak, várták, hogy most mások verjék és öljék őket.

A kapcsolatnak ezt a hiányát a szellemi arisztokrácia elszigeteltségében kell keresni, ami, sajnos, jellegzetessé teszi az erdélyi kulturális mozgalmat. Messze az itteni szabad románoktól, messze saját rab parasztságától, így éltek és haltak, meglakolván neveltetésük bűneiért. És még tudós írásukban sem

próbáltak közeledni, érthető hangsúlyokban, a nép egyszerű, de nagy és jó lelkéhez.” (310. o.) A nép és az értelmiség közötti kapcsolatot hiányát Iorga tehát annak a rendkívül magas szintű iskolázatásnak rója fel, amelynek köszönhetően Erdélyben a felvilágosodás jegyében korszakalkotó művek születtek a történetírás és a filológia terén. Mintha maga is érezte volna ítélete igazságtalanságát, rögtön így folytatta: „A népek ereje egyedül abban a nemzeti kapcsolatban rejlik, amely annyira szoros, hogy senki sem tudja, miként kötötték, de senki sem tudja azt szétépíteni, ami azonos nyelvűeket és egyazon vérből valókat egy egész társadalmon belül egyesít.” (310. o.) Így zárja elmarasztaló ítéletét, ugyanakkor ennek az axiómának az érvényesítésével, egyben — a következő kötetben — ugyanezt az értelmiséget felmagasztalta. A nemzeti összetartozás ösztönének, a közösséghez tartozás ösztönösségének mindenhatóvá és mindenütt jelenvalóvá emelése ugyanis alkalmasnak ígérkezett arra, hogy annak jegyében a kíváncsnak tartott magatartásformáktól való eltérést kárhóztassa, ugyanakkor az eltéréseket mégis a népi és nemzeti egység hordozóiként mutathassa be. A társadalmi állapotok felvázolása során az erdélyi románok eredendő egységét hangsúlyozta. „Az ottani román népről 1780 körül, nem mondható el, hogy jól körülhatárolható osztályokra tagolódott volna.” Állítását pedig saját korára pillantva nyomatékosította: „Ilyen jól körülhatárolható osztályok, bizonyos értelemben mintha ma sem léteznének, hiszen a vezető osztály elemei állandóan a parasztság köréből rekrutálódnak. Úgy tűnik, a mai osztályok teljesen újak; ezeknek az osztályoknak nincsenek olyan szilárd alapjaik, mint máshol, jól meghatározott mértékben, a törvényes helyzetben, e célra hozott törvényekben. És ma is az az osztály, amely ott »túl« uralja az életet, abszolút értelemben, számával és értékeivel, ha nem is a politikai életben való állandó jelenlétével, egészében paraszti osztály. Így volt ez természetesen, nagyobb mértékben, 1780-ban.” (319. o.)

Iorgának ilyen összehasonlító kitekintésekkel, a viszonylagosnak tetsző mozzanatok előtérbe állításával vagy háttérbe szorításával, és merész képzet-társításokkal sikerült a népi és nemzeti törekvések kíváncsnak harmóniáját megteremteni vagy megbontani. A bemutatás emelkedettségén azonban áttört a forrásokban feltáruló élet. Meg is vallja, hogy a Magyar Országos Levéltár 18. századi erdélyi életére vonatkozó anyagából azért nem közölt mindent, mert „egyes források szemérmetlenek. Ez az élet annyira durva volt, nem csak a vallásos illedelem hiányzott belőle, de semmiféle emberi illedelemnek sem lehet nyomát találni, így nem lehet mindent kiadni; sokat csak bizonyos irányban lehet használni. Ezekből az iratokból kiderül az egyesült és nem egyesült pópák közötti elkeseredett harc; egymástól ragadták el a templomokat és az, aki a másiktól elvette, tisztátalannak tekintette azt a templomot és felszentelési szertartásokat kellett tartani. A lelkészek és a hívők közötti viszony gyakran, egyrészt nem szolgált az illendőség példjaként, másrészt nem bizonyította lelkiekben való engedelmességet. Ezt vagy azt a papot, vagy a feleségét feljelentették, hogy a falubeli katonákkal hancúrozik és így tovább. Sem az egyesült, sem a nem egyesült pap nem volt pontosan tudatában a ket-tejük közötti különbségnek, egyik sem lévén teológiailag képzett.” (323. o.)

Keserű őszinteségről vallanak ezek a sorok, de írójuk azért mintha nem tudott volna ortodox elfogultságaitól megszabadulni. Balázsfalva „gazdag vilá-gával” szemben az ortodoxiához húzott a szíve, még akkor is, ha az erdélyi román tudós-kultúra a „Küküllő-parti Rómának” köszönheti létét. Ezzel szem-ben „ami a klérust illeti, a mi ortodoxiánknak van egy nagy előnye: ez a

papság a világiak körében nőtt fel és élt, ez a papság mindenben érdekelt, ami a világiakat érinti, egy egész, általában elég népes családnak a jövőjén keresztül sokkal alkalmasabb nemzeti misszió teljesítésére, mint a katolikus papság.” (324. o.)

Iorga számára a nép eszmény és eszme volt, fogalom, fizikai valóságában nem idealizálta. Az eseményeket és jelenségeket a maguk történetiségében mutathatta be, függetlenül attól, ahogy azokat ő, mint saját közössége eszményeinek hordozója és hangadója — mondhatnánk — „jelentésként” értelmezett és értékelt. Az objektív és szubjektív valóság megelevenítésének — már említett — összefonódása szépen tárul fel a Horea-felkelés bemutatásában és értékelésében, illetve a kettő feszültségében. Ellentmondásként is felfogható, de inkább a múlt megelevenítésének iorgai módszerével magyarázható az, ahogy a Horea-felkelés jellegéről a fejlemények konkrét bemutatása és magyarázata során egészen másképpen nyilatkozik, mint előljáróban, amikor munkája célzatáról és értelméről vallott.

Íme, miután többször is kifejtette az előljáróban, hogy miért korszaknyitó a Horea-felkelés, mit jelentett a nemzeti és társadalmi jelleg összefonódása, így figyelmeztetett: „Az 1784-i forradalmi körülmények kutatásában elkövették azt a nagyon leegyszerűsítő történelmi hibát [...], hogy ebben a jelenségben a társadalmi felkelés tettét látták, olyat, amelyet osztályöntudat jellemzett és valamiféle általános öntudatból fakadó nemzeti öntudat.” (330. o.)

Iorga ezzel szemben a birodalmi struktúrának és az ebbe tagolt erdélyi élet mechanizmusaiból, egyének és társadalmi rétegek, csoportok cselekvéseinek külső meghatározottságából és belső logikájából indult ki. A leegyszerűsítés módjának jelzése után a kérdéskör bonyolultságára tér: „Természetesen könnyű a dolgokat így bemutatni, de a történelmi események okai általában sokkal bonyolultabbak és fejleményeik sokkal zavarosabbak és homályosabbak, mint azt bárki is hinné. Valami ilyen is volt — mármint társadalmi és nemzeti mozgalom —, de nem csak az.

Másrészt a Horea-mozgalom megítélésében elkövették azt a hibát is, ami a hegyeken túli románok életét jellemző állandó politikai orientációval kapcsolatos — és ma kapcsolatba hozható ennek az orientációnak a legújabb formájával. A hegyeken túli románok mindig ragaszkodtak a császárhoz, vagy, meghittebben szólva »a drága császárhoz«.

Ezzel az osztatlan, bizalommal és imádatlall teli szeretettel a császár iránt, aki valamiképpen a hajdani római császárok folytatója, a mesebeli császáré, nos ezzel a szeretettel kapcsolatban Horea és felkelőtársainak elejétől végéig oly érdekes és végül oly tragikus története a következő:

Volt valamikor egy jó császár és néhány rossz magyar. És ez a jó császár — mint egyébként az összes császár, aki élt és még élhet — ez a császár készen állt arra, hogy a románoknak a legnagyobb politikai engedményeket tegye. Sajnos, a magyarok rosszak voltak. Feltehető a kérdés, hogy vajon a jó császárt teremtették a rossz magyarok számára, vagy pedig a rossz magyarokat a jó császár számára. Én úgy hiszem, így is, úgy is. Mit csinálnának a rossz magyarok, ha nem volna jó császár? Forradalom törne ki. Mit tenne a jó császár, ha nem lennének rossz magyarok? Nemzeti igazság lenne? És miután nincs forradalom és nincs nemzeti igazság, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy valóban, éppen annyira a jó császár számára teremtették a rossz magyarokat, mint a rossz magyarok számára a jó császárt.” (333. o.)

Iorga így ragadta meg azt az alkalmat is, hogy saját erdélyi kortársainak

gondolkodásmódját kifigurázza, diszkreditálja az Ausztria keretein belül megvalósítani akaró román nemzeti egységet vagy autonómiát. Hiszen olyan fogalmakat is használt, amelyek a 18. századi román népi mentalitásban nem szerepeltek, de a történeti vizsgálódások irányának kijelölése tudománytörténeti jelentőségű. Persze a kortársak is írtak és beszéltek a népnek a jó császár iránti hűségéről, arról a hiedelméről, hogy a császár jót tenne a néppel, csökkentené a földesúri terheket, megszabadítaná őket a jobbágyágtól, csak éppen az urak akadályozzák ebben. Iorga viszont a történeti terep fölé emelkedett és érzékeltetni tudta, hogy ezen a terepen bonyolult, különböző pólusok meglétét feltételező rendszer működik, és ezt a játékkeret a politikai cselekvést behatároló tényezők figyelembevételével kell leírni. De mint jeleztük, aktuálpolitikai megfontolásait is beleszötte az elemzésbe. Ezért nem feszegeti, hogy a jócsászár-mítosz alapvetően legitimációs probléma, hiszen így az erdélyi románok legitimációs lehetőségeiről, a császárbarátság létjogosultságáról kellett volna komolyabban szólnia, amit akkor nem tarthatott tanácsosnak. (Ebben a művében is jelezte, hogy a szenvedélyeket felkeltő újságíró és a szenvedélyeket uraló politikus szerepét nem tanácsos összekeverni.) (506. o.) Az elemzés során azonban egyértelműen érzékeltette a különböző törekvések legitimációjának fontosságát, és ami szintén lényeges mozzanat a múlt megélevenítésének módszerében, mindezt érzelmek nélkül tette. Politikai célkitűzéseinek is ez felelt meg. Így kérdőjelezhette meg a Habsburg Birodalom létjogosultságát. A birodalom létértelmének hiányát olvasta ki a történelemből, ugyanakkor figyelmeztetve arra, hogy az ellenfelet nem kell lebecsülni. „Vannak, akik azt hiszik, hogy ma vagy korábban Bécs nem volt okos. Bécs mindig nagyon okos volt. Volt annyi esze, ami a kevésbé okos nemzetekhez kellett vagy azokhoz, akik nem tudták olyan jól, hogy miként éljenek intelligenciájukkal. *Nagyon* okos Bécs!” (331. o.) És ezzel vett lendületet Iorga, hogy harciasan szembeszálljon a legendával, miszerint a császár a nemzetek igazságos bírója volt, és külön felkarolta a szegények ügyét. Aligha véletlen, hogy II. József korára időzítette ezt az eszmefuttatást. A dunai monarchia — írja — nem is hasonlítható a franciához, amelyet legitimált a francia kultúra, és olyan keretként szolgált, amelyet aztán a nemzet is átvehetett. Ezzel szemben a dunai monarchia a keleti előnyomulás politikáját követte, a fejedelemségek irányában, azokon keresztül. Viszont, ha Iorga a 17. század végével kapcsolatban tette volna fel ezt a kérdést, akkor vajon kétségbe vonhatta volna azt, hogy a török kiszorítása Magyarországról milyen pozitív tett volt? És Erdély és az erdélyi románság számára nem volt-e gyümölcsözőbb a tartós béke, a felvilágosult abszolutizmus reformpolitikája? Ezzel szemben a dunai fejedelemségekben a fanarióta rendszer és az állandó orosz—török háborúk az erdélyihez nem hasonlítható balkáni állapotokat éltek. Iorga gondosan kerülte az alaposabb összehasonlítást. (Az alternatíva, hogy Erdély a két birodalom között választhatott volna, nem is reális, utólagos konstrukció, figyelmeztetés a realitások számbavételére.) Iorga a birodalom működéséből indult célként megfogalmazott következtetései felé. „A dunai monarchia dinasztikus állam. »Osztrák« a kormányzási mód is, egyfajta létezési mód. Az osztrák módszer abban áll, hogy minimális erőkifejtéssel, és ha lehet, más erőket használva, a legnagyobb nyereségre szert tenni. Ez az osztrák politika képlete.” (335. o.) Az osztrák állam ellenfelét, a magyar nemest ez alkalommal pedig valósággal mitizálta Iorga. Mert, „ha magyarok kisebbséget alkottak, nemesek voltak, évszázadokon keresztül gyakorolt hatalmuk tudatában. Elég merész lett volna

a szász kereskedő vagy a szegény székely határőr vagy a román püspök, hogy egyenlőként lépjen fel a diétán a magyar nemesekkel szemben? Nem. Ebben rejlik az ősök jelentősége: mindegyik érzi, hogy utána következik. Ebben rejlik annak az örökségnek a jelentősége, amit egy nemzet vagy egy osztály utódaira hagy. Egy ember a benne megtestesülő múlt függvényében az, ami, és az előtte megnyíló jövő függvényében.” (335. o.) Nos, ennek a magyarnak a sakkbantartására volt szüksége a Habsburg Birodalomnak a románokra. Ausztria nem érzelmi, hanem érdekközösség. A birodalmi vezetés érthetően nem szerette a magyarokat, annál is inkább, mert „az erdélyi és a magyarországi magyarok között nem lehet határt vonni”. (335. o.) A románok viszont „a legszámosabbak, a legalávetettebbek és a legműveletlenebbek, olyanok voltak, akiktől nagy valószínűséggel, meg lehetett tagadni bármiféle jövőt”, mármint a birodalmi kereteket feszegető nemzeti fejlődés felé mutató jövőt. (336. o.) Ezért a románokat jól lehetett a magyarok ellen használni. Horeától indulva máris saját korába érkezett Iorga, amikor arról írt, hogy „volt másoknak ereje és fel is keltek a magyarok ellen és legyőzték őket! Mit tehetett akkor a császár? Ő maga nem lépett volna közbe, hogy saját kezével terítse le az ellenséget a kül- és belpolitikában, csak ha erre kényszerítették — és akkor még megtörtént, hogy nem ment neki jól. Ma is ismétlődő politika ez és a jövőben is, ha majd új II. Józsefet láthatunk, aki a magyar fejtől oláh kalapáccsal üti.” (336. o.) És végül a Monarchiával szembeni lojalitás megtagadására szólít, amikor így vonja meg az osztrák politika mérlegét: „Valóban hasznot húztunk belőle, de a történelmi dolgok meg nem értése az a kíváncsi, hogy elismeréssel forduljunk minden felé, most, amikor mást kell tennünk, kizárólag nekünk és önmagunkért.” (337. o.)

A Horea-felkelésnek a jelentőségéből semmit sem von le az, hogy végül is a Habsburg-monarchia társadalom- és országszervező, valamint birodalom-építő munkájának a következményeként robbanhatott ki. „Oka II. József” (338. o.), de nem azért, mert audiencián fogadta Horeát. Egész rendszere és politikája játszott közre. A kemény kizsákmányolás és a kiutat kínáló lehetőségek. Iorga nem is csinált általános parasztfelkelést 1784-ből. „Nem általános román mozgalommal van dolgunk.” (345. o.) És többször is kiemelte, hogy „nem az összes erdélyi románból indult el a mozgalom, nem azoktól, akik a legkiszolgáltatottabbak voltak, a legszegényebbek, hanem éppen azoktól, akik valamiféle gazdasági önállósággal rendelkeztek és politikai törekvésekre alkalmasak voltak.” (344. o.) Mert a szerencsétlenekkel gyakran azt tehetsz, amit akarsz — hangsúlyozta Iorga —, de az elkeseredettekkel nem. Így az érchegyesi kincstári birtokokról, „a császár privilegizált nyájából indult el a felkelés”. (339. o.) A sorsfordításra reményt nyújtó lehetőséget viszont az Erdélyt behálózó határőrségi intézmény kínálta. A mócokat az a hiedelem hozta lázba, hogy ha a határőrségbe jelentkeznek, akkor cserébe szabadságot kapnak, mert a császár így akarja. A sajátos helyzet ellenére így is a parasztmozgalmak általános vonulatába illeszkednek az erdélyi fejlemények: „Egy állandóan elnyomott alsó osztály, amely egy pillanatra sem hiszi, hogy felső parancs nélkül a szenvedését okozó dolgok állását megváltoztathatja, nem bírható arra, hogy mozgásba lendüljön csak akkor, ha felmutatják a felkelésre szólító parancsot, amelyet az egyik uralkodó csoport ad ki a másik ellen.” (345. o.) Horeának nem volt ilyen parancsa, de a császár rendeletére hivatkozott, és ez elég volt. A felkelés terjedését aztán az erdélyi államszervezet tette

lehetővé, az, hogy a katonai és a polgári adminisztráció eleve külön életet élt, érdekeik gyakran keresztezték egymást, egymással szembenálltak.

Megint csak a parasztfelkelések általános tanulságai óvták meg Iorgát attól, hogy a felkelők magyarellenés, nemességellenes megnyilatkozásait túldimenzionálja, vagy akár azt, hogy Horea Dácia királyának nevezte magát. „A parasztmozgalmaknak, sokkal inkább mint a városi népi mozgalmaknak a jellege kétértelmű: könyvekből indulnak és különböző közvetítőkön keresztül terjednek el a falusiak között, így ami az eszméket illeti, ezek a mozgalmak eléggé zavaros jellegűek, ordítás ez és nem hang. Miután ebben az ordításban meg lehet különböztetni a szenvedés és reménytelenség bizonyos hangjait, tagadhatatlan, de nagyon finom fül kell hozzá, hogy kivehető bennük a koncepció, a terv, a cél is, így ezek úgy magyarázhatók, hogy ki milyen eszméket hoz magával és kit milyen érzések fűtenek.” (343. o.) Iorga nem is vállalkozott ennek a paraszti mentalitásnak az elemzésére. (Több mint fél évszázad múltán David Prodan vállalkozott erre a feladatra, szinte percről percre írva le az eseményeket. A forrásokat megszólaltató módszerét talán Makkai Lászlóhoz szóló dedikációja jellemzi a legjobban, amikor úgy ajánlotta hatalmas kétkötetes művét, mint „egy históriát, amint az ő maga tanúságot tesz”).

Iorga 1784 konkrét elemzése során nem is próbálkozott a történelem üzeneteinek olyan típusú formába öntésével, mint amilyenre már több példát hoztunk fel. Metatörténeti fejtegetések helyett inkább egyre gyakrabban vont le aktuálpolitikai következtetéseket, vagy inkább saját korának adott tanácsokat. Így, amikor azzal zárja a Horea-felkelés bemutatását, hogy „mily szomorú, hogy ez a világ olyan, amíg nem sikolt az igazság, nem veszik számba, és nem elégitik ki, amíg nem üt” (348. o.), akkor tulajdonképpen a módszer-váltásra tett pontot. A nemzeti eszme harcossá historizáló képviselője helyett egyre inkább a harcossá politikus veszi át a szót. Művének kordokumentum-értékét ez csak emeli. Meglátásainak értékéből semmit sem von le. Az olvasmányélményt pedig csak fokozza az, hogy a nacionálkommunista történetírás a román történelemnek ezt a szakaszát is homogenizálni akarta, míg Iorga az irányzatok és jelenségek sokszínűségét mutatja be. Annak az áhítatnak vagy az egyes történeti személyek — mint a Hunyadiak — jelentőségét nacionalizáló furfangnak, ami a középkor megelevenítését olykor jellemezte, nyomát sem találjuk. A 18. század végétől gyakorlati politikusként ítélkezik, értékszemponként a népszolgálat, a nemzetépítő gyakorlati munka és a politikai ügyesség valamiféle — az ösztönösség által összefogott — együttesét alakítva ki. Ennek a nemzeti öncélúságnak a jegyében nem csak azokat a román törekvéseket marasztalja el, amelyek valamiféle kettős lojalitást — a hazával és a nemzetiséggel szemben — céloztak, hanem mindenkit kritikával illetett, aki az általa kívánatosnak tartott vonaltól vagy inkább magatartásformától eltért. Igazában senki sem felelt meg eszményeinek, hacsak nem éppen maguk a magyarok, bár „minden magyarok és minden románok között, és minden időkben kibékíthetetlen az antagonizmus” (427. o.), és most valóságos „szerencsétlenség számukra az, hogy nemzeti érdekeiket csak a törvény megszegésével tudják szolgálni”. (525. o.) Viszont a magyarok példákat kínáltak. Kossuthot és Petőfit természetesen leszlovákozta, hogy aztán azt, amit furor hungaricusnak nevezünk, szenvedélyesen ecsetelje. Az erdélyi románoknak „sajnos nem volt — Andrei Mureșanunak néhány nemzeti energiát hordozó dalán kívül — olyan irodalma, mint a Vörösmarttyé vagy Petőffyé [!], ez a romantikus irodalom, régi és új, amelyet lángoló képzelet, tette serkentés és esztelen me-

részség, patriotizmus és nacionalizmus jellemez, amiből a magyarok számára életre kelt az 1848-as mozgalom. Azok, akik a harcban életüket adták a magyar függetlenségért, ebben nőttek fel, ez a költészet nevelte őket, amelynek a magyarok talán nemzeti létüket köszönhetik, miközben államszervezési törekvéseiknek is volt bizonyos értelme. A klasszikus iskola is, amely azért nem volt annyira klasszikus, a romantikus iskola is, és főleg a forradalmi politikai iskola játszott közre annak a magyar nemzeti közszellemnek a kialakulásában, amely egy egész társadalmat lelkesített. A szokásos történeti értekezések kopott lapjai alapján nem lehet számot adni arról, hogy milyen viharos lelkesedés kerítette hatalmába az 1848—49-i magyar társadalmat, és arról sem, hogy a magyarok veresége miért hozott mégis gyümölcsöket, miközben vannak meddő győzelmek —, miközben nem az az eredmény a döntő, amelyet egy mozgalom valamely szakaszában elér, hanem az a morális tőke, amelyet a nemzet életének lényeges cselekedeteibe magával visz. Ez a morális tőke nem vész el, örök gazdagságot jelent. Csak olvassanak el Jókainak a regényei, később írta őket, mégis megkapóan tükrözik ezt a lelkiállapotot!” (480. o.)

A csodálat őszintesége — úgy látszik — elfeledtette Iorgával azt, amit korábban írt: „A magyar napjainkig feudális maradt és nem tud elszakadni a feudális mentalitástól: egyesek jobbágyok maradtak, mások földesurak, korbacással a kézben.” (334. o.)

Amíg a magyar nacionalizmus indulatában példát lát, a magyar politikai magatartásformákat elutasította, igaz árnyaltan nem is vette őket közelebb-ről szemügyre. Saját korának erdélyi román politikusait, többek között Iuliu Maniut abban marasztalja el, hogy neveltetésüknél fogva maguk is átvettek valamit a dzsentrí politikai világból, bár „teljes erőbedobással harcoltak elene”. (512. o.) És itt már a regáti politikusok és az erdélyiek majdani ellentéteit is tetten érhetjük. Maniu „fundamentális demokratizmusa” — hogy Vlad Georgescu minősítését idézzük, aki alapvetően a Kárpátokon túlról ítélte meg az erdélyi történelmet²¹ — tudjuk, nem tetszett a regáti oligarchiának, és Iorga integratív nacionalizmusa sem hidalhatta át a majdani ellentéteket. De akkor még pontosan nem tudhatta, mit hoz a történelem. Egyelőre a nemzetnevelésben látta a fő feladatot: „Azzal a meggyőződéssel zárjuk munkánkat, hogy a román nép nemzeti erőinek nevelését célzó műnek még a kezdeteinél vagyunk és — váratlan és gondviselészerű változásokon kívül — nem várhatunk semmi jót és biztosat, ami gyors normális fejlődést tenne lehetővé, csak miután ezeknek a nemzeti erőnek a nevelése tetté válik.” (513. o.)

Aligha vállalkozhatunk arra, hogy pontosan lemérjük, mit tett Iorga eme műve a nemzetnevelés érdekében. Hallgatósága, hiszen a két könyv alapjaként egyetemi előadásai szolgáltak, nyilván itta szavait. Önéletírásában említést tett arról, hogy egyszer megjelent a királyné is, de többet nem tudhatunk meg, mert kipontozták az 1976-os kiadásból²², a régibe pedig nem sikerült betekintnünk. A rituális történetírás jegyében született utószóból sajnos, a két kötet fogadtatásáról, szakmai visszhangjáról nem tudunk meg semmit.

De maga Iorga egész életműve is még erősen feltáratlan. Így még jóformán azt a kérdést sem tehetjük fel, hogy miért választotta egyik fő kifejezési formának a paradoxont. A paradoxonok gazdag tárháza viszont valósággal kiprovokálta a iorgai életműhöz való viszonyulások eltérő módjait. Egyrészt vad indulattal támadták, másrészt dicshimnuszokkal övezték, de sokan né-

mán elfordultak tőle. Az első világháborút követő kor identitásválságaiban sem a transzcendencia ígészetében tájékozódók, sem az objektivitás eszményét megvalósítani akaró racionalisták nem találhatták meg Iorga életművében az arkhimédészi pontot. Jellemző, hogy Mircea Eliade 1927-ben „Iorgát olvasván” címmel cikksorozatot kezdett, amelyben először Iorga életművének tanulmányozásával foglalkozó intézet felállítására tett javaslatot, aztán egyre inkább úgy látva, hogy a Mester géniusza rendszertelen, elkezdte kimutatni, hogy nem tanulmányozza az újabb szakirodalmat, filozófiai műveltsége sem mély, és miután mindezt támadásképpen értékelték, abbahagyta az elemzést.²³ Ekkortájt döbrent rá Eugen Lovinescu, hogy Iorga „impresszionizmusa a valóságban türelmetlen fanatizmus”.²⁴ Az 1930-as évek második felében azonban már új, harcias történésznemzedék lépett a színre, amelynek egyik vezéregyénisége, Constantin C. Giurescu több kismonográfia-számba menő füzetet szentelt Iorga tárgyi tévedéseinek, túlzó megállapításainak.

A magyar történészek nemzeti okokból nem kerülhették meg Iorgát. Először a fiatal Miskolczy Gyula írt rövid recenziót arról, ahogy Iorga magyar történeti szintézisében a jó részletkutatások és meglátások mellett politikai meggyőződésének rendeli alá a történetírást²⁵ — nyilván nagy történészeink akkor is azt a taktikát követték, hogy a kényes feladatokat fiatalokra bízták. Nem nyitott termékeny dialógust Iorga és Tamás Lajos cikkváltása a román nép és kultúra egységéről a budapesti francia folyóiratban sem.²⁶ Sőt a vita a végén eldurvult, és Iorga a szerkesztőhöz intézett levelében már arról írt, hogy a kontinuitás vitatása mögött a nemzetek közötti békebontás szándéka húzódik meg.²⁷ Aztán 1936-ban Domanovszky Sándor, válaszként Iorga egyik ellene intézett vádaskodó bírálatára, írt vaskos pamfletszerű könyvet a román történésznek olykor a magyar történelmet illető tévedéseiről és magyarellenes megnyilvánulásairól.²⁸ Egymás erényeinek gondos elhallgatásával folyt aztán ez a vita. Jellemző, hogy Domanovszky Sándor az Egyetemi Könyvtárból kikölcsönözte Iorgának egyik legsikerültebb művét a délkelet-európai fejlődés és életformák közös vonásairól,²⁹ amelyet éppen a balkáni marakodások ellen és megbékélés érdekében írt, messzemenően mérsékelve saját nacionalizmusát, nos, ezt a munkát a magyar vitapartner nem is említette. Annál inkább szemelgetett „Az erdélyi és magyarországi románok történetének” francia és német kiadásának gazdag anyagából. A magyarellenes, nacionalista Iorgára volt szüksége.

Iorga magyar megítélésében többet hozott a román „új iskola” magyar kortársainak ismertető munkája. Aligha kétséges, hogy fiatal román kollégáikkal való nemzedéki szolidaritás is vezette őket a nemzeti és szakmai szempontok mellett, de egyébként éles kritikájukban igyekeztek kiemelni Iorga erényeit is.³⁰ És Gáldi Lászlónak két remekbe sikerült — magyar és francia — megemlékezésében a magyar történészek tisztelgését is dokumentálhatjuk, a szakmai vitákat áthidaló emberi szolidaritást. Még akkor is, ha a magyar esszében több a kritikus hang és a franciában több az elismerés. Az őszinte emberi megrendülés adta Gáldi kezébe a tollat, és a felháborodás vezette. Így kezdte Iorga című esszéjét: „Mikor gyilkosai gondosan ápoltt hosszú szakállát és golyóktól átjárt robusztus testét az országúti árok sarkába taszították, bizonyára eszükbe sem jutott, hogy nem csak a Vaszgárda egyik elszánt, meg nem alkuvó ellenségét tették el láb alól, hanem egyszersmind Románia történetének egy immár lezárt korszakát ölték meg. Mert ma, amint dicstelen hallal eltűnő alakjára tekintünk, határozottan érezzük, hogy Iorga több volt,

mint történész, költő, szónok, irodalmi vezér és politikus: erényeivel és hiábaival, képességeivel és fegyverközléseivel egész korszakot testesített meg, a legfeltűnőbb képviselője egy, a mai román politika szempontjából valósággal halálraítélt eszmevilágnak." Gáldi László természetesen a magyar történetírás és a saját kifinomult ízlésű irodalomtudósi nézőpontjából mutatta be a fény és árnyék játékát Iorga életművében, annak tudatában zárva esszéjét, hogy „jut majd egy golyó Iorga gyilkosainak is”.³¹ A francia megemlékezésben visszafogottabb a magyar szempontból kifejezésre juttatott kritikus hang, bár úgy jelezte Domanovszky munkáját, mint Iorga művének első „tudományos kritikáját”, és hangsúlyozta, hogy a román történész „tudományos propaganda-tevékenysége” saját kortársai előtt is lejáratta hitelét. Utolsó mondatában golyót sem ígért: Iorga „mindvégig azoknak a barátságoknak az ideológiájában élt, amelyek, 22 éve, megteremtették Nagyromániát, és mihelyt ez a homokra épített, ellenségektől körülvelt építmény egy részében összeomlott, a romok maguk alá temették robusztus alakját, lengő szakállával, amely, azt mondhatni, egy egész korszak szimbóluma volt.”³²

Ennek az esszének talán a mély emberi üzenetét is megértették Romániában. „Megadatott nekem — írta Iorga egyik, az új iskolához is tartozó, ám mégis hű tanítványa, Gheorghe I. Brătianu, akit aztán 1950-ben vertek agyon a börtönben —, hogy ellenségeink és övéik folyóiratában (*Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941. január) hatalmas művéről elismerő, tisztelő megemlékezést olvassak, anélkül, hogy akkor, egyetlen román kiadvány meg merete volna említeni.” Brătianu, aki azért célzatosan is említette Gáldi cikkét, a nemzeti eszményekért küzdő Iorgát mutatta fel, de hangsúlyozta, hogy még nem jött el az ideje az alaposabb értékelésnek, hogy „lássuk, mit jelentett nemzetünk mozgalmas életében”.³³ Nem véletlen, hogy máig sem született Iorgáról életművéhez méltó monográfia.

1941-től 1946–47-ig színvonalas esszékben idézték fel az író, a medievisztát, a moralistát, a bizantinológust és mindenekelőtt a mártírt. Aztán jött a véres százú elhallgatás kora, majd az 1960-as évektől az újrafelfedezés örömeinek lehetőségünk tanúja. Átfogó tudományos elemzésre úgy került sor, hogy egyben az elmélyültebb megközelítést a hatalmas forrásanyag kiadásától tették függővé.³⁴ Ugyanakkor jobban látjuk már helyét a századforduló román történetírásában³⁵, és művének egy-két mozzanatát sikerült néhány reprezentatív kelet-európai nagy történészgyéniség módszerével összehasonlításban jellemezni, úgy, mint a győztes nacionalizmus termékeit.³⁶ Az összehasonlító módszer jelzi a Iorga-kutatás perspektíváit. Reméljük — mi magyarok és románok — túl vagyunk az egymás múltjának befektetését célzó korokon. Vizsgálódásainkban Iorga már nem lesz a magyarellenesség karikatúrája vagy profétája, hanem egyik szereplője lesz annak a korszaknak, amelyet találóan az újkori Európa harmincéves háborújaként jellemeztek, hatalmas életművében pedig a tudomány és politika felfejtése mindannyiunk okulására szolgál. „Az erdélyi és magyarországi románok történetének” újrakiadása számunkra elsősorban ezért nyereség.

JEGYZETEK

1. Émile Turdeanu: *L'oeuvre de Nicolas Iorga. Revue des études roumaines*, 1965. 22. (Szemlénk során a gazdag Iorga-irodalomból elsősorban azokat a munkákat említjük, amelyekből idéztünk.)

2. Nicolae Iorga: *Contra dușmăniei dintre nații. Români și Unguri*. București, 1932. 30.
3. Ion Negoițescu: Unirea de la 1918 — văzută astăzi. *Dialog*, 1988. nov.—dec.
4. Virgil Nemoianu: Un prodigios român — Nicolae Iorga. *Agora*, 1987. 1. sz. 211.
5. Nicolae Iorga: *O viața de om așa cum a fost*. (București, 1976.) című mű előszavában idézi Valeriu Răpeanu Iorga emlékirat-feljegyzéseiből. (XXI. old.)
6. Nicolae Iorga: *Cugetări*. București, 1972. 90.
7. Gáldi László: Iorga. *Magyar Szemle*, 1941. 1. sz. 46.; Constantin C. Giurescu: *Pentru „vechea școală” de istorie*. București, 1937. 49.
8. Nicolae Iorga: *Generalități cu privire la studiile istorice*. București, 1944. 348.
9. Barbu Theodorescu: *Nicolae Iorga*. București, 1968. 262.
10. Fernand Braudel: *L'identité de la France. Espace et Histoire*. Paris, 1986. 10.
11. Perry Anderson: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London, 1978. 223.
12. Alexandru Philippide: *Originea Românilor*. I. Iași, 1925. 781—804.
13. I. Tóth Zoltán: *Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana*. Kolozsvár, 1941. Vö. Nicolae Iorga: *Considerații noi asupra rostului Secuilor*. București, 1939.
14. R. W. Seton-Watson: *Histoire des Roumains*. Paris, 1937. 65—66.
15. N. Iorga: *Geschichte des Rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*. Gotha, 1905. 372.
16. Miskolczy Ambrus: A történelmi szolidaritás forrásvidékén. *Új Erdélyi Múzeum*, 1990. 1—2. sz.
17. David Prodan: *Supplex Libellus Valachorum*. București, 1967. 85.
18. Nicolae Iorga: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București, 1938. 18.
19. Miskolczy Ambrus: „A reformáció jegyében”? (Az 1648-i gyulafehérvári román Újszövetség második kiadásáról.) *Új Erdélyi Múzeum* 1991. (megjelenés alatt).
20. Zenovie Păclișanu: *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein*. București, 1924.
21. Vlad Georgescu: *Istoria Românilor de la origini pînă în zilele noastre*. Oakland, 1984. 249.
22. Iorga: *O viață*, 481.
23. Mircea Eliade: *Autobiography*. I. New York, 1987. 118.
24. Emil Lovinescu: *Scrieri*. II. București, 1970. 27.
25. Gyula Miskolczy: Nicolas Iorga: Die Madjaren, dans *Weltgeschichte begr.* v. Hans F. Helmolt. *Revue des études hongroises*, 1923. 91—95.
26. Sur l'unité de la nation roumaine. Une réponse et une réplique par Nicolae Iorga et Lajos Tremi. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1933. jan.—máj. 468—474.
27. Iorga levele Balogh Józsefnek (1933. március 1.) OSZK Kézirattár. Fond. 1. 1584.
28. Alexandre Domanovszky: *La méthode historique de M. Nicolas Iorga* (A propos d'un compte rendu). Budapest, (é. n.).
29. MTAK Kézirattár, Ms. 4531/2. V.
30. Elekes Lajos: A román történetírás válsága. *Századok*, 1940.; Makkai László: A román történetírás új iskolája. *Századok*, 1938.; Uő.: A román történetírás a két világháború között. *Hitel*, 1943.
31. Gáldi: Iorga, 43., 47.
32. Ladislav Gáldi: Nicolas Iorga. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941. jan. 72.
33. Gheorghe I. Brătianu: Nicolae Iorga. *Revista Fundațiilor Regale*, 1941. 4. sz. 3.
34. William O. Oldson: *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*. New York, 1973.
35. Alexandru Zub: *De la istoria critică la criticism*. București, 1985.
36. Niederhauser Emil: Négy arckép. *Történelmi Szemle*, 1980. 4. sz.

N. SZ. DERZSALJUK

„Ők nem okolhatók, hogyan ebbe a helyzetbe kerültek”*

A MAGYAROK SORSA UKRAJNÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Számos oka van annak, hogy Magyarország Németország szövetségeseként vett részt a második világháborúban. A versailles-i egyezmények revíziója, melyet Németország nem csak a saját javára, hanem a magyar állam érdekei alapján is végzett el, az utóbbit Németország természetes szövetségesevé tette. S úgy illik, hogy a szövetséges e gesztusra kölcsönösséggel válaszoljon. Magyarország azok oldalán vett részt a háborúban, akik teljesítették a magyar nép vágyait. A történelemben aligha találunk példát arra, hogy egy ország politikájában szembe helyezkedjen azon államokkal, amelyek érdekeit védtek.

Magyarország 1919 utáni állami berendezkedése szocialista- és bolsevik-ellenes elveken alapult, és erősen szovjetellenes beállítottságú volt. A Szovjetunió szemszögéből Horthy rendszerét azok testesítették meg, akik megdöntötték a magyar Kommünt, s ezért ellenségesen viszonyult Magyarországhoz.

A Szovjetunió társadalmi anomáliáit, Sztálin bűnös bel- és külpolitikáját főként a 30-as években Magyarországon negatívan fogadták, illetve Sztálin-ellenes lépések megtételére készítették. Európa védelme a sztálini bolsevizmustól, a keletről jövő fenyegetés felszámolása, a szellemi védekezés eszméje nem mítosznak számítottak, hanem a 30-as évek realitásait tükrözték.

A háborús években Magyarország katonapolitikája zömmel Ukrajnára összpontosult, és ott valósult meg. Németország más szövetségeseitől eltérően Magyarország nem igyekezett területeket elcsatolni a Szovjetuniótól, nem keresett életteret Keleten, nem volt vétkes Ukrajna gyarmatosításában. Az Ukrajnában állomásozó magyar csapatok nem folytattak olyan tevékenységet, amely az ukrán nép, mint nemzet megsemmisítésére irányult volna.

Tevékenységük nem volt összehasonlítható Oroszország politikájával, amely a nagyhatalmi sovinizmus hordozója volt, és a szocialista világforradalomtól vezérelt küldetésstudat következményeként — megfosztva az ukrán népet történelmétől, fejlődésének feltételeitől, kultúrájától és nyelvétől — megvádolta Ukrajnát, hogy gyarmatosította Oroszországot, és fennköltlen hirdette fölényét

* Az írás szerzője N. Sz. Derzsajluk, az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a történelemtudományok kandidátusa.

az ukrán néppel szemben. Ukrajnát nem a német és a magyar csapatok katonai tevékenysége hozta siralmas állapotba, hanem Oroszország azt megelőző birodalmi politikája. Ukrajna rabságba taszítására nem a háborús években, hanem a békeidőben került sor, s ebben nem a német és magyar csapatok okolhatók, hanem a cári Oroszország.

Sehol sem láthattak a magyarok annyi nyomorúságot, szalmatető viskót és koldusbotra juttatott parasztok tömegét, mint Ukrajnában. S mindezt e gazdag földön! A parasztság jogfosztott helyzetét a szövetkezeti-kolhoz rendszerben nem lehet másnak nevezni, mint jobbágyságnak. Ukrajna megszállása nem okozott a parasztságnak akkora kárt, mint a sztálini kollektivizálás: az előbbit ugyanis nem kísérte a nép éhhalála, örök időre szóló szibériai száműzetése, nem voltak tömeges megtorlások, mint a háború előtti, illetve az azt követő években. A megszálló hatóságok nem sorolták Ukrajna parasztságát — a lakosság 80%-a! — a megsemmisítésre ítélt ellenség közé, amire Sztálin és vezetésének politikájában sor került...

Egy népet nem lehet kétszer rabigába hajtani, mint ahogy nem lehet felszabadítani sem.

A 30-as években Ukrajnában a világtörténelemben eddig hallatlan népirtás történt. 1926-tól 1939-ig a Szovjetunióban 12 millió ukránt pusztítottak el. (A mesterségesen előidézett éhínség 1932/1933-ban 7-8 millió embert vitt el, a többiek a 30-as évek retorzióiban pusztultak el.) A megszállás megállította Ukrajna lakosságának céltudatos és tömeges kiirtását.

Am a megszállás sem hozott olyan változást, amelyet sokan vártak. Az ukrán állam létrehozására irányuló törekvés jóváhagyása Németország terveiben nem szerepelt. Míg Moszkva egységes és oszthatatlan birodalmi politikát folytatott, addig Berlin kizárólag gazdasági és katonai szempontból vizsgálta Ukrajnát. Mindkét totalitárius rendszer (a bolsevik, majd a náci) Ukrajnában egyazon célt követett: uralmának határtalan biztosítása, Ukrajna gazdasági és munkaerő-tartalékainak teljes alárendelése Moszkvának, illetve Berlinek, az ukrán nép megfosztása szuverenitásától, törvényes jogaitól.

Mindezek mellett a Németország által Ukrajnában létrehozott „új rendnek” megvoltak a maga sajátosságai. Ukrajna lakossága sokkal könnyebben megtehetette azt, hogy nem teljesítette az adózási kötelezettségeit és nem szállított mezőgazdasági termékeket a németeknek, mint a szovjethatalom évei alatt. A parasztságnak sokkal több mezőgazdasági terméke volt a megszállás éveiben, mint előtte és utána. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy 1944 tavaszán Ukrajnában azt a gabonát vetették el, amelyet az 1942—43-as években arattak le és őriztek meg. Sőt, 1943—1944-ben a kolhozparasztok több millió tonna gabonát és mezőgazdasági terméket adtak át a Vörös Hadseregnek. Ezeket a tartalékokat a megszállás éveiben gyűjtötték össze. Az újjáépített kolhoz-szövetkezeti rendszert, mint a háború előtt is, több évtizeden át könnyörtelenül kizsákmányolta Sztálin rendszere.

Végül is súlyos veszteségek, hibák és szenvedések árán Ukrajnában megértették: az ukrán nép érdekei attól függenek, hogy ő maga milyen mértékben kész az államiságra. A független államiság biztos garanciájává Ukrajna társadalmi és politikai erői konszolidációjának megteremtése, az ukrán kormányának alárendelt állami intézmények és fegyveres erők létrehozása válhat. Az ezzel kapcsolatos kérdést a legkevesbé lehet a külső erők segítségével megoldani.

A háborús években számos magyar sorsa közvetlenül Ukrajnához kötő-

dött. Ebben az időszakban három kategóriába tartozó magyar állampolgár volt Ukrajnában: katonák, hadifoglyok és internáltak. A becslült adatok szerint a háborús és az azt követő első években Ukrajnához megközelítőleg 1 millió magyar sorsa kötődött. Közülük több tízezren különféle körülmények közepette — a harcok során, betegségekben, illetve a sebeiktől — pusztultak el idő előtt. S örökre ukrán földön maradtak jeltelen tömeg-, illetve különálló sírokban. Ők valamennyien a háború ezen időszakának résztvevői, és így áldozatai voltak.

Mélyen meggyászoljuk azt, kit a saját földjén ér a halál, de egy idegenbe veszett katona vagy civil halála kétszeres gyásznak számít a rokonok és a hozzátartozók számára. Mindig tragédia a katonák tömegeinek és a lakosságnak a pusztulása a háborúban. Ők nem okolhatók, hogy ebbe a helyzetbe kerültek, hiszen ők az állam politikájának végrehajtói. Így a népnek rendelkeznie kell azzal az emberi joggal, hogy megsirassa a háborúból vagy fogságból vissza nem tért állampolgárait.

1941—43-ban Ukrajna északi körzeteiben 50—100 ezer fős magyar fegyveres erő (4—6 gyalogos hadosztály) teljesített megszálló szolgálatot. Feladataik közé tartozott a vasúti szállítás, a közutak biztosítása, a Wehrmacht háttországának, kommunikációs vonalainak védelme, a partizánok és a szabotőr csoportok elleni harc. Eleinte úgy tervezték, hogy ezek a csapatok kizárólag őrszolgálatot látnak el, és nem teljesítenek harci feladatokat. Ezért e csapatok létszáma nem volt feltöltve, rosszul voltak felfegyverezve, bennük számos újra besorozott obsitos, illetve tartalékos szolgált. Miután azonban megjelentek a partizánok, a magyar csapatok kénytelenek voltak harci feladatokat is teljesíteni.

A Moszkvából jól támogatott partizánmozgalom elpusztíthatatlannak tűnt. A megszállók képtelenek voltak elszigetelni, illetve megvédeni a békés lakosságot a partizánok tevékenységétől. A békés lakosság egyformán félt a partizánoktól és a megszálló hatóságoktól. A saját érdekeik védelme, az egyikkel vagy másikkal szembeni ellenállás büntetéshez vagy agyonlövéshez vezetett. Mindazok, akik együttműködtek az új hatósággal vagy a partizánokkal, terrornak és leszámolásnak tették ki magukat az ellenkező oldal részéről. A legjobb álláspont a semlegesség és a kivárás volt.

Az 1942—43. években a magyar csapatokat nagyon gyakran a partizánok ellen vetették be, amely súlyos veszteségeket okozott mindkét oldalon. A helyzet igen gyakran fajult odáig, hogy még foglyokat sem ejtettek, hanem helyben agyonlőtték őket. A magyar katonák és a partizánok életének legtragikusabb pillanatai a mindkét fél által végrehajtott mészárlások voltak. Nem volt ritka az olyan eset, amikor az egyes magyar zászlóaljok a hosszú téli büntető hadjáratok közben elvesztették személyi állományuk 30—40%-át (halottak, sebesültek, betegek). A partizánosztatok az ilyen ütközeteket követően gyakran befejezték tevékenységüket, így az életben maradtak maroknyi csoportjai a brjanszki erdőkbe vették be magukat. A súlyos harcokban életüket vesztetteket gyakran a sűrű erdőben temették el, s kis idő múlva e sírok helyét már a feledés homálya borította.

Am az ilyen esetek kivételnek számítottak. A magyar csapatok parancsnoksága a legszigorúbban ügyelt arra, hogy a harcokban életüket vesztett, illetve a sebesülésük következtében a tábori kórházakban elhunyt magyarokat a megszálló hadosztályok törzsei mellett külön erre a célra létrehozott temetőben helyezték örök nyugalomra: Konotopban, Nyezsinsben (102. hadosztály),

Poltavában, Jagotinában (103. hadosztály), Csernyigovban, Sosztkban (105. hadosztály), Harkovban, Szeredinye-Budában (108. hadosztály), Berdicsevbén, Vinnyicában (121. hadosztály), Proszkurovban (Hmelnycikij), Umanban (124. hadosztály). A magyarok temetkezési helyei rendszerint ugyanott voltak, ahol a Wehrmacht-katonák és tisztek, valamint Németország más szövetséges államainak temetői. Ez az állapot világosan nyomon követhető volt például a kijevi temetéseknél. Ide a német megszálló csapatok parancsnoksága, az ukrainai új rendszer adminisztrációja települt. Itt működtek a súlyosan beteg és sebesült katonák számára létesített állandó kórházak is. A katonai kórházakat Kijev egészségvédelmi intézményeibe telepítették. Gyakorlatilag minden nagy kórházba került katonai kórház: ezek közé tartoztak a pecsorai, a donyecki kerület, a sevcsenkói kerület kórházai, valamint a Kijev környéki kórházak (Puscse-Vogyica, Koncsa Zaszpa). Több ezer katona halt meg sebesülés és megbetegedés miatt Kijev körzetében, akiket több helyen, az erre külön létrehozott temetőben temettek el. A nem pontos adatok szerint ezek a temetők a mai bútoráruházzal körzetében, a Druzsba narodov sugárúton, Puscse-Vogyicában, Szircben (Rizsszkaja utca), Darnycában (a jelenlegi Kijev harkovi kerülete) voltak.

A Szovjetuniót megszálló csapatok temetőiből egy sem maradt meg. Azokat rendszerint, miután a területet a szovjet hadsereg felszabadította, az azt követő első hónapokban lerombolták. E tettek indokai azokban az időkben érthetőek voltak, de ötven év elteltével e probléma meg nem értése csak részben fogadható el. Minden halottat emberi módon, a keresztény rítus és erkölcsi tanítások normái szerint kell eltemetni. Érthető, hogy a temetők és főleg a sírok helyrehozatala lehetetlen, a halottakról szóló adatok pótolhatatlanok, ám méltó lenne egy szimbolikus jel felállítása azon magyarok emlékére, akik az életüket vesztették a második világháborúban a keleti fronton, így annak áldozatai lettek.

Természetes, hogy a keleti fronton bevetett magyar katonák csak az esküjükben foglalt kötelezettségüket teljesítették: ott voltak, ahová a parancsnokaik küldték őket, végrehajtották azokat a parancsokat, amelyeket kiadtak nekik. Közöttük olyan kategóriába tartozó katonák is voltak, akik maradéktalanul teljesítették a harci parancsokat, és tevékenységüket számos véres epizód fémjelzi. Tetteik azonban nem jogosítanak fel arra, hogy azok alapján a Szovjetunióban harcoló magyar csapatok egészének magatartását értékeljük, és annak megfelelő szovjet állampolitikát alakítsunk ki Magyarországon vonatkozásában.

Meg kell jegyeznünk: a csapatoknál nagyon sokan voltak olyanok, akik elleneztek a háborút, a náci politikát, s akik arra törekedtek, hogy a magyar csapatok ne vegyenek részt a megtorló akciókban, követelték kivonásukat, illetve hazahívásukat a szovjet területről. 1942–1944-ben Ukrajnában a magyar csapatok 12 harci egysége tagadta meg a német hadvezetés olyan parancsainak végrehajtását, amelyek nem csak a partizánok elleni megtorló akciókra, hanem a békés lakosság ellen irányultak. Közéjük tartozott a 19. gyalogosezred, valamint a 12. gyalogos hadosztály parancsnoksága. Némely személyek nyílt, háborúellenes tevékenységet is folytattak. A háború ideje alatt a magyar hadsereg hadbírószámai háborúellenes tevékenységért, illetve államellenes politikáért 1400 személyt ítéltek halálra, az ügyek zöme azokra vonatkozott, akik Ukrajnában állomásoztak.

A partizánosztatok parancsnoksága, értékelve a magyar csapatok tevé-

kenységét, helyesen mutatott rá arra, hogy két kategóriába tartozó magyar egység tevékenykedett akkoriban. Az első — jól felkészített egységek, amelyek aktív harcot folytattak a partizánok ellen, biztosan védték a hátszínüket és a kommunikációs vonalakat a diverzióktól és a szabotázsoktól, és komoly katonai erőt képviseltek. A második — rendszerint rosszul felfegyverzett, rosszul feltöltött egységek, nem jelentettek veszélyt a partizánok számára, nem akartak harcolni sem a partizánok, sem pedig a németek ellen. Egyet akartak — a mielőbbi hazahívásukat.

A háborúban számos magyar hazafi állt át a partizánokhoz, és sikeresen harcolt a megszállók ellen. Az ukrainai partizánmozgalomban több mint 500 magyar vette ki aktívan részét az antifasiszta harcokban. Egyedül Kovpak összevont partizánegységében több mint 100 magyar szolgált. A magyar partizánok zöme a harcokban vesztette életét vagy betegségekben halt meg. Sírjuk helye ismeretlen. Hőstetteiket pontosan rögzítették a partizánosztagokra vonatkozó anyagok és a volt bajtársak visszaemlékezései.

Emberileg megrendítő volt az a pillanat, amikor egy magyar partizán, az 1944 márciusában megölt Máté János — sírját csak 1987-ben sikerült megtalálni — leánya és unokája 1988-ban Volinyba érkeztek. Leánya alig találta meg a hála szavait, hogy meglelték édesapja sírját, ápolják azt, és emlékeznék rá volt partizánbajtársai. Ez azonban sajnos ritka eset. A sírok többsége eltűnt.

A 2. magyar hadsereg tragikus sorsa szintén szoros kapcsolatban áll Ukrajnával. 1943 februárjában és márciusában a szétvert hadosztályokat kaotikusan vonták vissza Ukrajna északi körzeteibe. 1943 telén a Voronyezsből Zsitomirba vezető utat a magyarok százainak holtteste borította, akik sebeikbe haltak bele, megfagytak, vagy a partizánokkal lezajlott ütközetekben vesztették életüket. Az elpusztultaknak sebtében ásták meg a sírját, így azok nem is maradtak meg. Azonkívül a 2. magyar hadsereg mellé politikailag megbízhatatlanokból és zsidókból álló munkaszolgálatos zászlóaljakat rendeltek (50 ezer fő). Sorsuk tragikus volt: majdnem háromnegyed részük a Szovjetunióban vesztette életét. Nem volt könnyebb a több munkaszolgálatos zászlóalj sorsa sem, amelyeket a háború során Ukrajnába küldtek.

A háborúban több ezer hadifogoly került a Szovjetunióba. 1942 végére számuk 10 ezer fő volt, 1944 szeptemberére (a szovjet hadsereg magyar területre érkezésének előestéjén) számuk elérte a 100 ezer főt. De ezek az állapotok komolyan megváltoztak, amikor a szovjet csapatok Magyarország területére értek, és a harci tevékenységük körzetébe békés lakosok kerültek. Az 1944 októberétől 1945 áprilisáig terjedő időszakban a magyar hadifoglyok, valamint a Szovjetunióba vitt magyarok száma megnövekedett: az egyes adatok szerint 900 ezer főről volt szó, mások szerint számuk 400—500 ezer. A legtöbbjük nem hadifogoly, hanem Magyarországról internált polgári személy volt, akiknek semmi köze nem volt a katonai tevékenységhez. A tragédia abban rejlik, hogy többségük a szögesdrót mögött pusztult el. A Szovjetunióban fogságban volt magyar katonák közül 150 ezer halt meg vagy pusztult el, az elpusztult internáltak száma viszont elérte a 200 ezer főt.

A hadifoglyok vagy internáltak sírjainak nyoma sem maradt a Szovjetunióban. A hadifoglyok, és különösen az internáltak sorsa egyre erősebben izgatja Magyarország közvéleményét és tudományos kutatóit. Maradjunk csak a Kárpátalján és Magyarország keleti körzeteiben. Az első napoktól számítva, miután a szovjet hadsereg felszabadította ezeket a területeket (1944 októbere),

a 18-től 50 éves korig terjedő korosztályhoz tartozó magyar férfilakosságot kivitték a Szovjetunióba. 1989 novemberében a beregszászi konferencián, amelyet ezen akció áldozatainak emlékére rendeztek, különféle adatok hangzottak el a magyarok deportálásáról, melyek szerint számuk 40 ezertől 100 ezer főig terjedt. 1947—1948-ban csak az egyharmaduk tért haza, a többiek elpusztultak, mint a koncentrációs táborok foglyai.

Az első olyan törekvések, amelyek az internált magyarok problémájának tanulmányozására irányultak, nem jártak eredménnyel. Kiderült, hogy ezt a történészek számára kérdéses területet még egyáltalán nem tanulmányozták, így ez külön kutatást igényel. Helyes lenne, ha ezt a fájdalmas kort a Szovjetunió és Magyarország történészei együttesen dolgoznák fel. Ez a probléma összefonódott egy másik, nem kevésbé fontos témával — a magyar hadifoglyok életével és létével a Szovjetunióban. Többek között kiemelten időszerű foglalkozni a magyar hadifoglyok között létrehozott Magyar Nemzeti Bizottság és a Magyar Légió kérdéseivel. Rendelkezünk bizonyos adatokkal, ám azok nem elegendőek ahhoz, hogy e témát feldolgozottak tekintsük. Ellenkezőleg: az ismert adatok a probléma komolyságát bizonyítják, ami megköveteli a két ország történészeinek együttes, kiemelt tevékenységét. A légio kérdése — a Hitler-ellenes koalícióban részt vevő országok politikájának kulcsa, amely a magyar nép nemzeti érdekeit érintette. A Magyar Légio létrehozásával kapcsolatos ügy bukásában jelentős szerepet játszottak a Magyarországgal szomszédos államok vezetői. Azzal, hogy nem engedték be a magyar antifasiszta erőket a Hitler-ellenes koalíció soraiba, a szerepük aláértékelésével megkönnyítették Kelet-Európa határainak rendezését a jövőben.

Megjegyezzük, hogy 1943—1944-ben rendelkezésre álltak egy magyar katonai egység létrehozásához szükséges káderek. Közel 1000 magyar hazafi fejezte be az antifasiszta iskolát, ami a más nemzetiségű végzősök egyötödét tette ki. A speciális iskola (Kijev, 1944) 930 külföldi végzőse közül 666 volt magyar. Ebből 200 katonatiszt volt. Végzettségük alapján az iskola hallgatói az alábbiak szerint oszlottak meg: 128 fő felsőfokú, 76 fő középiskolai végzettséggel rendelkezett, 462 fő pedig nem fejezte be középiskolai tanulmányait. A hallgatók ezen kontingense nem csak egy zászlóalj, hanem egy hadtest parancsnokságának megszervezéséhez is elegendő volt.

Sajátosnak számít a magyar foglyok életével kapcsolatos kérdés Ukrajnában. Jelentős részüket valójában nem hadifoglyok, hanem Magyarország polgári lakossága képviselte, amelyet akkor internáltak, amikor a szovjet hadsereg felszabadította Magyarországot. A hadifogolytáborokat 1944 nyarától kezdték létrehozni Ukrajnában, a köztársaság számos megyei központjában. De a legtöbb hadifogoly Ukrajna ipari körzeteiben volt (a donyecki és dnyepropetrovszki területek, Kijev és a nyugati körzetek). 1944-től 1948-ig terjedő időszakban a hadifoglyok a népgazdaság újjáépítésén dolgoztak. A táborokban elhunytakat azokban a temetőekben temették el, amelyeket az előbbiek mellett hoztak létre. A háború után eltelt időszakban a hadifogolytáborok és a temetők nem maradtak meg. De a bizonyos levéltári anyagok, a számtalan szemtanú vallomása, akik a táborokban és kórházakban voltak, teljesen elegendőek annak megállapításához, hogy több tízezer magyar nyugszik szovjet földben, és zömüknek semmi köze sem volt a háborúhoz.

A humanizmus és az emberiesség elveiből kiindulva el kell ismernünk, hogy a második világháborúban elhunyt magyaroknak egy emlékjel felállítása helyes, de túl kései döntés lenne. Ez az emlékjel megőrizné a második világ-

háborúban elpusztult valamennyi magyar emlékét, de szimbolikusan eszünkbe juttatná Magyarország valamennyi állampolgárát, akik a háború áldozataivá lettek. Egy ilyen emlékjel felállításának megfelelő helyet Kijev kell hogy biztosítson, konkrétan azon temetők egyikében, ahová a magyarokat temették.

Ukrajna a független államiságra törekedve, elhatárolja magát a múlt politikájától és lerakja kapcsolatainak új alapkövét a szomszédos országokkal. Az ehhez vezető út: a kölcsönös megbékélés.

A. SAJTI ENIKŐ

Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén*

„A halott nemzedékek lidérces álomként kísértik az élők emlékezetét. (...) Tudjuk viszont, hogy a rossz álmokat többféleképpen is kezelhetjük. El lehet őket nyomni, be lehet szorítani az ébrenlét sötét zugaiba, de felszínre is lehet őket hozni, hogy jobban megértsük lényegüket.”

(Geoff Eley)

Amikor 1987-ben kiadásra készítettem elő Délvidék 1941—1944 című könyvemet, s megpróbáltam anyagot gyűjteni az 1944 őszen elszabaduló magyarellenes megtorlásokra, merev elutasításban volt részem. A „céhbeliek”, a szűkebb szakma persze már akkor is tudta — jómagam is írtam erről, igaz, források híján csak keveset —, hogy a győztes jugoszláv fegyveres erők és a lakosság „mindenért visszafizetünk” bosszúja, az internálótáborok jelentették a hatalom és impériumváltás első időszakát az ottani magyarság számára.¹ De nem csak a magyar történetírás feszegette az adott téma kapcsán a politikai okok miatt szűkre szabott tilalmi kereteket, Jugoszláviában is megjelent néhány szaktanulmány a jugoszláv katonai közigazgatás korszakáról.² Ezek a munkák azonban megmaradtak a szakmai ismertség nagyon is zárt keretei között — szélesebb visszhangra sem itthon, sem határainkon kívül nem talál-
tak. Ugyanerre a sorsra jutott Cseres Tibor *A bezdáni ember* című novellája, Illés Sándor *Sírató* című regénye, de említhetnénk Mladen Markov bánáti szerb író Magyarországon is megjelent *Bánáti vicinális kötetét* is. Mint Cseres Tibor írja említett novellája kapcsán: „A Hideg napokkal példát akartam alapítani Kelet-Közép-Európa írói számára, hogy nyomomban egymás után és bátran tárják fel, amit saját népük nevében cégéres gazemberek követtek el a szomszédos és együtt élő nemzetek ellen, olykor saját s a hatalmat bitorló vezetőik. (...) szerettem volna buzdítást adni a minket környező nyelvek al-

* A cikk a zágrábi Migráció és Nemzetiségkutató Intézet által 1990. szeptember 14-én Zágrábban szervezett konferencián elhangzott előadás alapján készült.

kotó íróinak, akiknek nevében magyarok ezreit—tízezreit mészárolták le a második nagy háború ürügyén. Ártatlan ezreket—tízezreket!” S mivel „biztató felkiáltásom viszonzásra nem talált...” — folytatja Cseres, „sajnos és végül is magamnak kellett egy lépést tennem, s éppen s legalább a jugoszláv írók helyett, hogy jelzésszerűen felvázoljak egy hatalmas és véres esemény-sorból kiragadott epizódot, amely tömegességében többszöröse és természetesen fonáka mindannak, amit én Újvidék ama három napjáról feljegyeztem.”

Jugoszláviában a legutóbbi időkig politikai, hatalmi tiltások parancsoltak hallgatást a vajdasági magyarokra, mára azonban kigyógyulhattak a rájuk kényszerített „történelmi amnéziából”, s lapjaikban sorra jelentek meg a túlélők és szemtanúk visszaemlékezései.³

Valóban: mi történt 1944 őszén? Az, amit a vajdasági magyarok történelmi emlékezete megőrzött? Tömeges kivégzések, internálótáborok? A temerini, mindmáig feltáratlan tömegsír? Bezdán, Csurog, Zsablya, Szenttamás, Titel, Újvidék...? Hányan voltak? Több százan, több ezren? Kik tették és miért? Ezekre a kérdésekre mindmáig nincs pontos felelet.

Ismertek viszont a hatalomra került Jugoszlávia Kommunista Pártjának nemzetiségpolitikai állásfoglalásai,⁴ kiadták az ezzel kapcsolatos fontosabb dokumentumokat is.⁵ Ezek lényege, mint ismeretes, az, hogy Jugoszlávia lerohanásáért és feldarabolásáért a német kisebbség kollektíve felelős, de „nem felelhet minden magyar Horthy és Szálasi bűneiért”. A csehszlovákiai magyarokkal ellentétben tehát *elvileg* nem tették őket kollektíve felelőssé. De betartották-e, be lehetett-e tartani az adott körülmények között az elvi deklarációkat? Gondoljunk csak az 1944 őszén kialakult helyzetre a Vajdaságban: a szláv lakosság háború alatt elszenvedett nemzeti sérelmeire, egységes államiságának megszüntetésére, az ennek visszaállításáért folytatott többéves felszabadító, függetlenségi küzdelemre, az ezt keresztező polgárháborúra, amely esetenként a szó szoros értelmében vett testvérharcot jelentett. Nem múlt, nem múlhatott el nyomtalanul emlékezetükből a magyar kormányok megtorló politikája sem, a sajkási és újvidéki vérengzés, az ártatlan áldozatok emléke, a statáriális bíróságok halálos ítéletei, a kitelepítések, a bűntetőtáborok.⁶ A vajdasági magyarság úgy tudja, hogy 1944 őszén a „*mindenért elégtételt veszünk*” bosszúja maga alá temette az elméletet. A történésznek természetesen fel kell tennie a kérdést: vajon igazolják-e a források a kollektív emlékezetet? Mivel a korszak kutatását mind a mai napig politikai indíttatású tiltások tették lehetetlenné, így megbízható tanulmányokra, levéltári forrásokra nem támaszkodhatunk. Ezek híján nézzük azokat az adatokat, amelyek ma is hozzáférhetők.

A korabeli vajdasági magyar nyelvű publicisztika, politikai irodalom meglepően sokat foglalkozott azzal, hogy az új néphatalmi szervek szembetalálták magukat a magyarok „passzivitásával”, „apátiájával”, „csalódottságával”.

A *Szabad Vajdaság* 1945. február 27-i számában például ezt olvashatjuk: „Sokan vannak, akik — habár számukra is felszabadulást hozott — nem értik az új rendszert. Kedvüket szegetten és csalódottan visszavonulnak, és kívülről s távolról nézik az eseményeket.” B. Szabó György szövetségi képviselőjelölt egy 1945 júniusában megtartott választási beszédében pedig így fogalmazott: „A magyarság passzivitásáról beszélünk úton-útfélen. A széles magyar dolgozó-tömegek felrázása és ébresztgetése folyik VajdaságSZerte...” Ez az apátia persze abból is fakadhatott volna, hogy igen rövid idő alatt a vajdasági magyarok a többségi nemzet státuszából ismét kisebbségi sorba ke-

rültek. Huszonhét esztendő alatt háromszor éltek át határ- és államváltozást, ami minden esetben újrakezdést is jelentett, fájdalmas társadalmi amputációval, szociális, kulturális, nemzeti elbizonytalanodással járt. Ha azonban egyéb forrásokat is megnézünk, kiderül, nem csupán erről a „szokásos” traumáról van szó. Jovan Veselinov Žarko, a Vajdasági Tartományi Bizottság titkára a JKP VII. vajdasági területi konferenciáján, amelyet 1945. április 5–6. között tartottak, a párt nemzetiségpolitikája kapcsán a következőket mondta: „A németekkel kapcsolatban semmi nem változott. Itt csupán azt konstatálhatjuk, hogy pártszerveink nem voltak elég éberek. [...] A magyarokkal kapcsolatban a helyzet jóval bonyolultabb. Mint tudjátok, sok magyar vett részt a horthysta büntettekben. De a magyarokkal kapcsolatban speciális az álláspontunk. Magyarország mint állam számunkra soha nem lehet olyan veszélyes, mint a hitleri Németország volt. Németország az az ország, amely ismét felléphet népünk ellen, ha nem semmisítjük meg. Magyarországgal más a helyzet. Ezen kívül mi kommunisták, internacionalisták vagyunk. Megváltottuk álláspontunkat a magyarokkal szemben: szükséges fejleszteni bennük azt az érzést, hogy ebben az országban élnek és érte harcolnak.” Az atrocitásokban részt vett magyarokkal szemben — tette hozzá — továbbra is keményen fognak eljárni, ahhoz azonban, hogy a többi magyarok „megszeressék ezt az országot, s hogy konkrét példáit nyújthassák a népünkkel való együttműködésnek, meg kell hogy szabaduljunk a szektásságtól”.⁸

Minden korszaknak megvan a maga sajátos fogalomrendszere, már-már rituális szóhasználata, úgyhogy a „szektásság” kifejezés mindenképpen értelmezésre szorul. Maga Veselinov Žarko adja a kezünkbe a megfejtés kulcsát, mikor a párt magyarokkal szembeni „szektás” magatartására példákat is említ: Szabadkán a katonai közigazgatás helyi parancsnoka csak a szláv származású gyermekek iskolai beíratását engedélyezte, a Duna mentén a szovjet hadsereggel közösen megtartott razziák, házkutatások során pedig tömegesen tartóztattak le horvátokat és magyarokat. Név nélkül említ egy falut, ahol 260 férfit csak azért tartóztattak le, mert a magyar hadseregben szolgáltak, a horvátokat pedig azért, mert „nem voltak elég közel mozgalmunkhoz”.⁹ A forráskritika szabályai szerint tehát a korabeli iratban szereplő „szektásság” kifejezés joggal azonosítható a megfélemlítés és a megtorlás fogalmával.

Összekapcsolható-e ok-okozatként a „passzivitás” és a „szektásság”, azaz a megfélemlítés? Mielőtt erre megkísérelnénk válaszolni, folytassuk a már említett B. Szabó György 1945-ös beszédének idézetét: ő az apátia okaként többek között azt jelöli meg, hogy „kezdetben néhány helyen *kilengések* (kiemelés tőlem — S. E.) történtek”.¹⁰ Ez egyébként az egyetlen, ma ismert publikált korabeli forrás, amelyben a magyarok egyik politikai vezetője nyilvánosan is említést tett a megtorlásokról.

A „szektásság”, a „kilengések” és „passzivitás” ok-okozati összefüggése tehát, úgy vélem, világos. A vajdasági magyarság *ezért* nem tudta átélni az új hatalom által elvárt „önfeledt felszabadulás” érzését, hiszen a megfélemlítés, ártatlan emberek kivégzése mindig is apátiához, önfeledő alkalmazkodáshoz vezetett.

Az 1944 ősze és 1945 eleje közötti időszak szempontjából külön figyelmet érdemel az 1944. október 22-én a Bácska, Baranya és a Bánát területére bevezetett *jugoszláv katonai közigazgatás* (a Szerémségre nem terjedt ki), amely létrehozásáról szóló rendeletet Tito marsall még október 17-én írta alá.¹¹ A jugoszláv történészek ugyan közzétettek néhány tanulmányt a katonai köz-

igazgatás bevezetésének politikai és gazdasági okairól,¹² azonban figyelmen kívül hagyták a katonai közigazgatás represszív, kifejezetten *büntető funkcióját*, amely a németek és magyarok ellen irányult. Ez a megtorló funkció már a Tito-féle rendeletben is megjelenik. „A Bánát, a Bácska és Baranya felszabadulása megköveteli e területeken a helyzet minél gyorsabb normalizálását és a népi demokratikus hatalom normális működésének megteremtését. Azok a rendkívüli körülmények, amelyek között e területek a megszállás idején éltek, valamint annak szükségessége, hogy minél gyorsabban és teljesebben háriítsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet népünknek okoztak a megszállók és az *ide telepített idegen elemek* (kiemelés tőlem — S. E.), s a gazdaság teljes mobilizálása a népfelszabadító háború minél sikeresebb folytatása érdekében megköveteli, hogy kezdetben minden hatalom a hadsereg kezében legyen.”¹³

Ivan Rukovina vezérőrnagy, a katonai közigazgatás parancsnoka október 22-i felhívásában már erőiesen felszólítja a szláv lakosságot, hogy segítse azokat az intézkedéseket, amelyek „*a nemzeti jövő és e területek délszláv jellegének megőrzése* (kiemelés tőlem — S. E.), valamint a szabad, demokratikus, föderatív Jugoszlávia megteremtése érdekében szükségesek”.¹⁴

A JKP Tartományi Bizottsága nevében Nikola Petrović, a bizottság tagja még tovább megy. A *Slobodna Vojvodina*-ban, a Vajdasági Népfelszabadító Egységfront lapjában Történelmi határozat címmel írt cikket a katonai közigazgatás bevezetésének céljáról. Erdemes bővebben idézni: „A német és magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugatra vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökeresen... Az *idegen elemek tíz- és százezrei*, akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket, még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra, s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizálását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét hátunkba döfjék a kést. De lehet-e népünk álma békés, végezheti-e zavartalanul mindennapi munkáját, ha úgy érzi, *körbe van véve olyan emberekkel, pontosabban szörnyetegekkel, akikkel örök időkre életre-halálra szembenáll*. Nézhette-e nyugodtan e szláv és délszláv területek felszabadult lakossága azoknak a *korcsfajzatoknak, árulóknak és renegátoknak* a cselszövéseit, akik szabotálják a néphatalom intézkedéseit, és akik ügyetlenül álruhába bújva befurakodnak még a néphatalmi szervezetekbe is?

A nép érezte, hogy határozott lépésre és energikus intézkedésekre van szükség ahhoz, hogy biztosítsuk a nép jövőjét, valamint *a Bánát, a Bácska és Baranya szláv és délszláv jellegét*.”¹⁵ (Valamennyi kiemelés tőlem — S. E.)

Ebben a szövegben már — s ne felejtsük, a Tartományi Bizottság tagja írta — a katonai közigazgatás *kizárólagos* feladataként a Bánát, Bácska és Baranya szláv jellegének biztosítása fogalmazódik meg, az, hogy meg kell szabadulni az „idegen elemek” tíz- és százezreitől, a „korcsfajzatoktól”, akik természetesen *a nem szláv* lakosságot, azaz a németeket és magyarokat jelentik.

Hasonló szellemben íródott a Vajdasági Tartományi Bizottság 1944. november 13-i levele is, amelyet a párt tagjaihoz intézett. A katonai közigazgatást azért vezették be, olvashatjuk a levélben, „mert a mi területünkön sok német és magyar él, akik a megszállás alatt ellenségesen viselkedtek a szláv

lakossággal, és olyan gaztettekben vettek részt, amelyeket a megszállók szerveztek népünk ellen. Különösen az itteni svábok viselkedtek barbár módon a szerbekkel és népünk más rétegeivel. Ezért gyökeresen le kell számoljunk minden svábbal és mindazokkal a magyarokkal, akik büntetteket hajtottak végre.”¹⁶

Mit jelenthetett ez a gyökeres leszámolás? A már említett „kilengéseket”, amelyeket a bánáti szerb író, Mladen Markov által a Bánáti vicinális című kötetben (Banatski voz) oly megrázóan megírt kivégző kommandók hajtottak végre? Esetleg más is?

Aleksandar Kasaš tanulmánya talán közelebb visz a felelethez. Kasaš adatai szerint 1944. október 18-án megkezdődött a *németek és magyarok kitelepítése és munkatáborokba gyűjtése*. Megtiltották szabad mozgásukat, anyanyelvük nyilvános használatát, és sor került a németek vagyonának teljes ki-sajátítására is. A németek számára a munkatáborok a Németországba történő kitelepítésük első állomását jelentették. A katonai közigazgatás hivatalos ki-mutatása szerint a 41 vajdasági munkatáborban 140 ezer német dolgozott, 10 ezren pedig a táborokon kívül.¹⁷ A táborokba zárt magyarok létszámáról nincsenek egyelőre pontos adatok, egyedül az újvidéki tábor statisztikái nyújtanak némi támpontot. Azt tudjuk ugyanis, hogy itt a tábor 1917 fős létszámából 1078 volt német. Eddigi ismereteink alapján feltételezhetjük, hogy a többiek, azaz 839-en magyarok voltak.¹⁸

Ki akarták telepíteni az ottani magyarokat is, vagy esetleg csak egy részüket? Ha a már idézett politikai szándékokat vennénk csupán figyelembe, akkor a helyi katonai, politikai erők minden bizonnyal nem gátolták volna meg egy ilyen terv végrehajtását 1944 őszén, telén. Azt is tudjuk azonban, hogy a kitelepítésre végül is nem került sor.

Mikor múlt el ennek veszélye, s mikor engedték el a táborokba zárt magyarokat? A ma ismert források arra engednek következtetni, hogy erre 1944 decemberétől került sor. (A táborokat, tudomásom szerint, 1945 nyarán számolták fel.)

Az 1944. december elsején kiadott katonai közigazgatási rendelet megszüntette a magyarok munkatáborokba történő kitelepítését, s úgy intézkedett, hogyha a hadköteles férfiakat nem sorozták be a hadseregbe, akkor a katonasághoz tartozó munkaszázadokban kötelesek szolgálatukat teljesíteni.¹⁹ Az erről szóló rendeletet azonban nem mindenhol, és nem azonnal hajtották végre. A JKP Szerémségi Területi Bizottsága még 1945 márciusában is szükségesnek érezte körlevélben felhívni a pártszervezetek figyelmét arra, hogy „azokat a magyarokat, akik nem háborús bűnösök, azaz nem kell őket agyonlőni, azonnal ki kell engedni a táborokból, s meg kell nekik magyarázni, hogy a magyar kisebbség nem felelős kollektíven azokért a gaztettekért, amelyeket a magyar megszállók követtek el a szerb nép ellen, s hogy őket tényleg szabadon engedték, és az új, föderatív, demokratikus Jugoszlávia egyenrangú polgárainak tekintik őket”.²⁰

A kitelepítés szándéka azonban egészen 1946-ig kísértett. 1946 augusztusában Párizsban Edvard Kardelj alelnök és Gyöngyösi János magyar külügy-miniszter között megállapodás történt a két ország közötti kölcsönös lakosság-cserére, amely 40 ezer magyarországi délszláv, illetve ugyanennyi jugoszláviai magyar áttelepítését irányozta elő.²¹ E. Kardelj emlékiratában így ír erről: „Mindenekelőtt azért követeltük a vajdasági magyarok egy részének kitelepítését, hogy legalizáljuk ezzel a németek kitelepítését. Csupán igen kis lét-

számú magyarság kitelepítését követeltük — mindössze negyvenezerét, de ebből senkit sem telepítettünk ki.”²²

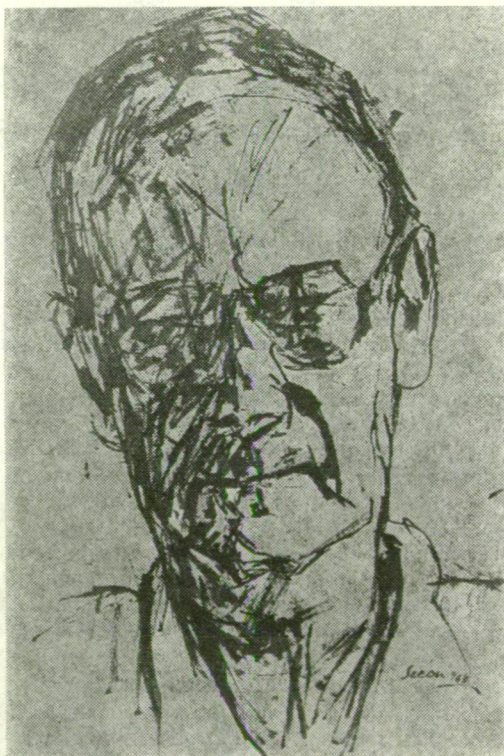
A legnehezebb hónapok tehát elmúltak — de léteztek. A hatalmi konszolidációval párhuzamosan az új hatalmi szervek igyekeztek megtalálni a modus vivendit a magyar kisebbséggel is. E konszenzus alapját az új rendszerről történő *politikai azonosulás* és a közelmúlt eseményeiről történő *hallgatás* képezte. 1944 decemberétől megkezdődött — korabeli kifejezéssel élve — a magyarok „politikai mozgósítása” a népi bizottságok és a kommunista párt keretei között, a már korábban meghirdetett nemzetiségpolitikai elvek gyakorlatba történő átültetése. Ez együtt járt a nemzetiségek horizontális szervezeteinek felszámolásával, amely korántsem kisebbség-, hanem rendszer-specifikus volt, hiszen érintette a horvátokat, szerbeket, szlovéneket és az ország más nemzeteit, nemzetiségeit is.

A mai jugoszláviai válság, úgy tűnik, kettős hatást gyakorol az ottani magyarságra: egyrészt fokozott veszélyhelyzetet teremtett, másrészt felerősödött a szerb nacionalizmussal szembeni ellenállás igénye. Hogy e küzdelem kimenetele milyen lesz, ma még nehéz megjósolni. Egy biztos: a jugoszláviai magyarok is elindultak azon az úton, amelyet Bibó István nyomán joggal nevezhetünk „az emberi méltóság alapvető felkelésének”, s amelynek természetes részét kell képezze saját, sok esetben fájdalmas múltjuk reális számbavétele.

JEGYZETEK

1. *Elemér Homonnay: Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary.* Cleveland, Ohio, 1957. *A. Sajti Enikő: Délvidék 1941—1944. A magyar kormányok délszláv politikája.* Kossuth Könyvkiadó, 1987. 243—251. 1.
2. *Ruža Cvejić: Uloga Komunističke partije Jugoslavije u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Istraživanje I.* Novi Sad, 1971. 245—255. 1. *Aleksandar Kasač: Ekonomske mere Vojne uprave za Banat, Bačku is Baranju. Zbornik za istoriju.* 1983/29. 173—183. 1.
3. *Matuska Márton: Negyvenöt nap negyvennégyben. Magyar Szó,* 1990. október 14—31. (A sorozat folytatása a kézirat leadásakor még tartott.) A magyarországi olvasók a *Magyar Nemzet* 1990. június 27-i számában olvashattak erről, ugyancsak Matuska Márton Bácska, 1944 ősze című cikkében.
4. *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941—1945. U redakciji Čedomir Popova.* Novi Sad, 1984.; *Rehák László: Kisebbségek Jugoszláviában. Jogi-politikai tanulmány.* Forum, Újvidék, 1967.; *Uő.: Kisebbségtől a nemzetiségig.* Forum, Újvidék, 1979.
5. E gazdag irodalomból csak néhány vajdasági dokumentumkötetre utalok: *Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1944—1945. Izbor i objašnjenja Ljubica Vasi-lić.* Novi Sad — Sremski Karlovci 1978.; *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. Predgovor, izbor i objašnjenja Ljubica Vasi-lić.* Novi Sad — Sremski Karlovci 1971.
6. *A. Sajti Enikő: 11—84. 1.; 128—168. 1.; 217—242. 1.*
7. *Magyar Szó* 1990. márciusi tematikai különkiadása. 5. 1.
8. *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. 495—500. 1.*
9. *Uo.* 497. 1.
10. *Magyar Szó,* 1990. márciusi tematikai különkiadás. 5. 1.
11. *Slobodna Vojvodina,* 1944. október 28.

12. A 2. jegyzetben említett tanulmányokon kívül lásd még: *Zvonimir Golubović—Živan Kumanov*: Novi Sad u ratu i revoluciji 1941—1945. Knjiga II. Novi Sad, 1981. 464—471. l.
13. *Slobodna Vojvodina*, 1944. október 28.
14. Uo.
15. Uo.
16. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945. 430. l.
17. *Aleksandar Kasač*: i. m. 182. l.
18. Uo.
19. *A. Sajti Enikő*: i. m. 248. l.
20. Okružni komitet KPJ za Vojvodinu 1944—1945. 396. l.
21. *Balogh Sándor*: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 252. l.
22. *Edvard Kardelj*: Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957. Beograd, 1980. 85. l.

SZÉCSI ANDRÁS: KEMÉNY JÁNOS

Pintér Lajos: A vadszeder útján

Régen meg kellett volna már írni erről a szép kicsi könyvről a recenziót, nyomban megjelenése után, a múlt esztendő késő őszen, amikor az első olvasás sietősségében az itt közölt esszék, emlékek, vallomások, bírálatok, naplójegyzetek még töretlenül összeolvadtak az éppen elmúló jelennel. Jelen recenszens bele is fogott, de aztán valamikor '90 elején, vagy meglehet, már karácsony és újév között, tán épp Szilveszterkor, „mikor — ahogyan Pintér Lajos látja — tótágast álló lány az idő, mikor zsebéből minden kihullik”, hirtelen minden megváltozott, a tótágast álló idő valahogy nem állott vissza a talpára, és kihullott zsebéből a szándékolt recenzió is. Különbben is merő anakronizmus ma már recenziót írni, mikor az emberek többnyire arra se figyelnek, amit ők maguk írnak, nemhogy arra, amit valaki más könyvéről ír valaki más. És kétszeresen anakronizmus egy ilyen — az elmúló '90-es esztendő írásmával mérve — réges-régen megjelent könyvről írni. De hát a régműltről szóló, maradi írásnak is meglehet tán a maga létjogosultsága. Annyi mindenetre, hogy nem kell számítania a „kegyes és nem kegyes olvasó” figyelmére. Annál kevésbé, mivel a könyvről, ha nem is szépségéhez illően, tudomást szerzett azóta a magyar irodalmi közvélemény, már amennyiben létezik, és amennyire hajlandó semmiféle „rendes” botrányral nem kecsegtető dolgokra időt pazarolni. Írhat tehát a recenszens egyszemélyes recenziót, önmagának, csak hogy „nemesítsen a rímes gyakorlat”.

Esszék, emlékek, vallomások, recenziók, napló. A kötet „illetékes szerkesztője” meg is jegyezte: „az írások túlon túl publicisztikusak, a kötetben nem érvényesülnek olyan jól”. Csakhogy éppenséggel legrokonszenvesebb vonásaik egyike, hogy egyáltalában nem is akarnak „érvényesülni”; már csak ezért sincsen az égvilágon semmi közük a „publicisztikához”. De hát akkor mit akarnak? Meglehet, egyszerűen: lenni. És mihez van közük? Erre már bajosabb a válasz. Pontos válasz valószínűleg nincsen, legfeljebb tán felsorolható néhány többé-kevésbé kusza szempont.

Mindenekelőtt közük van Csongrádhoz, a Tiszához. Irodalomtörténészeink persze, Petőfi nyomán, mindig is szinte kötelezőként hangoztatták a költőknél (kivált a „népi indíttatású” költőknél) a „szülőföld” jelentőségét; csakhogy nem egészen erről van szó. A „szép vagy, alföld, legalább nekem szép” megnyugtató otthonossága a „szent Világszabadság” nyughatatlan szerelmében van lehorgonyozva; csakis a szabad égbolt végtelenje alatt zúghat a szélben olyan ismerősen „méneseknek nyargaló futása”. És éppen ez az ismerős közel emeli az égbolt magasába a lelket. Az égvilágon semmi köze ennek semmiféle

„tájköltészet”-hez, s ha valamihez, leginkább még tán Gaspar David Friedrich, Constable, vagy (hadd botránkozzanak a műértők) Tóth Menyhért képeihez hasonlítható. „Tenger és diólevél” — fogalmazta meg napjainkban nem csak napjainkra szóló érvénnyel Csoóri Sándor, és Pintér Lajos pontosan így, Tenger és Diólevél egymásba tűnésében látja a maga Csongrádját, pontosan így, ennek a kettős átvilágításnak a fényében és árnyában nézi a Tiszát. „Mert a »hír« és az »információ« nem azonos. Mert távoli toronyszállodák porig égését látni nem elég, ha testközei hitek földig omlásáról hírt adni nem lehet.” Napjaink információáradatából kihullanak a megbízható hírek, „átvilágított földgolyónk” villódzásában nem tudjuk kifejezni saját világunkat. A távolba induló meg nem kerülheti a vadszeder útját, emez viszont épp a messzi vonzásától nyeri távlatait. Pintér Lajos az Adria vágyott kékjeinek ragyogásában látja a Tiszát, s épp így lesz „nagyon szép”, mert „aki a Tisza partján nőtt fel, annak a folyó emberi. Annak az őszi-tavaszi folyó zöld ruhás férfi. Annak az augusztusi folyó félmeztelen, napbarnított kamasz.” Tenger és Tisza egymást meghatározóan és a kifejezést lehetővé téve kapcsolódnak össze a vadszeder útján. „S hogy az ember beszél minderről? Semmi ez ahhoz képest, hogy a nyírfák is össze-összesúgnak fölöttünk. Hogy két kezéd közé fogsz egy lapos követ? Semmi ez ahhoz képest, hogy a táj két keze között — szikrázó ég és forró homok között — tart bennünket. Össze is roppant-hatna, mégse roppant. Mindössze megtart.” Hogyan is akarnának ezek az írások „érvényesülni”, hisz semmi ez ahhoz képest, ami „mindössze megtart”.

„Mindössze megtart” — leginkább tán ezzel a két szóval jellemezhető az is, amit Pintér Lajos ezekben az írásokban szétszórta és szemérmes tartózkodással a családjáról közöl: szülőkről, nagyszülőkről, feleségről, gyerekekről. A napló persze már műfajánál fogva szinte csábít a családi „hírek” közlésére, s szép sorjában — főként csongrádi hazalátogatások alkalmából — meg is tudunk annyit, amennyi a költő körül megteremti a családi kör hasonlíthatatlan átlátszó homályát. De Pintér Lajos vérbeli naplóíróként nem elégszik meg ennyivel. Családi híreivel is önmagát jellemzi. „Hazaérek. Késő éjszaka, alszik az egész lakótelep. Feleségem van csak ébren, középiskolásai dolgozatait javítja. Ruhástól ledőlök az ágyra, kicsit pihenek. »Petőfi az olyan emberek közé tartozik, akiknek a szerelme egybeesett feleségével.« Feleségem kacagva olvassa tanítványa dolgozatából e mondatot. Rám néz kérdően. Tűnődöm, pillogok: hogy vajon én, én milyen emberek közé tartozom?”

A kötet nagyobbrészt erre a kérdésre igyekszik válaszolni. Leginkább és vállaltan a „nemzedék” szintjén; Pintér Lajos előtt egyedül Fodor Andrásban élt ilyen erős és eredeti nemzedéktudat. De Fodor körül legfeljebb egy imaginárius nemzedék elmosódó körvonalai ismerhetők fel, Pintér ellenben egy valós, meglehetősen homogén, sőt valamiképpen összetartó (és mindenképpen összetartozó) nemzedék részeseként járhatja pályáját. Vonzások és vonatkozások hálója természetesen elsősorban a költőkkel szövődik. De ez sem rögtön az indulásukkor, nem az egyetemen. „Pedig évekkor korábban a pesti bölcsészkar egységes nemzedéknek tudott menedéket adni: a Kilenceknek. Példájuk a hetvenes évek elején, indulásunkkor adott volt, friss volt és érvényes volt. És mégis, és mégse. A mi nemzedékünk máshol szerveződött: Kormos István kiadói szobájában, a Tiszatájban, Juhász Ferenc főszerkesztői debütálásakor az Új Írásban, az induló Mozgó Világban, a Tengerlátó antológiában. 1975 táján megjelentek első köteteink, s világossá vált, hogy egy új nemzedék érkezett. Késérű százíz. Máig látok egy kézmozdulatot, mely lesöpörni készül köny-

veinket. De a korosztály keretei, erővonalai addigra adottak, visszavonhatatlanok. Baka, Bari, Szöllősi, Nagy Gáspár, Aczél Géza, Pinczési, Pécsi Gabriella és mások teremtik.”

A nemzedék költői állandó szereplők a kötet lapjain, mondhatni, róluk is szól *A vadszeder útján*. De ez az „és mások” nem kizárólag költőket rejt, Pintér nemzedéktudata felöleli a prózaírókat, esszéírókat, kritikusokat, ahogyan a hetvenes évek második felében a Fijakban tömörültek. Tömörültek? Mondjuk inkább tán, hogy „megvalósultak”. Vagy egyre amerikománabb korizlésünknek megfelelően „realized themselves”. Pintér azonban — szerencsére — szebben fogalmaz: „Minden művész, ha valamit is érő, ambíciója szerint a legjobb szeretne lenni. De a nemzedék mégsem egy bokszmérkőzés mezőnye, kiütésre törekvéssel és mindenáron való győzelemre töréssel. A nemzedék inkább egy korosztály esztétikai honfoglalása, s nincsen ebben semmi beszűkítés, hiszen a politikának is lehet esztétikuma, a lakótelep-építkezésnek is. A nemzedék a szélesebb győzelemre-, célratörés helyett inkább kilombosodás, kiteljesedés. A nemzedék az egyéni tehetség megsokszorozódása, hatványozódása.”

Így történt-e csakugyan? Pintér tudja. Kívülről kicsit másképpen látszik ez a tehetségsokszorozódás; gyanakszik az ember, hogy az időközben tekintélyes irodalmi (vagy pláne politikai) potentátokká növekedettekben a nemzedék tán nem is annyira a tehetséget sokszorozta meg. Ámde Pintér Lajos hűsége a nemzedékhez mindenképpen releváns, és aligha olvasható meghatódás nélkül vallomása: „Milyen büszkeség volt »fiatal írónak« lenni egykor. Milyen büszkeség volt a FIJAK tagjának lenni, a Fiatal Írók József Attila Körében dolgozni. Fiatal író — ennél nagyobb rangot én máig nem ismerek. Ha még egyszer fiatal író lehetnék! — játszom a gondolattal. És persze Bakával, Görömbeivel, Ördögh Szilveszterrel, másokkal együtt, és persze Kormos István védőszárnya alatt; és persze még a Móra Kiadó régi helyén, a Nem York-palotában. És persze bármelyik pillanatban érkezhetne Pinczési Jutka is; és vonulnánk csapatokba verődve és szétszóródva, és megint csapatokba verődve és megint szétszóródva; végig a Lenin körúton, vonulnánk ártatlanul, vonulnánk tüntetően.”

Nemzedék? Inkább úgy mondanám: búcsú az ifjúságtól. Az egyetlentől, amelynek ez alatt a négy évtized alatt megadatott, hogy nem csupán imaginárius, hanem valóságos nemzedékként élhesse a saját életét. Persze, hogy őket is szorították a kor kötöttségei és bornírtságai, a mindenüvé behatoló cenzúra, akadályozta a „három té” (és negyedikül a tévé). De miért, miért nem sose annyira, hogy meggátolta volna csapatos vonulásaikat. A bizonytalan (és olykor már-már szinte szelíd) elnyomás keltette dac bizonyára még segítette is őket vonulásaikban. Vagy legalábbis nem nagyon gátolta, hogy teljes értékű és szép ifjúsággal válhassanak felnőtté. Most, amikor óhatatlanul és egyre inkább ők lesznek itt a szellemi élet vezetői, ez egyben óriási felelősséget is ró rájuk, amelynek sajnos nemigen látszanak — legalábbis csapatosan és a dolgok „esztétikumát” illetően — megfelelni. Ám ez már nem *A vadszeder útján* recenziójába tartozik. Ez a kötet a készülődés és fölkészülés könyve, tán azért is lehet ennyire derűs, és ezért lehet a gondok ellenére mentes mindenféle disszonanciától. A derűs készülődésnek azonban megvoltak a feltételei.

Nem ok nélkül fordul elő a kötetben annyiszor Kormos István neve, s szól külön szép esszé a *Kormos-egyetemről*. A nemzedék készülődésében

— Nagy Gáspár is többször tanúskodott róla — felbecsülhetetlenül fontos volt ez az „egyetem”. Kicsit tudálékosabban (vagy épp „tudakosabban”?) fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy Kormos és a körötte fölnövekvő fiatal költők pompásan ki tudták használni egy szerény, ám mégiscsak meglévő, sőt azidótt éppenséggel bővülő kulturális intézményrendszer korlátozott formális kereteiben az informális alkotás teljességre törekvő, és így szükségképpen korlátlan lehetőségeit. Ez a korlátlanság ragyogott a Kormos-egyetemet kijárt nemzedék arcán; még akkor is, ha személyesen tán soha nem is találkozott Kormossal. Hisz volt akkoriban még egy pár „kormos-egyetem” a Kormos Pistáén kívül, ha persze nem túl sok és nem ennyire legendás. Egy ilyen másik „kormos-egyetem”-ről, az újvidéki Symposion-köréről, barátságai és vonzalmi alapján Pintér Lajos is részletesen beszámol; tán annál szívesebben, mert ez is egy nemzedéket segített összekovácsolódni. A nemzedék itt persze kellő nagyvonalúsággal értendő, „hiszen a közös program, a csoportos jelentkezés és közös feladatvállalás csak a legelső pillanatban volt sajátjuk. Ezt követően ki-ki saját alkata és elszánnása szerint indult, ha a művek világképét és stílusképét tekintjük: egymástól eltávolodtak. A nemzedék mégis: egy tömbből faragottnak tűnik.” Gion Nándortól Végel Lászlón keresztül Tolnai Ottóig „sokféle szín: a nemzedék tagjai is távol egymástól, és az egyes alkotók formálódó életművén belül is legkülönbébb, egymástól távoli kísérletek.” Éppen ebben az egymást kiegészítő sokféleségében határozódik meg a nemzedék; a másféleség nem oka és nem eszköze semmiféle kirekesztésnek, sőt éppen a saját értékek rendszere teremt bizonyos nemzedéki harmóniát. Mert „nemzedéket képez az a korosztály, amelyik az idők folyamán értékteremtővé tud lenni.” S az érték, természeténél és definíciójánál fogva, kizárja a kizárólagosságot.

A „nemzedék” irodalomideáljában meglehet, épp ez az egymást kiegészítő, sokszínűségből felragyogó fény világított. „Történt kísérlet — vallja Pintér a Görömbei András készítette interjúban — a népiségnek-progressziónak és modernségnek a szétválasztására és szembeállítására is a nemzedéken belül. Ezen meghasító kísérlet ellenére legszerencsésebb példázataiban a népiség korszerű és a modernség nem formalista, hanem áthistorizált, átszociologizált. Az elsőre kitűnő példaadónk lehet Szilágyi Domokos, az utóbbira Tolnai Ottó.” Mindkettőjükéről külön tanulmány szól a kötetben. Szilágyi Domokos *Szegénylegényekét* elemezve a népköltészetben és Adyn keresztül Zrínyiig és le Pintér Lajos, másik oldalról pedig Weöres Sándort állítja öröknek a vers „szürrealizmusához”. A vers legbensőbb rokonságát azonban Bartóknál találja meg, az 1935-ös *Elmúlt idők*ből című kórusműben. „Ugyanaz a paraszti világ, a szegény nyomorúságának és elnyomottságának ugyanaz a színtere, az »uraságnak országában tinéktek földél nincs« világa.” De tán még fontosabb a szerkezeti megfelelés: a tagoló versből és a zenéből egyaránt áradó ritmikai hatás egyöntetűsége, s a variációk ritmikai virtuozításából fakadó színesség. „Azt kell hinnem, hogy Szilágyi Domokos Bartók zenéjén keresztül figyeli, mit súgnak és sugalmaznak a balladák, a népdalok.” És tovább haladva a szegénylegény-témához való visszautalások során Pintér Lajos eljut Juhász Ferenc és Nagy László egy-egy verséhez. Ez a három vers: Szinonimák. „Rokon a három vers témaválasztása, motívumrendszere és etikája szerint, de nem kell azt hinnünk, hogy egyik ihletője lenne a másiknak, egymástól független alkotások; ezzel szemben közös az ihletük, József Attila esztétikája és esztétikájának terminológiája szerint ez a »közös ihlet« úgy neveztetik: a nemzet.”

Verseivel csakúgy, mint esszéivel, József Attila állandó vonatkoztatási pontja Pintér Lajos gondolkodásának. Nemzedéki tulajdonság ez is, de talán éppen ő hangsúlyozza leginkább és legkövetkezetesebben József Attila bartóki vonásait: modern és hagyomány, avantgárd és népi, szöveg és jelkép törésmentes szintézisét, „a régi gyökerekbe oltott újat”. Éppen így és ezért válik tán gondolkozása másik pillérévé Nagy László, a legraffináltabb „dekonstrukciós” technika és a képköltés balladás mélységeinek páratlan, spontán ötvözője, s tán éppen ezért és így emel Lászlóffy Aladárról (és *mutatis mutandis* Tolnai Ottóról) szóló esszéjében mintaszerűvé egy magatartást: az írást „a papír élére”.

Mert az él két oldalán ott leselkednek a csapdák. Pintér külön esszét szán nekik, ezzel a címmel: *Csapdák*. Valamiképpen persze erről szól az egész könyv, de itt tételen is megfogalmazódik: „Olyan ellentét lényegét kellene most meghatározni, ami talán lényegét tekintve nincsen is.” Az esszében történetesen a „népies-urbánus” ellentét elemzéséről van szó. Pintér nem akarja karddal kettévágni a gordiuszi csomót, nekilát türelmesen a kibogozásának, Négy nagy hasadást tár föl újabb kori kultúránkban. Az első történeti: a XIX. század közepére kialakuló polgári rendben elvált egymástól a népi és a nemzeti, s ez a hasadás nálunk az 1867-es kiegyezéssel rögzítődött. Így rögtön egy másik hasadás követte: a „népi”-től elkülönült a „népies”, amely a maga úrtisztelő, dzsentris, antidemokratikus, édeskés mivoltában — idézi Pintér Arany Jánost — „a népiség »külsőségeit majmolja, anélkül, hogy szellemét bírná«”. A gyors urbanizáció hívta elő a harmadik hasadást város és falu között, s ez vált azután végső soron „Budapest” és „Vidék” csapdájává, immár a negyedik hasadás közreműködésével, amely a művészet természetére és céljára vonatkozott, s valahol a „közösségi” és az „individuális”, a „társadalmi” és a „l’art pour l’art” között húzódott, illetve rögzült csapdává.

Nem biztos, hogy Pintér Lajos frappáns, de túlságosan vázlatos analízise helytálló; az azonban bizonyos — és ez az esszé nagy igazsága —, hogy a reális hasadásokból halálos vétek általános ideológiai csapdát konstruálni. A hasadásokat ilyenként kell felismerni, s elkerülni az általuk teremthető csapdákat. Veres Péter, József Attila, Lukács György, Németh László nyomán Pintér az elkerülés lehetőségét is kijelöli vagy kijelölhetőnek véli, de nem ez a legfontosabb. Az a legfontosabb, hogy szembezáll bármiféle előjelű ki-rekesztéssel. „Mennyi mindent, nap mint nap, megpróbál a társadalom ki-rekeszteni, mert beépíteni, befogadni nem tudja. Pedig az egy és még egy és még egy téglá majd hiányozni fog végül az építményben.” S ha a nemzet: „közös ihlet”, már akár egy téglá kizárása is a közösségből az egész nemzet létét fenyegetheti. Ezért olyan fontos, hogy Pintér Lajos sikraszáll az öntudatkérés teljes színskálája mellett, hogy az egymást lerombolni kész valódi vagy fantom-ellentétek helyébe az egymást kiegészítő és támogató különbségek világát kívánja állítani. „A szellemi élet több, azonos rangú központjának szükségességében pedig hiszek, ha ezek kölcsönösen korrigálják és kiegészítik egymást, csak az biztosíthat demokratikus működést.” Mondani persze mondjuk ezt mai „pluralisztikus” frázisainkban elégszer; de ugyan ki veszi komolyan, „hogy egymástól távol eső pontjainál kell átfogni a világot, a terhet, ha valamiképpen föl akarjuk emelni”?

De egyáltalában föl akarjuk még emelni? Tán igen, de a teher másik végét emelők kezét kölcsönösen egyre dühödtebben lökdössük elfelé. A régi csúf fantom, az „urbánus-népi vita” két konok ideológiává kezd rögzülni, s a

mélyülő hasadéokban fölsejlenek egy „ötödik csapda” körvonalai, meglehet, a legveszedelmesebbé, legidőszertlenebbé. Megkészt ez a recenzió, de sajnos, nem elkészt: Pintér Lajos szép kicsi könyve ma időszertűbb, mint valaha. Persze ne általános gyógyírt és ne konkrét receptet várjunk tőle, nem az a költő dolga. De az egymásnak feszülő indulatok világában tán megkívántathatja a vadszeder útján járók szelíd bölcsességét: „nem az a kérdés, hogy az erdőben jár az ember, hanem az a kérdés, kitalál-e belőle!” Ez a kérdés, csakugyan. Ma, úgy lehet, ez a legégetőbb. Válasz a kérdésre nincs, a kiutat pontosan senki meg nem tudja mutatni, bár újra magabiztosak és felfuvalkodottak hangjától hangos az erdő. Jobb lenne pedig, ha legalább egy kicsit figyelnének a költőre: „Apám a sárban taposott mindig, s végül föllépett egy csillagra. Tessék ellesni életének modelljét és filozófiáját. Sárban akarok taposni én is, s minden gesztusom által föllépni egy csillagra. Ha akarod, te cselekedj fordítva: járj csillagokon, s hullj végül a sárba.” (*Magvető*, 1989.)

VEKERDI LÁSZLÓ

Füzi László: Szerepek és lehetőségek

Füzi László első könyve — mint minden válogatás — inkább a szerző érdeklődését, szemlélet- és módszerbeli irányultságát tanúsítja, nem pedig munkásságát, a teljesítmény egészét, amely e kötet anyagához képest jóval kiterjedtebb. Hiányzik belőle például a *Forrás* (fő)szerkesztőjének „ars poetica”, amely nélkül a szűkebb pátria folyóirata nem növekedhetett volna az egyetemes magyar irodalom egyik fontos orgánumává, vagy a pusztán filológiai, illetve kritikai érdekű írások sorozata (így a Németh László-levélpublikációk és a nyolcvanas évek irodalmát szemlélő bírálatok nagyobb része), amelyeknek közlése — a részletek minuciózus hangsúlyozásával — tán elnehezítette volna a szerkezetet. Ha nélkülözi is a teljesség igényét, a tanulmánygyűjtemény — a maga jelzésszerűségével — mégis kétségtelenné teszi: jól felkészült, invenciózus irodalomtörténész munkája.

Füzi tájékozódásának egyik iránya a két világháború közti magyar irodalom, középpontban a népi mozgalommal és Németh László életművével. Hogy mennyire fontos e tárgykörben az értékelmutatás, az eszmei tisztázás és a mértéktartóan reális ítélkezés, mi sem bizonyítja jobban, mint a népiekre zúduló és méltánytalan kritikai pergőtűz, a megalapozatlan gyanúsítások özöne, amely a marxista pártállam bukása után sem csillapodott, sőt új bázisára lelt egyfajta (nemzeti közömbösségre hajló) liberális szemléletmódban. A soha vissza nem vont 1958-as pártállásfoglalás erőnyekét torzította hibává: a magyar forradalom szellemi előkészítését „destruktív” magatartássá, a darabjaira szakadt nemzet érdekképviselését „burzsoá nacionalizmussá”, a nyugati kapitalista és keleti bolsevista társadalomszervező receptek dogmatikus másolása elleni tiltakozást „harmadikutas” utópiává. Újabban kezd fonákjára fordulni e bírálat: eszerint (például Németh G. Béla interpretációjában) a népiek és a hatalom konszenzusa alapozta meg a Rákosi- és Kádár-rezsim kul-

túrpolitikáját; az írók kiszolgálták a rendszert, amely (Németh László keserű szavával) „leváltásra ítélt irányként” kezelte s szórta szét őket. Am egy-két ember opportunizmusa (Darvasé, Erdeié) mégse cáfolhatja a tényeket: hogy az ötvenes években Kodolányi, Sinka, Féja, Németh és mások némaságra ítéltettek, Veres Péter politikai pályája meg a *Paraszti jövőndővel* zárult, hogy emigrációba kényszerült Kovács Imre, Gombos Gyula, Szabó Zoltán, és az ellenállás nagy műveit, az *Egy mondatot* és a *Galileit* mégiscsak Illyés Gyula, illetve Németh László írta meg, hogy Aczél idején tilalmi listára került a *Szellem és erőszak* és a *Sorskérdések*, a cenzúra következetes szigorral rostált. A népiek a „narodnyikizmus” hazai változatát képviselték volna? A parasztság sorsában — a német, majd a szovjet imperializmus fenyegetése közepette — a nemzet hanyatlását ábrázolták, és a magyarság felemelkedésének esélyét kutatták. Megfertőzte volna őket az antiszemitizmus? Mint Bibó megállapította: a jobboldal nem kis megbotrányozására nem a faji, hanem a szociális problémát tekintették fő kérdésnek. Füzi László a polémiák elfogultságát meghaladón, sine ira et studio tárgyilagossággal foglalkozik a mozgalom történetével. Egyfelől magatartásmodelleket ír le, a kötődés különféle típusait: a publicistáét, akinek fő érdeme a szerep átpolitizálásában rejtezik (Féja Géza), a gondolkodó íróét, aki a teória kidolgozását vállalja (Németh), a műveiben erős osztálytudatot érvényesítő s a praxis iránt különösképp érzékeny östehetségét (Veres Péter). Másfelől portrékat nagyít ki, mindenekelőtt Németh Lászlóét.

A kötet legterjedelmesebb s legnagyobb igényű tanulmánya, a *Németh László pályája a Tanú előtt* — egy írói korszakmonográfia jól átgondolt vázlata. A „készülődés” időszakát „vállalkozásként” ábrázolja, az alkat és a történelmi igény kettős kötésében, a „szorongó tájékozatlanság” fölfedező szenvedélyének ígézetében. Az ekkor keletkezett művek szerves egységet alkotnak, anélkül azonban, hogy a pálya „kinetikáját” zárt gondolatrendszerbe merevíténék. „Csak a tunya szellem véleményei szilárdak; az eleven: mozgó víztükr, kavargó ég” — olvassuk az írói vallomásban. Az alapélmény, melyből — Füzi okfejtése szerint — Németh első alkotói korszaka kibontakozik, az ön- és sorsszemlélet tudatosodása; egyfelől az „anyai” és az „apai” örökség feszültségének, a világuidegenség-érzés és a kapcsolatkereső ösztön ellentmondásának (s katarzisként: a „nappali álmoknak”) a vállalása, másfelől meg a kor egyetemes és nemzeti válságának a felismerése, kiútkeresés a kataklizmából, melyet Ady *A halottak élén* látomásaiban, s Szabó Dezső *Az elsodort falu* eposzregényében ábrázolt. A szerző jó érzéssel jelöli meg 1929-et határpontként: ekkorra alakul ki — főképpen a kritikában és a regényműfajban — az életmű önálló arculata. Németh most választja el (a „harmadik Magyarország” programjában) a „népiességet” a „népiségtől”; az előbbit egyetlen költő (Petőfi) modorának megsokszorozásaként határozza meg, amely a XX. századdal érvényét veszti, az utóbbit pedig „prepoetikus energiák” érvényesüléseként, amelybe már Ady is belefér. A „szellem emberének” a kultúra egészére tekintő perspektívája (*Új enciklopédia*), a modern nyugati gondolkodás és irodalom fölfedezése (*Kritikai napló*), a nemzedékszervezés szervezői feladatainak vállalása (*Új nemzedék*) már a *Tanú* előjátéka. A regényíró most teszi meg a nagy ugrást a Szabó Dezső—Móricz Zsigmond-féle hagyománytól, amelyet az *Akasztófavirág* képviselt, az alkati személyiségképet érvényre juttató, az ideológiát „néma vallásra” lebontó tudatregényig, mely — némiképp Gide és a korai egzisztencializmus hatására utalón — az *Emberi színjátékban* ölt

testet. A másik Németh László-tanulmány, a *Kultúra — civilizáció — világ-civilizáció* az író öregkori szemléletváltását jellemzi: a spengleri—frobeniusi kultúrtypológiát — nem kis részben Toynbee integrációs elméletének ösztönzésére — globális látásmóddal váltja fel. A gondolatmenetből, amely a közvetlen politizálást tudománytörténetbe rejti, program is születik: a népek csak akkor lehetnek otthonukra az egységes világcivilizációban, ha nem csupán a gazdaság „durva abroncsa” tartja össze, hanem mint helyi szín, ősi kultúrájuk kötőanyaga is. Ennek az írásnak azonban jóval alacsonyabb a kidolgozottsági foka, mint az előzőnek: inkább csak előkészület, problémafelvetés, elvi alapozás egy átfogó — a *Magyar műhely* történetét tárgyaló — nagyobb tanulmányhoz.

A szerző érdeklődésének másik iránya a nyolcvanas évek magyar irodalma. E témakörrel azonban sokkal mostohábban bánt a kötet szerkesztője, mint az irodalomtörténeti érdekű szemelvényekkel. Az irodalom e fejezetben kissé háttérbe szorul a megelevenedő politológia mögött. Az itt közölt írások közül a legtanulságosabb a *Helyünk Európában* című tanulmánygyűjtemény recenziója, amely a költő Adytól a történész Szűcs Jenőig a közép-kelet-európai helyzettudat dokumentumait tekinti át. Tán csak a végkövetkeztetésével volna vitáznivalónk: a „globalizáció” szerintünk nem teszi túlhaladottá s feleslegessé a régiószemléletet; a két felfogás kölcsönhatásából nőhet csak ki az ezredvég korszerű történelemfelfogása.

A *Szerepek és lehetőségek* tanulmányantológiája jól tükrözi szerzőjének irodalomtörténet-írói kvalitásait: a filológiai megalapozottság és az elméletalkotó képesség egyensúlyát, az esszéstílus (képek helyett fogalmakat kitüntető) racionalizmusát, a műelemző érzékenységet, mely különösképp az *Emberi színjáték* vizsgálatában tűnik ki. (*Magvető Kiadó, 1990. JAK-füzetek 44.*)

GREZSA FERENC

Pszeudo-tudósítások képzelt élményekről

SZIJJ FERENC: A LASSÚ ÉLET TITKA

Mindig öröm észlelni, ha egy könyvsorozatban olyan mű jelenik meg, amely a sorozat elindítóinak deklarált céljaival — jelen esetben a „fiatai”, s e fiatalság ódiúmainál süjtött írástudók kötetéhez segítségével — nyilvánvalóan egybevág. A folyóirat- és antológiaközlésekből már ismert Szijj Ferenc első verseskötete iránt már ez a tény is ébreszthet bizonyos rokonszenvteljes várakozást, amelyet csak fokozhat — ha nem hagyjuk könnyelműen-szeleburdin figyelmen kívül — a kötet címe. *A lassú élet titka*. Nagy találat. A félreismerhetetlen ironián kívül, mindazonáltal tőle el nem választhatóan, van ennek a címnek egy *halálosan* komolyan veendő jelentésrétege is. Mennyire nincs segítve azzal senkin, ha a bio-étrendtől a gyógyfűteákon át a jógáig mi mindent népszerűsítő kézikönyvek valóban bevezetik is „a hosszú élet titká”-ba! Mennyi (önkényes) filozófiai preconcepció, mennyi Tízparancsolat- vagy

kiskaté-ízű tanítás, avagy kincstári bölcsesség készülhet hálót vetni arra, aki a *boldog* vagy *tartalmas* élet titkával kecsgető olvasmányokhoz fordul tanácsért! De jutott már eszébe valakinek, hogy a visszafordíthatatlanul múlt idő vagy az értelmetlenül lemorzsolts, s semmi megjegyezhetőt hátra nem hagyó hétköznapi ellenszerét a „lassú élet titkában” keresse? Persze hogy jutott; ha nem is hívták így saját ténykedésüket, azért a nagy megfigyelők, a művészek s az autonóm tudósok (többnyire) ezt a gyakorlatot éltek mindig is: a benyomások, észleletek aprólékos-alapos feldolgozását, a metropolisok élettempóján, örvényén való kívül-állást, a lassú életet. Úgy vélem, ugyanúgy lehet a művészet metaforája ez a *lassú élet*, mint a „lélek balga fényűzése” volt a híres Tóth Árpád-sorban. (Még ha nem tudom is *bizonyítani*, hogy Sziij Ferencnél valóban az.)

De mik mármost a leginkább jellegadó sajátosságai ennek a közel félszáz versből összeállt kötetnek? Eltökélten kerüli a vallomáslírárt, a „szubtilis lélek rezdüléseibe” nem avatja be az olvasót. Elsősorban a képi groteszk, más szóval az ábrázolt (nem utánzott!) világ meghökkentő volta uralkodik benne; a nyelv morfémaival keveset játszik, a jelentéskisiklatás, -megtöbbszörözés grammatika vagy hangzás ihlette módszereivel nem él. Dísztelen stílusa, szűkmarkúan mért jelzői, puritán mondatfűzése arra utalnak: egyszerű krónikás (írnok) kíván lenni, nem óhajtja házaló módjára dicsérni, fölcicomázni a látomásait, sőt — nyelvi szinten, nyelvi eszközökkel — még azt sem óhajtja jelezni, hogy ezek látomások — ezt bizarr voltuk, montázsszerűségük sugallja az olvasónak. [Vö. még: *Nem kell más, mint leírni a látványt, / ami nem létezik...* (32. l.)] Sziij úgy tesz, mint aki végig csupán tényeket közöl. Kijelentés út kijelentésre — ezek túlnyomórészt leíró jellegűek, azaz személyes állásfoglalás, interpretáció („úgy éreztem/érezem, hogy...”) nem társul hozzájuk — ebből egyfajta „költőietlen” stílus áll elő (e jelző lírafogalmunkat s a beleértett elvárásokat *legalább* annyira minősíti, mint Sziij Ferenc költészetét). Íratlan, sőt írott szabály volt az alanyi költő számára, hogy „érezzen a honoráriumáért, a mindenit neki!”, történeőről csak akkor számoljon be, ha rögvést utána azt is az olvasó elé tárja, hogy az ő rendkívüli költői lelke miként rezonált az adott élményre. Sziij Ferenc felől ez a költői lélek érzelmorgonáján játszó költészeti irányzat békén bevonulhat a múlt rekvizitumai közé. „Lírája” történeések és egyszerű közlések töltelékanyag s kommentár nélküli sora.

E kijelentéstúltengés, a nyelvnek, mint „nyersanyagnak” a készen átvétele, érintetlenül hagyása, monotoníát is eredményezhetne verseiben. (Egyébként ez máris egy lehetséges receptet jelenthetne a *lassú életre*.) Erről azonban nincs szó, mert uralkodó verstípusa a rövid, illetőleg a többrészes vers (a címek közt is árulkodóan sok a feljegyzés, töredék, részlet), ezenkívül verseit — alig-alig említhetők kivételek — a váratlanság, másszóval a váratlan fordulatok megütköztető, kizökkentő, „de” — szerencsés esetben — az asszociációk számára új horizontokat nyitó-kínáló ereje mozgatja.

*Hagytam gyerekkoromban, hogy legyen a világ;
gyerekeket csináltam és halottakat.*

*Ogyessza katakombáit elöntötte a tenger.
Templomvonat halad el a felüljáró alatt,
megszűnik éppen gramofonzenéje.*

(A lassú élet titka)

Vagy (kevésbé szerencsés példa):

„A pályaudvar súlyvonalában látok / egy helikopterdobozt, oldalára dőlve. / A nő trombitálással lép felém, / nézze, hölgyem. / Nem egy helikopter / nagy doboza ez? Szaladjon neki, / rohanok, be kellene tennem / a táskámat a csomagmegőrzőbe, / de úgyse járhatok túl az eszükön.” (34. l.)

Különös, hogy bár sem ismétlődő tájak, sem visszatérő szereplők nem teremtenek a versek közt kapcsolatot, van valami hangulati konstans a kötetben, amiben szinte minden vers osztozik. A benne előforduló tájak nem ott-hont adó tájak (feltűnően sok bennük a törmelék s a hulladék); vegetálni vagy idegenként ténferegni lehet csupán bennük. Beckett-re emlékeztető színhelyeken, kortalan beckett-i karikatúra-véglényekként vagy életerv nélkül sodródó és helyzetekbe csöppenő Hajnóczy-hősként, esetleg Mészölytől ismerős utazóként. — Ez idáig rendben is volna, hisz ki-ki olyan atmoszférát teremt alkotói világában, amelyet kedve tartja (s amelyet tud). Viszont mégiscsak hiányérzetet támaszt Sziij opusaival szemben, hogy ritkán ismerünk magunkra, gyarlóságainkra, extrém helyzeteiben, pusztuló testű, s az értelmes élet megkísérlése helyett vagy ebből eleve kizárt, vagy átvészelésre berendezkedő figuráiban. Még akkor is ritkán, ha magunk sem csattanunk ki az egészségtől, s a mi napjaink sem mind a József Attila-i álmokban kibomló értelmes, harmóniát megcélzó, felnőtt cselekvés jegyében telnek.

Különféle következményei vannak ama ténynek, hogy a verseknek, zömmel, nincs szép logikai íve, kifutása valamely hatásos, megokolható befejezésre (nem feltétlenül tanulságra), hanem ily mértékben támaszkodnak (és, nemigen óhajtván élni egyéb eszközökkel, rá is szorulnak) a váratlan, az egyseges olvasói illúziót kialakulni nem engedő ötletekre. Részint a „közolvasó” és a kritikus egyaránt zavarban van tetszése-nemtetszése megindoklásakor, más-ként: a versek értékének mérlegelésekor. Ha a hagyományos értelemben vett koherencia/teleológia a művektől nem kérhető számon (minthogy ezeket lépten-nyomon tagadják), ha a versből való kilógás kritériumául nem tehető meg sem a tematikai-logikai, sem a hangulati oda-nem-illés, akkor a verselmény, miképpen az ítélet is. — pillanatnyilag úgy tűnik — egészen kivonta magát a racionalizálhatóság, jobban mondva az objektiválhatóság alól. — Jó, mert jó. / Gyenge, mert nem tetszik. (Ez az avantgarde óta megoldatlanul maradt probléma jelentkezik újra más költőink művének kapcsán is; így érvényes például Kukorellyre, általában Marno Jánosra és részben Parti Nagy Lajosra — akikben egyúttal Sziij stílusrokonait is sejthetjük.)

Szívünk szerint legalább a hitelesség (ab ovo nem egzakt) kategóriáját szeretnénk valamiképp érvényesként megőrizni, ami elkerülhetetlenné teszi a mindig rázós-kényes visszakövetkeztetést az alkotó személyiségére, előkelőbben, inkább adva a művészettudomány zsargonjára: világlátására. Eme sok jelmez, látszó (kocsmalátogató, a titokzatos Zim-zam-zum, naplöhös, ráérős, céltalan ténfergő, sértődékeny szolgálóleány stb.), e mozaikszerű látás- és írásmód mögött fölsejlik-e egy szuverén személyiség szuverén világa, amelyről ezen a módon lehet hírt adni (illetőleg közléseket fölfogni, megérteni); föladva a kiszámíthatóság iránti reflexszerű vonzalmunkat? Mit kínál végül is ez a mű, amely a részleteket rendező (hétköznapi? pragmatikus?) logika vagy éppen a tapasztalat, mint ellenőrző instancia jármát feltűnő módon nem kívánja megtúrni magán? Nem is szólva a gyönyörködtetésről, a képes beszéd-ről vagy a gyakorlat által meghaladott esztétikák más hasonló kategóriáiról. Nos, tünetértékűnek és korszakrepresentánsnak én éppen annyiban tartom

ezt a (máskülönben nehezen skatulyázható) kötetet, hogy abszolút értékéről ma igen kockázatos lenne bármit is állítani; ma érvényes és működő versolvasói reflexeinkkel jószerével nem tudunk többet mondani, mint hogy *legalább* kétféle vershagyománytól (a nyugatos korrektül megcsinált verstől és a költői személyiséget emberfölötti dimenziókba emelő, extázisra hajló Nagy László—Juhász Ferenc-i líramodelltől) feltétlenül distancírozni kíván, vélhetően *nem csak* a velük való eltelés s az utódaikra való ráúnás okán, hanem mert az áttekinthető, rendezett világ megszűnt számára evidenciának lenni. — Jobb híján az életmű továbbépülésétől várhatjuk az eligazítást; ez a csapongás és töredékesség kvázi alkati sajátosság-e, *időleges* tagadása-e az észlelt világhoz értelmezőbben és értékelőbben viszonyuló s több versben is megközelítőleg azonosnak mutakozó lírai alanynak vagy olyan, a továbbiakban is érvényesítendő költői program, amelynek eredményeivel a jövőben jobban megtanul majd elszámolni a befogadás. Hiszen nehezíti az olvasó és ítéző feladatát az a fáziskésés, melynek következtében a kortárs líra egy része — a próza ezen, úgy tűnik, mindinkább túl van — felkészületlenül találja valamennyi vagy szinte valamennyi befogadóját: a versírásban lassan azonosítható licenc- vagy paradigma-erőre emelkednek bizonyos eljárások, miközben sem a fülünk, azaz „szépérzékünk”, sem a viszonyítási és deskripció eszköz-tárunk nem integrálta még ezeket. Amíg ily szembeszökően a „testületi” különbség (a korábbi versmodellektől való eltérés) az első és a legfőbb, amit érzékelünk, addig a másik, a lényegibb különbség, az, amiben az új „verseszményt” és új versbeszédet kipróbáló költők-művek *sajátságossága* áll, kevéssé rajzolódhat ki a szemünk előtt. Az „ízlés-átnevel(ő)dés” korszakában egészen revelatív erővel, eltéveszthetetlenül kell jelentkeznie az új értéknek ahhoz, hogy — *talán* — ráismerjünk lassan reformálódó appercepciós szokásainkkal, beidegződéseinkkel (vagy ellenükre) is. Szijj Ferenc kötete *egészében* ezt a magas szintet — úgy vélem — nem üti meg, ám jó darabjai (a *Prológ*, az *Éji dal*, *Az őserdő szívében*, a *Szerelmi dal*, a *Cesario* utolsó szakasza, s még néhány) a mellékkörülményekre, a líra- és befogadástörténet jelenlegi csillagállására való tekintet és vonatkoztatás nélkül is jótállnak önmagukért, igényességét pedig ékesen bizonyítja, hogy új utakon indult el (ha nem is társak nélkül). S ez még csak az első kötet. (*Magvető*—*JAK*-füzetek, 1990.)

TATÁR SÁNDOR

Az indulás felelőssége

MAJLA SÁNDOR: A SZAVAK PÍRJA

A kényszerítő nyugtalanság versei ezek. Majla Sándor a helyben maradás lehetetlenségéről beszél, arról az elindulásról, amely nem *valahová*, hanem csak *valami felé* vezet. Mégsem a vagabund csavargás önfeledtsége vagy az odüsszeuszi világra szóló kíváncsiság csábítása sugárzik a kötetből. Inkább arról van szó, amit Kierkegaard így fogalmazott meg: „De aki eljutott a hit-

hez (legyen akár tehetséggel megáldott vagy együgyű, ebből a szempontból egyre megy), az nem áll meg ott, igen felháborodna, ha valaki ezt mondaná neki, mint ahogy a szerelmes is megsértődne, ha azt mondanák neki, hogy álljon meg a szerelemnél; mert, mondaná, semmiképp sem állhatok meg, hiszen ez az egész életem." Ez az érzés lappang a mozdulat kényszerében; s innen válik érthetővé, hogy Majla miért tűnik egy-egy versében következetlennek. A *Lépések* utolsó egysége, A *harmadik lépés* ugyanis a halálhoz vezet — a Szilágyi Domokosnak és Hervay Gizellának szóló ajánlás éppúgy erre utal, mint a krisztusi áldozatra célzó sorok —, ám a vers lezárása ellentmond ennek a belső logikának, a költemény eltérítődik: „a költő, minden addigig meghazudtolva, a mennyezet felé ballagván, dúdolni kezd". Ez a profanizált mennybemenetel világos jelzése annak, hogy Majla *nem* a halálra épült Szilágyi Domokos-i lírát kívánja folytatni. A kötet egésze szempontjából pedig az sem túl lényeges, hogy ennek éppen az egyik kulcsvers esik áldozatul: az utolsó vers, az ...*ad unicum* az egység és az öröklét célképzetével fogja össze az eddigi költői termést. Így valóban hatalmas lesz a tét: nem több, mint ami Szilágyi Domokos számára volt, csak más. Majla Sándor számára a költészet szent és komoly dolog; viszont ő mindezt nem a költő személyiségére, hanem magára a versre érti. Az egyik legfontosabb darabnak a *Vers hava* a címe; s tényleg ebben az időtlenné merevített lírai évszakban helyezkedik el az egész kötet. A vers pedig nem egyszerűen a líra szinonimája itt, hanem a művészettel egyenértékű: Az *írógép átváltozásában* az írás művelete zenei cselekedet lesz, öntudatlanul ráadásul. A vers a centrum, az, ami egyszerre létrehozandó és eleve létező; a költői személyiség ehhez kíván kötődni elsősorban, minden egyéb érték csak ezen a szférán keresztül érhető el számára. Egynemű erőter alakult itt ki, a tradicionális értékek jelen vannak ugyan, de csak alárendelt szerepben. Az otthon-lét nem tájhoz, hanem gondolatához kötődik (*Ars vitae*); az életkor is meghatározhatatlan, a gyermekkor felbukkan, de nem a felnőttiséggel szembeállítva (*Triptichon igazságra és szerelemre*). A szerelmesversek sem *valakiről*, hanem valakihez szólnak; nem dönthető el, hogy a különböző darabokban megszólítottak azonosak-e egymással. Majlának nem a személyek körvonala, hanem a hozzájuk kapcsolódás minősége számít.

Világos, mi mindentől szabadult meg a költő, míg eljutott idáig: a verset mint világlátást és mint művet a középpontba állítva el tudta kerülni a váteszi magatartás buktatóit, és túllendülhetett a lokalitáson éppúgy, mint az elvágyódáson. „Pálpataka és New York között nincs különbség." (*Lépések*.)

Ennek az esztétikai és etikai függetlenségnek pedig azért is van jelentősége, mert a kötetben végig ott rejtőzik az egzisztenciát fenyegető, kiismerhetetlen veszély (pl. *Félelem*, *A vers*, *Az utolsó bárány*). Majla elrejt olyan utalásokat, amelyeknek nyilván aktuális politikai konnotációi lehettek a versek megírásakor; ennél azonban lényegesebb, hogy szinte aenigmaszerűen versbe idéz három autonómiára törő, de tisztázatlan halállal meghaló erdélyi értelmiségit: Visky Árpádot (*Titok*), Sütő Istvánt (*A következő mondat*) és Szilágyi Domokost (*Lépések*). Ezek a sorsok teszik érthetővé, hogy a kötetben egyetlen heroikusnak tekinthető szerepvers van — ám ennek is Don Quijote a hőse (*Quijote biztatása*).

A versgyűjtemény legfőbb értéke éppen az, hogy kidolgozott egy olyan filozofikus koordinátarendszert, amelyben ennek a vers védőpajzsa mögé húzódó személyiségnek minden gondolati és érzelmi reflexiója elhelyezhető és

leképezhető. Ezt a lehetőséget még inkább a kötet egésze hordozza, de ez már belakható lírai világ. A Majla Sándor választotta költői szerep — ez máris látható — hatalmas energiákat szabadít fel: ám fennáll annak a veszélye is, hogy túlságosan légritka magasságokba emeli a verset. Majlát azonban költői ösztöne megóvjá az absztrakt megoldásoktól: érzi a metaforák teherbírását, az ősi toposzokat is az újdonság erejével tudja újraalkotni (pl. a bűvárhasonlatot *A gyöngyhalász énekében* vagy a vízőzont az *Ami megmaradtban*). A rövidebb, egyetlen csattanóra épített versek (pl. ... *mint tenmagadat!*) azonban a kötet összefüggésrendszerére szorulnak, hogy értelmük ne banalitás legyen.

Elkészült tehát a világ, csak be kell népesíteni. Ez gyötrelmes felelősség, de Majla Sándor mindannyiunknak tartozik vele ezentúl. (*Kriterion*, 1990. *Forrás-könyvek*.)

SZILÁGYI MÁRTON

Büky László: Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén

Magyarország a költők országa! — ugye, milyen ismerős? S ez is: nemzeti létünk, érzésünk kifejezésére a lírai nem a legalkalmasabb. Ezek után lehorgasztó, sőt destruktív: nincsenek garmadával líraelemző, tüzetes könyveink. Általában megrekednek a tartalmi szempontú idézés-értelmezés határán; a „mitől—miért líra, s az illető miben egyedi?” elemző gondolat legfeljebb egy-egy vers különböző megközelítéseiben él úgy-ahogy. Büky László munkája tehát többszörös hiányt pótol, s már a címével is érdeklődést kelt.

Tulajdonképpen a vizsgálat ontológiai mélységű, mint a szerző bevezetőjében írja, azt keresi, hogy „... a költői közleményrendszer miként működik, mi szabályozza a költő képalkotásában felhasznált szavaknak a képbe építését.” — Jóllehet, Büky terminológiája hagyományos (metafora, metonímia stb.), nem a külső jegyek alapján lehetséges osztályozás érdekli, hanem a belső mozgató, a (szubjektív) én és az általa explicitté váló világegész. Büky László feltételezi, hogy Füst Milán költői nyelvére „... az a jellemző, hogy a nyelvi eszközöknek a képekben való szerepeltetése a bennük rejlő (objektív) lehetőségeken messze túlmutat, mert mindig egy teljes belső (szubjektív) világ részleteit jeleníti meg” (13).

Eddig a program úgy olvasható, mint a leíró módszeren túlmenő funkcionális elemzése, de az „objektív lehetőségeken” való túllépés zavaró, először — mert nem tudjuk, mi lehet az egyén számára *azon* túli; másodsor — mert minden alkotó így-úgy egyedi akar lenni, más dolog, hogy sikerül-e. Aztán, ha olvasói élményünket felidézzük, Füst lírája elsősorban az egyedi, különösképp a témáival hat ránk, nem pedig merész szóképeivel. Kortársai is így vélekedtek, még azok is, akik elismerték értékeit.

A stilisztikai dolgozatok legtöbbször csak a leírást és az értelmezést vállalja, az értékelést nem; Büky László igényességét az is tanúsítja, hogy vizsgálódásai alapelvénél tette: Füst Milánnál az a sajátos, hogy „... a szóképek összessége alá van rendelve a költő általános gondolati—érzelmi—hangulati alap-

állásának" (i. h.). Vagyis az adott vers vagy versrészlet témája, tárgya nem közvetlenül határozza meg a képalkotást, hanem „...a belső költői világ következetesen igazítja magához...” (uo.) azt. — Alaptörvény ez, az esztétikáé, s mint olyan, általános érvényű. Azaz nem csak a Füst Milán-i műhelyre érvényes. A művészetet mindig az *emberiesített természet* érdekelte, érvényes ez az úgynevezett objektív lírát teremtő Füstére is, még ha a megmunkáit téma nem mutat is közvetlenül vissza a művészre.

Büky László tudósi hitétől indítatva eleve tárgyilagos vizsgálódást akart, túlságosan is azt, azért háritja el még a látszólagos — s egyben természetes — szubjektivitást a képek minősítésében, s azért folyamodik A magyar nyelv értelmező szótárához. A valójában nemes szándék azonban megtörik az értelmező szótár tulajdonságán. „Az ÉrtSz.-ban rögzített jelentéseket, -árnyalatokat a dolgozat a tárgyaló részben szembesíti egy-egy szónak a Füst Milán-i fölhasználásában mutatkozó jelentéseivel, s tulajdonképpen így állapítja meg a képalkotásnak az egyéni alakítású képződményeit...” (22—3). Nos: nem a dolgozat, hanem a szerző szembesít, a *szubjektum*, azután pedig — ez talán a legperdöntőbb — a szóképet nem lehet szétszedni, mert két szó *kölcsönös* jelentéshatásán alapul. A szótárban *más* lesz a szűkebb (a szerkezeti) kontextusa, így a jelentése is (pl. a *fehér csönd*-ből kiemelt *fehér* a szótárban éppen-séggel a *fehér tájjal* kerülhet szembesítésre. Ha pedig *ugyanaz* lenne: a *fehér csöndé* a szótárban is *fehér csönd*, akkor pedig teljesen fölösleges az összevetés. — A szóképeket, de köznapibb kapcsolatokat sem lehet helyettesíteni, mert akkor értelmetlen a költői használat. Ilyen értelemben minden szókapcsolat egyszeri és egyedi alakulat. Marad az úgynevezett markermező, tehát logikai jegyekkel való — táblázatos — jellemzés.

A dolgozat címe rendszerről beszél, ám hogyan kell értenünk, ha mind-össze tíz szóra épül? Mi a mintavétel elve, mi adta a kutató kezébe a hét főnevet, a két mellékevet és az egy igét? Vajon egy Füstnél gazdagabb termésű szerző esetében is alkalmazható az eljárás? Büky László példás szóképleírásokat közöl, leágazásokkal, alapos utalásokkal, de ezek sem tudják feledtetni a fentieket, hogy megzavarodtunk, hogy kételyeink támadtak.

Régóta ismert és elfogadott tény, hogy a lírai műben minden elem egy szemantikai struktúraháló láncszeme, s ezt a szövegelmélet is megerősíti. Vajon lehet-e, érdemes-e egy vertikális — műegészeken átható — vizsgálódást folytatni, ahogy a szerző is tette, tíz szó előfordulásait követve?

Habent sua fata libelli — ez egyaránt vonatkozik az alkotásokra és az elemzésükre. Nehéz jósolni, mert még erős az ingadozás, sőt a keveredés is a belső világ szervezte művészkép és az objektív valóság nyelvi leképezése között. Az utóbbi, ha következetesek vagyunk, nem tűrhetné az illogikus trópusokat, az előbbi hiába szubjektív, nem tud létezni bizonyos objektivitás nélkül.

Azt már most bevallhatjuk, hogy kételyeink fölkeltesével és szaporításával gazdagabbak lettünk, hiszen ez a kétely *újraírásokra* kényszerít, serkent bennünket. Mi más lehet bármely könyv értéke, ha nem ez? — Kívánom, sokáig legyen ereje kimozdítani a megszokás kegyelméből! (Akadémiai Kiadó, 1989.)

† TAKÁCS LÁSZLÓ

A magyar nyelv széprózái gyakorisági szótára

1965—1977

„Mi az, amit olvas, fönséges úr?” — kérdezi Hamlettől a második felvonásban Polonius. A királyfi válasza: „Szó, szó, szó.” Valóban: hiába tudjuk, hogy az emberi beszéd a nyelvi elemeknek különféle szabályok alkotó alkalmazása folytán jön létre, mégis a szó az az egység, amelynek szerepére lépten-nyomon tekintettel vagyunk. S nem véletlenül, hiszen a nyelvtudomány legnehezebb gondja ezeknek a szabályoknak a föltárása. Vagyis az, hogy miként vagyunk képesek és minő eljárásokkal a véges számú nyelvi elemből végtelen számú megnyilatkozást előállítani. Maguk a szavak a tevékenység során a legkülönbébb szempontokból használatnak föl, például grammatikai, pragmatikai és stilisztikai szempontból, hogy a műfaji és tematikai meghatározókat ne is említsük. — Hamlet válasza arra is ráviheti figyelmünket, hogy minden szöveg „Szó, szó, szó” — és ez a háromszoros ismétlés egy másik kérdéskörhöz vezet: mely szavakat milyen gyakorisággal használunk megnyilatkozásainkban. Az ókori, homéroszi hagyományokhoz fűződő glosszák és szójegyzékek, illetőleg konkordanciák a ritkább, így nehezebben is érthető, vagy éppen a különböző helyeken gyakoribb, ezáltal pontosabban értelmezhető szavaknak az összótárai voltak.

A szavak gyakoriságára, gyakori használatukra már az elemi iskolai fogalmazástanítás is ügyel, igyekszik rászorítani a nebulókat a változatos szóhasználatra, a szinonimák adta lehetőségek kihasználására. Bizonyos alapvető stíluseszmény követelménye ez, ámbár a szavak előfordulásának száma és hírértékük, így stilisztikai szerepük mindig viszonylagosan értendő. A viszonylag gyakori vagy a viszonylag ritka szavaknak is lehet a maguk szövegtörnyezetében magas vagy éppenséggel alacsony a hírértékük. Természetesen nem csupán a stilisztika, illetőleg a nyelvészet használhatja a gyakorisági szótárakat, hanem a filozófia, az irodalomelmélet, az irodalomkritika, a pszichiátria stb. A tudományos kutatás mellett a szótárkészítés, a helyesírási tanácsadó kiadványok, a vonzatszótárak készítése, a legkülönbözőbb számítógépes adatbankok létrehozása, a gépi kivonatolás és fordítás jelen és jövőbeli problémáinak megoldásában szintén segíthetnek a gyakorisági szótárak. Az első magyar, nyomtatásban közzétett szóstatisztika például a magyar Országgyűlés gyorsírási jegyzőkönyvezését igyekezett segíteni (*Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Szeged, 1933.*).

A mai magyar nyelv széprózái gyakorisági szótára az MTA Nyelvtudományi Intézetének strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztályán készült hosszú évek munkájával. (Szerkesztette: Füredi Mihály és Kelemen József.) Az előkészítésben ugyancsak számos munkatárs vett részt. Vizsgálati anyagként mintegy kétszáz író műveiből választottak részleteket, amelyek kétezer szót tartalmaztak. E részletekből adódott az az 508 008 szövegszó, amely 33 169 különböző lexémára, szótári egységre volt visszavezethető. Az összes, egymástól különböző szóalak száma 91 471, ebből a szótár sajnálatosan csupán 3410 szótári címszót tesz közzé, azokat, amelyek a leggyakoribbak. Különbféle (nyelvészeti, statisztikai) megfontolások és számítások alapján az ún. módosított

gyakorisági értéket is megadja a szótár. Egy-egy lexéma előfordulása a vizsgálati anyag részhalmazában ugyanis nyelvi és egyéb okok miatt természetesen egyenetlen lehet, vagy kevésbé az. Az eloszlás egyenetlenségét jelző mutató értéke a diszperzió, ennek arányában lehet csökkenteni az abszolút gyakoriság számát. Lényegében ez az eljárás a sok szerzőnél, a sok szövegrészletben azonos arányban előforduló szavak megállapításához, tehát a „fontos” szavakhoz vezet. A módosított gyakoriság tulajdonképpen az úzus. (Persze éppen a nyelvészetnek gyakran az abszolút gyakoriságra van szüksége.)

A könyv közli a módosított gyakoriság listáját, a leggyakoribb superlexémákat ábécérendben és a leggyakoribb szövegszavak lajstromát. Függelékben találjuk a homonimák jegyzékét, a grafémák szöveggyakoriságát, a szófajok szövegbeli eloszlását és egyéb adatokat. (A superlexémák bizonyos összevonások eredményei, talán szerencsésebb műszozt kellett volna találni e lexéma-összevonásokra.) A szótár azon kevés gyakorisági szótár közé tartozik a világban, amelyek a szövegszóalakokat és a lexémákat együtt mutatják be, így megkönnyíti a felhasználók dolgát, akár az ábécérendben, akár valamelyik gyakorisági regiszterben kívánnak valamely adatot megkeresni. Itt említjük meg, hogy a szótár bevezető részei némiképpen szétszórtak, ezt az egymást részletekben követő magyar és angol nyelvű tájékoztató is növeli.

A leggyakoribb magyar szó az *a* és az *az* névelő a mai magyar szépprózában, persze a költői nyelvben is, mint a múltból a Petőfi-szótár bizonyítja. — A *szív* főnév 195 abszolút előfordulást mutat (175,63 úzussal). A költői nyelvből származó adatokkal ezt összevetve máris találunk némi különbséget, ami bizonyára tematikus és stílári okokra vezethető vissza. Füst Milán költő nyelvén 115 *szív* főnév fordul elő számos jelentésben. Karinthy Frigyes lírájában 63 a *szív*, s ugyancsak több jelentésben. Nagy nemzeti költőnk, Petőfi Sándor 1224-szer írta le ezt a főnevet verseiben és egyéb munkáiban. Jóllehet, ezek az adatok közvetlenül nem mérhetők össze, mégis jelzik: a mai magyar széppróza kevesebbszer él a *szív* főnév használatával, mint a XX. századból említett két költő, Petőfiről nem szólva. Sajnos, gyakorisági szótárunk nem tartalmaz jelentéseket, így csupán gyanítható, hogy az érzelmi élet különböző jegyeit oly sokszor jelentő *szív* főnév a lírai nyelvben a gyakoribb, ami a líra leglényegével s a stílusalakítás lírai módjával könnyen összeegyeztethető.

Az elmúlt évtizedek magyar nyelvtudománya több jelentős munkát tett a nemzeti művelődés asztalára: *A magyar nyelv értelmező szótára*, *A mai magyar nyelv rendszere*, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, *Régi magyar glosszárium* stb. Bizton sorolhatjuk ezekhez a szépprózai gyakorisági szótár hiányt pótló kötetét. Az effajta alapmunka hatása a nyelvtudományban és a gyakorlatban évtizedekig tart, illetőleg mutatkozik meg. A magyar nemzeti élőnyelv és az erre is támaszkodó széppróza nyelvének nemcsak változása lesz majd lemérhető az 1965—1977 közötti gyakorisági adatokkal, hanem magát e változást is némiképpen befolyásolja a kötetben lévő sok „szó, szó, szó”. (Akadémiai Kiadó, 1989.)

BÜKY LÁSZLÓ

Harag Györgyre emlékezünk

Közel hat esztendeje, egy hónappal hatvanadik születésnapja után, 1985. július 10-én hunyt el Harag György, a kolozsvári Állami Magyar Színház művészeti vezetője, az egyetemes magyar színjátszás rendkívüli személyisége. Marosvásárhelyen július 12-én a zsidó temetőben vásárhelyiek, Szatmárról, Kolozsvárról autóbusszal érkezett kollégák, barátok, románok és magyarok, ismerősök és a nézők sokasága vett búcsút a kiváló embertől és nagy művésztől. A Cseresnyéskerttel búcsúzott az élettől. Az előadászáró mondatokkal a kúrián egyedül maradó Firsszel, kiáltó kétségbeeséssel mintegy testamentumként is üzenete kétmillió sorstársának: Itt kell maradni!

Harag Györgyöt a Tiszatáj munkatársának tekintettük. Szívesen olvasta folyóiratunkat, interjút adott nekünk, emlékezetes gyulai, győri, kolozsvári és marosvásárhelyi előadásait figyelemmel kísértük és beszámoltunk róla. Szabadkai Tartuffe-rendezését a szegedi közönség is láthatta. S amikor 1980 februárjában a kolozsvári Állami Magyar Színház Sütő András Egy lócsiszar virágvasárnapja című drámájával Szegeden vendégszerepelt, Harag György látogatásával megtisztelte szerkesztőségünket.

Rá emlékezve, utolsó rendezésének néhány momentumát idézzük fel. Cristian Ioan segédrendezőként dolgozott mellette a Cseresnyéskert próbái során. Nem csak Harag György kéréseire figyelt, hanem a munkára, az alkotás gyötrelmes folyamatára, s magának naplóban feljegyezte a tapasztalatait. Cristian Ioan a szatmári Északi Színház igazgató-rendezője, s kérésünkre feljegyzéseit most nyilvánosságra hozza. Úgy érezzük: nem csak szakmailag érdekes és fontos dokumentum Cristian Ioan beszámolója, hanem megrendítő emberi-alkotói küzdelemről is tudósít. Ahogyan a pokol bugyrában a szívszorító élet-halál játékot felidézi, abban az egykor volt tébolyító szilveszterezés mellett a jelen is benne van, Harag György élete. Ahogyan elmeséli színészbarátainak, az már az ő szívdermesztő komédiás játéka Kháron ladikján. S ahogyan Harag György teszi: az az Illyés Gyula említette bölcsesség: szembenevetni a halált. Ebben a felemelő emberi és művészi tartásban él bennünk Harag György. Holtában is élni segít nekünk...

ABLONCZY LÁSZLÓ

„Egy új világot teremtenék...”

PRÓBANAPLÓ

Hogyan is találkoztunk, hogyan is kezdődött az ismeretségünk és az együttműködésünk? 1985. február 6-án jött Gyuri Marosvásárhelyre, hogy Csehov Cseresnyéskertjét rendezze. Jőmagam éppen akkor fejeztem be egy Teodor Mazilu-darab rendezését, amelyet a Nemzeti Színház stúdiótermében mutattunk be. Meghívtam Gyurit a bemutatóra. „Hűvös-e a terem?” — kérdezte. „Nem — válaszoltam, majd bizonytalanul hozzátettem —, mindenestre vegyél kabátot.” A meleggel, fénnel, élelmiszerrel — az étellel — való állandó takarékoskodás szomorú korszaka volt ez.

A teremben bizony nem volt éppen meleg, ő azonban hőiesen kitartott végig. Másnap pedig, amikor bejöttem a színházba, már azt olvashattam a próbatáblán, hogy kineveztek a Cseresnyéskert segédrendezőjének. Körülbelül egy óra múlva megjelent Gyuri a büfében: „Remélem, nem haragszol, hogy meg sem kérdeztelek” — mondta békítően. Kicsit zavartan válaszoltam: „Ellelenezőleg, azt hiszem, ez a legszebb bók, amelyet az esti előadás után remélhettem.”

Aztán egy szép napon megjelent a próbatáblán a darab szereposztása. Gyuri látszólag nyugodt volt, de éreztem, hogy belülről ő is forr az izgatottságtól. Fiatalos volt, élénk, humorral teli, mi sem sejtette az öt hónappal később bekövetkező tragédiát. Az első próba pedig valóságos ünnep volt. Gyuri szerette volna azonnal megkezdeni a munkát, de a színház új, ambiciózus igazgatója ünnepelni akart. Pezsgőt bontatott, pohárköszöntőt mondott, általános volt a jókedv. Az egész társaság fel volt dobva, mintha megérezte volna a *színházi esemény* közeledtét, a színészek remegtek az izgalomtól, akár a versenylovak indítás előtt. Aztán eljött a másnap. Innen kezdődnek feljegyzéseim, amelyek próbáról próbára és többé-kevésbé élethűen követik a Mester szavait.

II. próba: 1985. február 13.

I. jelenet. Kell lennie egy sajátosan különös, száraz és mégis poétikus, költői és mégis groteszk hangulatnak. Minden a függöny transzparenciájától függ. Ez a transzparencia metafizikus és mégis valóságos. A csipkefüggöny mögött látható, hogy valaki közeledik. Firsz különös módon átjön a függönyön, jólöltözötten, sállal, kalappal, úri módra sápadtan, távcsővel a nyakában — hirtelen megkezdi a nézőtér távcsövezését. Megjelenik hátulról Dunyasa, a lusta szolgálólány. Útja Firszig különösen hosszú. Odalép Firszhez, elveszi tőle a távcsövet, belekémlel, felnevet, aztán lehúzza Firszet a távcsőnél fogva. Firsz fejcsóválva, köhécselve visszamegy a függönyön keresztül, Dunyasa pedig könnyed, lazított testtartásban ottmarad. Belép Lopahin és tapogatni kezdi a függönyt. Meglátja Dunyasát. Az ránéz, aztán táncolni és énekelni kezd. *Van egyfajta liberalizmus ebben a házban: mindenki azt csinál, amit éppen akar.* Varja — csaknem patológiás szereplő, ideges vénlány — néha úgy érzi, talán nem is nő. Vibrál a járása, a hangja, vibrálnak a moz-

dulatai. Rendkívül türelmetlen, főleg a férfiakkal. Aztán megérkezik a társaság, a terem ajtaja kinyílik, Anya berobban, utána a többiek hadonászva, beszélgetve, kiabálva.

II. jelenet. Jephodov belépője. Megjelenik a függöny mögött, csoszogva közeledik, belegabalyodik a függönybe, nem találja a kiutat. Végül kibontakozik, idegesen járkál, a virágokat leteszi a padlóra, aztán bemegy a függöny alatt. Dunyasa észreveszi, hozzálép, Jephodov csodálattal nézi, meg akarja érinteni. Dunyasa nevetni kezd, Jephodov ezt bátorításnak veszi, a hölgy azonban felkapja a virágokat és el.

III. jelenet (az urak bejövetele). Mind be, de ahogy közelednek a függönyhöz, sorra elnémulnak. Aztán Ranyevszkaja fokozatosan beburkolódik a függönybe, a lányok remegve segítik, ráborulnak. Mindenki sír.

A függöny nagyon lassan felemelkedik, játszik a zenekar, megjelenik Jephodov, egy kisebb szekrényt húzva maga után. Aztán Firsz a gyermekágygal. Ranyevszkaja fojtottan zokogni kezd. Senki sem tudja, hogy mit csináljon. Gajev izgatott, de palástolni szeretné, nem sikerül. Varja: Milyen hideg van... Megfagyott a kezem. Ranyevszkaja magához tér, meg akarja nézni a gyerekszobát. (Gyuri teátrálisan: ki kell domborodnia különös jellemének!) Egyszerre csak kinyílik az ajtó, két bőrönddel a kezében megjelenik Sarlotta. Mindenki megdermed, Sarlotta jön, roskadozva cipeli a bőröndöket, megáll a színpad közepén, ledobja őket, már-már kimegy, de aztán hirtelen visszafordul: Az én kutyám mogyorót is eszik! (Gyuri: kinos pillanat.) Szimeonov-Piscsik szagztatottan ugat abba az irányba, amerre Sarlotta elindult. A nevelőnő gyorsan visszafordul, és mond valamit németül, aztán gyorsan el. Szimeonov-Piscsik megrökönyödve: Danke schön! Majd Gajev véget akarván vetni a tréfának, méltósággal nyújtja kezét Ranyevszkaja felé, és sorra ki-mennek.

IV. jelenet (Anya—Dunyasa). Dunyasa karjaiban tartja Anyát, óvatosan tapogatja. Anya: Hiszen mindenkinek annyi mondanivalója volna. De mindig valami egyébről szeretne beszélni, mint ami a másikat éppen foglalkoztatja. (Gyuri: mindezt harag nélkül, szinte az érzelmeit palástolva.) Anya itt bebújhat az ágyba.

V. jelenet (Anya—Varja). Zavar kettőjük között — felbolydult a múlt. Néhány közös tánc lépés — úgy, mint gyermekkorban, persze csüpa topogás.

III. próba: 1985. február 14.

Jasáról. Közönséges típus, különös kirohanásokkal (persze mindez maszk csupán, amelyre Párizsban tett szert). Alkalmazkodó, tipikus törtető, előkelősködő gesztusokkal, amelyek alól azonban kiütközik az otrombaság, ha elveszíti az önkontrollt. Amikor belép a színre, egy díszes láda van a hátán, netán egy elegáns pléd a karján, és kezében egy apró bőrönd. Precióz, aki mindig megtartja a formáját. Amikor belép, egyszerre különös feszültség keletkezik: ott áll Jasa, áll a ház bizalmasának kicsit meghitt, kicsit ironikus mosolyával. Varja és Anya lassan elhagyják a színpadot, Dunyasa viszont lenyűgözve vár — az ő arcán tükröződik mindaz az átalakulás, amely Jasán végbement az elmúlt évben. Mikor már Dunyasa teljesen elolvadt, Jasa udvarló mozdulattal hozzálép, és hirtelen szájon csókolja.

Firsz belépője. Rengeteg székot hoznak, ez is nagyon furcsa jelenet. Középen nagy, magányos asztal. Aztán egyszerre belép Firsz, és ettől kezdve megváltozik a cselekmény ritmusa. Aztán Jasa lép be, kicsi, alacsony asztalt

hoz, rajta a pincérek jellegzetes felszolgálótálja. Kimegy a másik oldalon, további székeket hoz be — mindegyiket szinte a földhöz vágja. Jön Jepihodov, terjedelmes fotelt hoz Gajev számára. Egyébként Firsz az egész darabban tüntetően gondoskodik Gajevről. Ennek a jelenetnek a során például egy vas-tag pokróccal gyöngéden beburkolja Gajevet. A kávé szervírozásának ceremóniája — talán az oroszoknál nem is annyira hagyományos, megpróbálhatnánk a teával helyettesíteni. Ranyevszkaja, Gajev, Szimeonov-Piscsik leül, a többiek állva maradnak, szürcsölve isszák a meleg folyadékot. Aztán leül Anya és Varja. Amikor mindannyian végeztek, kezdődik a zene. Jasa haragos, mert észrevette, hogy Jepihodov bele van esve Dunyásába, aki nagyon boldog, hogy végre az előkelő társaság tagja lehet. Ez az a pillanat, amikor Sarlotta hiányzik, jóval később érkezik, és mint az jobb házaknál szokás, a ház urai mellett foglal helyett. Ezek után pedig, annak ellenére, hogy a szövegben nem így van, belép Lopahin — Ranyevszkaja láthatólag nem ismeri fel, megkérdezi: hát ez meg kicsoda? A férfi közelebb jön, a többiek a nevét suttogják, az úrnő hirtelen felsóhajt: Ó, hogy az Isten verje meg! Lopahin nagy reverenciával kezét csókol. (Gyuri: Egészen más a helyzet a biliárddal. Mindez kicsit anakronisztikus. Nagyon fontos az arányok érzékeltetése.)

IV. próba: 1985. február 15.

Azt hiszem, valahol itt van az előadás kulcsa. Strehler fejtegetéseit olvasva megérthetjük, hogy a modern színház esetében mennyire tágan értelmezendő a szöveghűség. Maga Strehler természetesen nem ragaszkodik szolgai módon a szöveghez, és úgy véli, amikor két szereplő párbeszéde folyik a színpadon, a játéktérnek nem kell feltétlenül elnéptelenednie. Sőt, ilyenkor ki kell kerülni a szöveg csapdáit, hiszen egy kérdés vagy egy válasz a színpadi események logikáját bilincsbe verheti. Meg kell találnunk azt a megoldást, amely lehetővé teszi az előadás kibontakozását másfajta színpadi cselekvésekből. Brook például a Cseresnyéskert párizsi előadásán különös gondot komponálta meg a játék vizuális keretét — a megnyugtatóan elegáns külsőségek mögött sejtetni engedte, hogyan csíráznak, bimbóznak a „romlás virágai”. Itt van szerintem elrejtve egy nagyon fontos dolog, amelyet nekünk feltétlenül fel kell tárnunk, meg kell fejtenünk. Egyszerre megjelent Sarlotta, és minden átmenet nélkül kijelenti, hogy nincs rendben az útlevele... Vajon miféle világ ez? Vajon milyen lehet az a világ, amelyben ennek a kijelentésnek a hallatára a hideg futkározik a hátadon? Régebbi rendezéseim során sokat kínlódtam ezzel a jelenettel. Most el vagyok tőkévelve arra, hogy valamilyen egészen szokatlan módon fogom megoldani... Korunk színházának törvényei már kevésbé merevek, sokszor úgy tűnik, hogy a színpadon azt csinálhatsz, amit éppen akarsz... De csak azt érdemes csinálni, aminek értelme van... Nem készíthetem Sarlottát arra, hogy dobra verje, voltaképpen nincs is útlevele... Mindennek a világ látszólag rejtett tartalmú kommunikációs rendszeréből kell előszívárognia... Persze, kezdhethetnénk a felvonást azzal is, hogy Jepihodov gitározik a fán, és... egy fotelben, amelyet a jó öreg Firsz kicipelt valahová a mező közepére, nos, ebben a fotelben nyugszik Gajev, talán éppen horkol, arcára terített zsebkendővel. Hogyan kerül Jepihodov a fára? Az egészben van valami félelmetes: jön Sarlotta, beszélni szeretne valakivel, talán nincs is útlevele, talán már nincs is identitása... Közben Dunyasa és Jasa úgy tesznek, mintha beszélgetnének (Jasának a maga elégedettségében természetesen nincs szüksége beszélgetőpartnerre, Dunyásának

sem — ő ostobán vállalja az álmok világát), jön tehát Sarlotta, és Jepihodov a fán énekel — ő a maga bolondságát vállalja, amelyről azt hiszi, hogy meny-nyire férfias... Jepihodov fel akarja hívni a figyelmet a férfiasságra — és ugyebár pisztoly van nála... Miközben Gajev alszik, Ranyevszkaja pedig a kétkerekű kocsi-
 b-
 ban ül a napernyő alatt... Nehéz mesterség! Érzi az ember a szöveg pszichofizikai struktúráját, közben azonban meg kell találnia a megfelelő szcenikai megoldásokat. Azt se feledjük, amikor Csehov a Cseresnyés-kertet írta, még működőképeseknek tűnhettek bizonyos „színpadi szabályok”, a mozgás, a beszéd, a zene még szigorúan elkülönült egymástól. Csehov azonban váratlanul prózaivá és ugyanakkor mégis hihetetlenül költőivé tette — varázsolta — a színpadot. Az, ami annyira prózáinak tűnik nála, valójában nem más, mint hihetetlenül tömör, költői metafora. Vegyük újra ezt a jelenetet: Jepihodov elmegy, Jasa és Dunyasa kergetőzni kezdenek a fa körül, aztán a nő egy mohó mozdulattal megfogja a férfit, aki azonban óvatosan elhárítja a közeledését: vigyázz, jöhet valaki... Tégy úgy, mintha a folyóra mennél, mindjárt én is utánad megyek... Kisstilű szerelmi összeesküvés. Ebben a jelenetben azonban lennie kell valami rendkívülinek: mondjuk, megvilágosodik a zenekar és ünnepélyesen játszani kezd; mint valami jelre, mindannyian elhagyják a helyüket — Gajev felpattan a foteleből, Jasa előjön a fa mögül, mindenki a kocsi körül gyülekezik — a játék nélküli nagy felzárkózás jelenete — mindez hátborzongatóan valóságosan. Aztán hirtelen abbamarad a zene, a menet szertartásosan megindul a közönség felé. Van azonban egy másik elképzelésem is: ma reggel álom és ébrenlét között egyszerre csak Sarlottát láttam, amint megjelenik az üres színen, és egy vadászpuskával lövöldözni kezd, szinte céltalanul, jobbra-balra. Egyetlen fa van a színpadon — a jelenlétében van valami naturalista és mégis elvontan groteszk. Végül megjelenik a kocsi, benne Ranyevszkaja és Gajev, a többiek karneváli hangulatban tombolnak, hol tolják a kocsit, hol meg húzzák, hol éppen táncolnak körülötte. Ezt a felkavaró, lendületes, az abszurditás felé hajló jelenetet azonban a továbbiakban a rideg valósághoz való visszatérés követné.

V. próba: 1985. február 16.

Hölgyeim és Uraim, a második felvonás megrendezése talán a legnehezebb. Az első tele van cselekménnyel, a harmadik szintén. A negyedik már a búcsúzásról szól. De itt, a második felvonásban látszólag nem történik semmi. Azt hiszem, minél érdekesebb helyzeteket kell bevezetnünk, máskülönben könnyen átcsúszhatunk a terméketlen filozofálásba vagy esztétizálásba. Ebből a szempontból különösen fontos a szereplők Trofimovhoz való viszonya. Trofimov gondolatai nem a cselekvés szükségességének tudatában szövődnek, Trofimov azért gondolkodik, hogy ne kelljen cselekednie. Tipikus képviselője egy eléggé széles értelmiségi rétegnek, amely sokat gondolkodik, beszél, vitatkozik, és közben persze nem csinál semmit. Vele szemben Lopahin valóságos huszadik századi *business-man*, következetesen utilitarista — bizonyos értelemben szinte már korunk hőse. Ranyevszkaja viszont mindenben következetlenül gondolkodik és cselekszik, a XIX. század végi posztromantika képviselője, csapongó, szeszélyes, már-már fizikailag is életképtelen, erőt vett rajta a *mal du siècle*. Piscsik viszont mintha éppen Gogol Holt lelkeiből került volna elő, eleven, bohóckodó, orosz szélhámos. Anya és Trofimov jelenete pedig az orosz értelmiségi cselekvésképtelenségének, oblomovizmusának különösen szép és megrendítően poétikus megfogalmazása — ilyennek kell lennie a színpadon

is. Barátaim, a legfontosabbnak azt érzem, hogy megtaláljuk a módját a konvencionális lélektani realizmuson való túllépésnek — a színpadszerűség valamilyen új formája felé. Ki kell ragadnunk az előadást a földszagú naturalizmus világából. Úgy érzem, a jellemek meghatározásával már végeztünk. Persze ez még csak vázlat, a lényeges az, hogy a színész a színpadon ne a megszokott hurokon játsszék. Gondoljunk csak a vaudeville műfajára — Csehov egy bizonyos társadalmi típus túlélettsége miatti nosztalgikus szomorúságát az udvari komédia humoros kulisszái mögé rejtette. Azért tehát, hogy a Cseresnyés kert szereplői néha pusztán mechanikusan mozgó bábfiguráknak tűnhetnek, egyedül ők maguk a felelősek. Csehov ebben látja sorsuk titkát, s az előadás során nekünk ezt a titkot kell a néző elé tárni.

VI. próba: 1985. február 23.

Harag: Milyen kicsi a világ! Meglátogatott minket Valentin Silvestru úr, aki látta az Újvidéken megrendezett Csehov-előadásomat.

Silvestru: Ugyanúgy rendezí?

Harag: Szó sincs róla! Az előadás egészen más lesz.

Silvestru: Csakugyan? Az újvidéki előadás tetszett a jelen levő kritikusok többségének és a színházi szakembereknek, különösen Jan Kottnak. Más különben hozzáteszem, vitatott előadás volt, ami persze azt jelenti, hogy élő és ható.

Harag: Mondanom sem kell, az előadás nem volt olyan jó, amilyennek Silvestru úr látta. Ma egyébként javító szándékkal, de még egyszer áttekintjük az eddigieket. Nézzük az egészet például a színen levő tárgyak és a színész viszonya felől. A csehovi világ az úgynevezett „elidegenedés világa”. Azt kell elkerülnünk, hogy az ember elveszítse életszerűségét, személyiségét, színpadi jelenlétének humanitárius kisugárzását, meggyőző erejét — egyszóval művészi megindokolhatóságát. A személyes ember az, akit meg kell találnunk a színpadon — a tárgyakhoz való viszonyának megmásíthatatlan eredetiségében.

Silvestru: Mester, köszönet az emberért!

VII. próba: 1985. február 25.

Harag: Még egy nagyon fontos dolog a második felvonásban: megtalálni Trofimov monológjának valós dimenzióit. Ahogy olvasod a szöveget, ahogy próbálsz a darabot, anélkül, hogy észrevennéd, beszélsz a szöveg csapdájába. Úgy kezded keresni a szöveg logikáját, úgy értelmezed a szöveget, mintha megfosztva látványos vonatkozásaitól, a rádióban kellene előadnod. A színész mindig ösztönösen keresi a monológ verbális logikáját. Csakhogy Trofimov monológjának esetében is — és itt csak utalok Gétét és Ionesco színházfelfogására — az egészet be lehet állítani úgy, mint a forradalmi értelmiségi megnyilvánulását. Vajon mit is jelent ez a kifejezés? Minneapolisan, ahol Ciulei színházigazgató, azt mondtam a színház aligazgatójának, akit megbíztak a tájékoztatással: „Mutasson, legyen szíves valami igazán baloldalt, szeretném látni például a kommunista társulatot is.” Nemsokára megjelenik Eugen Lyon, a kommunista társulat rendezője, és elmondja, hogy első előadásukat majd a Pentagonban tartják, a következő hármat pedig különféle trösztök által menedzselt színháztermekben. „De hát ki fizet benneteket?” „Az egyik tröszt, és még hozzá nem is rosszul” — válaszolja a kommunista színházi szakember. Eltűnődtem. Egyrészt elég furcsa, hogy jól megfizessd a

politikai ellenfeled... Másrészt mindig a túlfizetéssel tartható kordában az úgynevezett „forradalmár értelmiségi”. (És gondoljunk most arra az érzelmileg furcsa és felemás viszonyra, amely Csehovnál létrejön Lopahin és Trofimov között.) Van azonban az éremnek másik oldala is: már Shakespeare-nél látjuk, hogy a darab szövegének és elsődleges jelentésének, valamint az alkotó által sugallt mögöttes jelentésnek komoly „távolságtartása” lehet. A darab szövege és eszmeisége között a közvetlen azonosság nem szükségszerű. A szöveglogika szolgái követése majdnem mindig lehetetlenné teszi a jelentések többsikű kibontását. Mindezt az abszurd színház megtetézi még azzal, hogy az „általánosan emberit” akarja színre vinni, megfosztva a hőst személyes vonásaitól. Trofimovot úgy bemutatni, mint pusztán forradalmárt a legnagyobb örültség, sőt rendezői baklövés. Ezzel a színház már a zsoldjába szegődne annak a folyamatnak, amely a kultúrát a modernség jelszavával szeretné elszegényíteni. Hát ezért mondom én, talán nem is olyan nagy hiba a rendező részéről, ha olykor a szöveggel csatázva az alkotó fantázia világába menekül. Gondolatok csak arra, hogy milyen egysíkú a mai ember! Ma a szórakozási lehetőségek — ahogy Marx mondaná, az emberi lényeg alkotó kibontakoztatásának lehetőségei — rendkívül korlátozottak. Ha kocsival mész vidékre, estefelé a falvakon áthaladva a következő kép tárul eléd: mindenütt egy kultúrház, egy iskola, egy kocsmá a falu központjában. A kocsmá előtt fiatalok, félig józanok, félig részegek, egyik-másik biciklijére támaszkodik. Beszélgetnek, vagy ahogy itt, Vásárhelyen mondani szokás, filozofálnak. Ez az ő szórakozásuk. Ez a falusi fiatalság termékeny szórakozása manapság Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában. Nincs fájdalmasabb látvány, mint az emberi lét alkotó tartalmának elmerevedése, kiürülése, haldoklása. Ez a temetői sablonosság azonban világjelenség, gondoljunk az olasz filmre, amelynek nagyjelenetében a családtagok pokoli veszekedésének az vet véget, hogy valakinek eszébe jut, már megkezdődött az esti krimi, és hirtelen mindenkit félretaszigálva a televízióhoz rohan, bekapcsolja a készüléket, majd néhány pillanatnyi döbbszent csend után helyreáll a családi béke.

VIII. próba: 1985. február 26., III. felvonás

A báljelenetet úgy kell végiggondolnunk, mint valami borotvaélen egyensúlyozó tragikomédiát. Természetesen többféleképpen kezdhetnénk. 1. Az egész társaság a patológiás merevségből frenetikus mozgásba, a bárgyú heveréséből bakkhoszi táncba csap át. 2. A világ széttöredezettsége, a semmittevés groteszk nyomorúsága alakokra kivetítve jelenik meg, individualizálódik. Piscsik és Sarlotta kettőse után Trofimov és Anya, majd Trofimov és Varja kettőse. A zenészek hirtelen abbahagyják a játékot, enni kezdenek, és ebben a nyomtasztó csendben egyik szereplő sem tud kapcsolatot teremteni a másikkal. Piscsik hirtelen arra ébred, hogy Nietzsche-ről elmélkedik, hangosan filozofál, majd hirtelen a zsebéhez kap, felfedezi, hogy elveszítette a pénztárcáját. Vadállati hangon felüvölt, rohan egyik szereplőtől a másikig, mindenkit meggyanúsít, majd amikor mégis megtalálja a pénzt, minden átmenet nélkül énekelni és táncolni kezd. Aztán megjelenik Ranyevszkaja, úgy öltözve, mint ha egy párizsi operabálra készülne, a társaságot körbejárva koccintani akar, emeli poharát mindenkire, miközben egyedül neki van pezsgőspohara. Különösen nehéz lesz megoldani Sarlotta bűvészjelenetét. A néző könnyen kibillenhet az előadás hangulatából, hiszen a színész sohasem bűvészkedhet anélkül, hogy valamit el ne üggyetlenkedne. Szerencsésebb volna talán, ha a

cirkuszi miliót úgy sugallnánk, hogy Sarlotta bohócruhában lépne be, megváltoztatott hangon beszélne és énekelne, vízipisztollyal fecskendezné szembe a körülállókat. Varja és Anya szintén bohócruhában jelennének meg, hangjukat eltorzítanák, illetlen mozdulatokat tennének, egymásba fogódzva körbetáncolnák a színpadot. Később következne egy olyan jelenet, mikor Ranyevszkaja és Trofimov idétlenül keringőznek — a vén diák ugyanis képtelen legyőzni a szépnemtől való ősi rettegését. Ranyevszkaja megpróbálja elcsábítani őt, Trofimov azonban fejvesztetten menekül. Aztán mindenki bekerिंगőzik a színre. Amikor Firsz megindul kínálni a poharakat, a szereplők élettelen bábokká merevednek. Ebben a döbbszent csendben, amikor mindenki inkább lát-szik temetői szobornak, mint tudattal bíró élőlénynek, egyedül Jasa mozdul, szívarját a közel álló kezébe nyomja, széket tol az úrnő alá, s miután Ranyevszkaja úgyszólván eszméletlenül a székre hanyatlik, térdre veti magát előtte, fejét az ölébe hajtja, és arra kéri, hogy vigye őt is magával Párizsba. Még volna egy gondolatom Lopahinnal kapcsolatban. Szinte észrevétlenül jelenik meg és bejelenti, hogy megvásárolta a kertet. Nagyon lassan mindenki mintegy félálomban bódorogva kimegy a színről Pícsíken kívül, aki háttal áll a közönségnek, és fél térdre ereszkedik Lopahin előtt. Lopahin mintha észre sem venné, lehúzza a cipőjét. Ő már otthon van. Egyik kezében a cipő, a másikban a konyakospohár. Pícsík négykézláb indul Lopahin felé, helyre akarja vinni a cipőjét. Belép Ranyevszkaja fekete ruhában, lefátyolozva, mint-ha temetésről jönne. Aztán be Anya is, s miközben szól a lány orosz zene, elmondja monológját. Sokáig egymásra merednek, Anya karonfogva sétálni kezd az anyjával, a séta duhaj táncba megy át, a tánc zokogásba fullad, aztán a zokogás átcsap harsány nevetésbe — valami ördögi gyorsulással.

IX. próba: 1985. február 28.

Hosszas beszélgetés a szövegtanulásról. Gyuri beszámol angliai, franciaországi és szovjetunióbeli tapasztalatairól. Angliában például 11—17 próbát tartanak egy előadás előtt, Brook hat hét alatt hozta össze a Hamletet. Igaz, mindenki tökéletes szereptudással jön már az első próbára. A Szovjetunióban egyes színházaknál 6—8 hónapot vehetnek igénybe a próbák. Gyuri a maga részéről azt tartja a legfontosabbnak, hogy a színész megfelelő alkotói állapotba kerüljön már az első próbák idején, úgymond, „éretté váljon” a munka megkezdésére. Ez teszi lehetővé az alkotó együttműködést rendező és színész között. A néző ugyanis szinte kívülről tudja azokat a konvencionális megoldásokat, amelyekkel unos-untalan szembesülhet az előadások folyamán. A jó előadás váratlan, rendkívüli fordulatokra épül. Ezeket a fordulatokat — „meglepetéseket” — csupán úgy lehet megteremteni, ha a színészi játék egyrészt tökéletes szövegtudásra épül, másrészt valamiféle nehezen meghatározható „alkotói hozzáállásra”. A színész ilyenkor a próbák során már nem csak magát a szöveget ismeri, hanem érintkezik a szöveg mögött meghúzódó titokzatos erkölcsi és szellemi erővel is.

X. próba: 1985. március 1.

Megbeszélésre kerülnek a díszletezés problémái. Gyuri ismerteti legfontosabb elvárásait, külön hangsúlyozva, hogy a második felvonásbeli fáról és a kétkerekűről nem szeretne semmiképpen lemondani. Megjelöli a többi felvonás jellegzetes díszleteit és kellékeit is. A háttérnek chagalli hangulatot kell sugallnia, de nem közvetlenül, retorikusan, hanem finoman, mintegy rej-

tőzsködve. Újra terítékre kerül a második felvonás kezdő jelenetének megbeszélése.

XI. próba: 1985. március 4.

Barátaim, ma különös próbát fogunk tartani. Tekintsük át az eddig megbeszéltek kulcsmozzanatait. Az első felvonás legfontosabb eleme továbbra is a csipkefüggöny. Ez dekoratív és funkcionális egyszerre, ugyanakkor jelképes is: egy olyan világra utal, amelynek legjellemzőbb vonása a folyamatos elszegényedés, a remények hervadása, a lehetetlenné válás, a testi-lelki elnyomorodás. Éppen ezért ezt a világot az emlékek, a nosztalgia, a múltba menekülés uralja. Ez a felvonás tele van a hervadás játékaival — az egyre gyorsuló haláltánc hol vidám, hol meg szomorkás, hol komikus, hol kimondottan tragikus elemeivel.

A második felvonás ezt a hangulatot teszi átélhetőbbé. Az egyik kulcsjelenet a piknik, illetve a kétkerekű különös megjelenése. Az egész jelenet egyszerre egészségesen bohém és betegesen kihívó, olyanok térnek pihenni „a természet lágy ölére”, akik már régóta elszakadtak önnön emberi-társadalmi természetüktől. Nem szeretnék „marxizálni”, de a forradalmiság problematikájával való szembesülés itt elkerülhetetlen. A másik kulcsmozzanat Petya Trofimov: a gondolat szárnyalásának kibékíthetetlen ellentéte a tehetetlenség alpári nyomorúságával.

A harmadik felvonás ennek a világnak az ürességét, vészjósló embertelenségét mozgás és mozdulatlanság ellentétére alapozva mutatja meg. Felgyorsul a szereplők önleleplezése. Megjelenik az a felismerés, hogy a valós anyagi erőkre, viszonyokra épülő tulajdonosi magatartás (Lopahin) a különféle értékek szűrőjeként vagy inkább mérlegeként jelentkezik. Ami „birtokon kívül van”, az erkölcsi és szociális tengődésre van ítélve. Felrémlik azonban a fizikai pusztulás képe is: erre utal a szereplők meg-megismétlődő mozdulatlanná merevedése.

XII. próba: 1985. március 6.

Hej, testvérek... Ez a második felvonás... Úgy látom, nincs más megoldás, kénytelen leszek magam is forradalmasítani úgynevezett rendezői felfogásomat! Ha ez nem sikerül, mindennek vége. Meséltem már nektek Jefrosz rendezéséről? Ez a vagány fickó úgy rendezte meg Moszkvában a Három nővért, hogy rögtön ki is tiltották a városból. Aztán mégis megrendezhette az Egy hónap falun-t. Képzeljétek el az előadás befejezését: egy grófnő, olyasféle, mint a mi Ranyevszkajánk, az előadás végén hosszan monologizál legyezővel a kezében, beszél, beszél, és sehogyse akar lemenni a színpadról. Már bontják a háta mögött a díszleteket, jön a kellékes, és kiveszi a kezéből a legyezőt, de ő csak tovább beszél, és elmondhatatlanul szenved... Hát valami ilyesmire volna szükségem, egy olyan gesztusra, amely az irodalmi, sőt a színházi idő fölé nő... A szöveg is, a színpad is csupa kötöttség, csupa korlát, csupa fölösleges fegyelem. Higgyétek el, nem a kétkerekűn van a hangsúly, nem is a dialógusokon, a lényeg a szöveg mélyén rejtőzik. Közösén kell megoldanunk ezt a problémát. Közösén kell elmélyítenünk bizonyos dolgokat, hogy együtt küzdhessük le belső akadályainkat. Mert nem elég a szép szövegmondás, a hatásos színpadkép, a hangulatos jelmezek... nem elég a könnyed mozgás... meg kell találnunk a szereplők számára azt a viselkedésformát, amely a szöveg közlésrendszerének legmélyéről táplálkozik.

Nagyon furcsa teremtmény az ember. Azt szoktuk mondani, hogy társadalmi lény. Mégis elég egy váratlan fordulat, és búcsút int mindenfajta konvenciónak. Elmondok két történetet, amely voltaképpen ugyanarról szól. A háború végén tanúja voltam annak, hogyan viselkednek az utasok a vonatot ért légítamadás idején. A vonat megállt, az emberek hanyatt-homlok rohanni kezdtek a mezőn át egy liget felé. A repülőgépekből több ízben sortűzet nyitottak rájuk, rengetegen megsérültek. Aztán a gépek eltűntek, és egy negyedóra múlva csaknem mindenki felállt, zokszó és jajgatás nélkül visszavánszorgott a vonathoz. A sebesültekből patakzott a vér, mégse jajgatott senki. Hozzá lehet szokni a pusztulástól való félelemhez. A másik történet a haláltáborhoz kapcsolódik. 1944. december 31-én a csehovi hangulatot idéző hatos számú kórteremben feküdtem, a hamar halandók között. Aznap szokatlanul nagy volt a kenyéradag, és kaptunk egy darab sajtot is. Este elhatároztuk, hogy pontban éjfélkor egy kis műsort rögtönzünk: ki-ki énekel, szaval, mesél tudása és tehetsége szerint. A „vidám szilveszter” végül is több mint négy órán keresztül tartott — annak ellenére, hogy volt olyan fellépő, aki sokallva az előtte járó műsoridejét, egyszerűen közbevágott a magáéval, és így párhuzamosan két-három előadást is „élvezhettünk” egyszerre. Ebben a siralomházban nem volt semmi siratnivaló, senki sem mutatott semmiféle hajlandóságot arra, hogy tudatosan és erkölcsileg átélje a közelgő halál drámáját. Mellettem egy újságíró feküdt, aki valamikor 1935-ben megjelentetett egy izgalmas regényt valamiféle vándorszínész-társulatról. S amíg én felmondtam neki a regény tartalmát, ő addig a fájdalomtól és a boldogságtól sírva-nevetve átsétált a másvilágra. A haláltusája nem tarthatott tovább tíz percnél, én pedig hamarosan jóízűen elfogyasztottam azt a sajtdarabot, amelyet élete utolsó percéig a kezében szorongatott, amely még őrizte testének melegét.

Létünk legkülönösebb pillanataiban egymásba kapaszkodik a halál és az élet.

Megpróbálom leendő előadásunkat a néző szemével nézni. Megpróbálom felfedezni az ő szemével a szereplők szemében azt a „föld alatti” feszültséget, amely a közelgő vég hírnöke, és amelynek jelentkezését az elme még eltagadja, de az ösztönök már felkészültek a fogadására. Mert a vég pillanatai kimondatlanul, ám felfedezhető jelekként ott sűrűsödnek a második felvonás fojtott levegőjében: Sarlotta bejelenti, hogy nincs útlevele; Lopahin egyszerre azzal fordul a társasághoz, hogy ébredjenek. Az álom azonban mély és beteges, nincs ébredés. Mégis az egész olyan kedélyes, mint egy valódi piknik, ez a „kikapcsolódás” azonban a pusztulás elkerített barakkjaiba tereli a szereplőket, haldoklásuk ideje is szigorúan megszabott. A pusztulás törvénye ellen nincs fellebbezés! A nézőt az fogja *katarzisa kényszeríteni*, ami nem pusztá színházi sablon, hanem *élő és ható* a színházban — a megjelenítés művészete. Istenem, hogy szeretnék megszabadulni saját manírjaimtól, azoktól a dédelgetett sablonoktól, amelyekbe formátlanságomat kényszerítettem évtizedeken át, amelyekbe most is kétségbeesve kapaszkodom. Egyszerre csak észrevesszük, hogy az élet tartalmai szétszóródtak. Istenem, ha egy új világot építhetnék! Reményeimnél kínjaim nagyobbak.

XIII. próba: 1985. március 7.

Nem szeretem a túlságosan könnyed, a mesterkéltén játékos próbákat. Számomra minden egyes próba *próbatétel* — a szó legszentebb értelmében — része az önmagunkkal folytatott örök harcnak. Nem akarok egyedül harcolni!

Szeretném, ha megértenék: egyenlő részvételt, együttműködést kívánok — a közös kin demokráciáját, amit csak a közös játék, az egymásért elkötelezett művészek magatartása teremthet meg. Ne feledjék, a darabban háromféle beszédmodor érvényesül, és ez tükre a szerzői szándéknak is. Figyelmeztetés a színészeknek! Firsz és Lopahin a két véglet. Az első a sorsával azonosuló tehetetlen ember, szolgálja az életnek, rabja környezetének — lassan, nehézségesen, szinte ütődötten beszél. A másik, Lopahin, felülemelkedik a sorson, uralni tudja az életet — tagoltan beszélő, a világot és önmagát állandóan újraértelmező típus. A darabban egyedül neki van meg ez a képessége. S kettejük között a többiek csak állandóan csevegnek, hazudnak, becsapják egymást, áltatják önmagukat. Uraim, a haldokló nyelvhasználatát kell megtalálnunk!

XIV. próba: 1985. március 8.

Az első felvonás mozgáspróbája.

XIX. próba: 1985. április 1.

Hölgyeim és uraim, őszintén szólva, kétségbe vagyok esve. Van valami végtelenül megalázó abban, amikor egy produkció még befejezése előtt áll ugyan, de máris nevetséges. Dilettánsnak, kapkodónak, távlat nélkülinek érzem a munkánkat. Szánalmas! Tudom, most az volna a természetes, ha lehordanám a színészeket, ha szitkozódnék, tombolnék. De hát az igazság az, az utasításaim vagy nem voltak elég érthetőek, vagy használhatatlanoknak bizonyultak az önök számára. Önök nem tudtak semmit megvalósítani. Én nem tudtam önöket alkotásra provokálni. Lesújtó látvány ez a sok tehetséges színész, ahogy jön-megy a színen — s közben mégsem történt semmi, a színház sehol. Önökben olyan erős a passzivitás, hogy engem egyszerűen mozgásképtelenné tesz. Nem tudom, mit kezdjek magammal, hol keressek menedéket? Mondjam azt, amit egy bukaresti kolléga mondott egyszer: Hja, kérem, mi a kuncsaft anyagából dolgozunk! De itt én vagyok a hibás, nem pedig önök. Nem voltam következetes. Nem voltam eléggé pedagógus. A színészeknek fel kell építenie a szerepet, létre kell hívnia egy típust. Ha csupán a szerep egy-egy darabkáján dolgozunk, akkor mi az én dolgom itt, mit mondhatok akkor én a színészeknek? Esetleg kijavíthatok egy-egy hangsúlyt, beállíthatok néhány mozdulatot. Én azonban hagyni szeretném, hogy a színész kutathasson, felfedezhessen, bensővé tegyen, következtethessen... Ha minden egyes mozzanatot, ha a szerep minden egyes elemét túl aprólékosan vesszük sorra, a színészt hozzábilincseljük alakításának részleteihez... Az „alkotói állapotot” akartam megteremteni az önök számára, és erről most sem mondhatok le...

VÉGJÁTÉK

1985. június 5-én a Cseresnyéskert szereplőgárdája felkerekedett, hogy köszöntse a 60. életévét betöltő Mestert.

Jó tíz napja már, hogy nem láttuk, nem jött a próbákra, noha már minden készen állt, Tompa Gáborral már a fényeket is beállítottuk. A Mester azonban már nem látta, nem láthatta a Cseresnyéskert jelmezeit, díszleteit. Nem ellenőrizhette a világitást.

Amikor meglátogattuk, a fotelben fogadott, hogy ne lássuk őt fekve.

Vidáman nézett ránk, mosolygott, széles mozdulatokkal integetett. Kérdezett is valamit az előadásról, de aztán néhány percre váratlanul elkalandozott a figyelme, a beszéde összefüggéstelenné vált, és ez a javakorabeli férfi olyanná lett, mint egy védtelen, kiszolgáltatott gyermek. Megdöbbenve, fájdalommal és kétségbeeséssel néztük. Rémülten tapasztaltuk, milyen gyorsan dolgozik a kegyetlen kór, hogy ez az annyira művelt, kifinomult szellemű ember, aki jobban értett a színházhoz, mint bárki más, és eredetibben fogta fel azt, mint bármely dühöngő ifjú rendező titán — ezekben a pillanatokban alig volt több, mint magatehetetlen puszta test, „merő hús” (Shakespeare). Valaki — a társulat tréfamestere — megpróbálta őt felvidítani az utolsó próbák valamely humoros fordulatának ecsetelésével, ám tréfája teljességgel visszhangtalan maradt. Egy fél óra sem telt el, mi máris búcsúzni kezdtünk — tudván tudva, hogy ez az utolsó búcsúzkodás —, és lehajtott fejjel sorra elhagytuk őt. Alighogy kiértünk az udvarra, a nők zokogni kezdtek. Ekkor fordultam Cornel Popescuhoz — három évvel azelőtt Hamletet alakította —, s remegő hangon Ophélia kétségbeesett szavait suttogtam neki: „Ó, mely dicső ész bomla össze itten!”*

Nem szeretném soraim konvencionálisan és valamiféle moralizáló emelkedettséggel zárni. Nem szeretném hosszan felemlgetni, micsoda leírhatatlan hatása volt azokra a társulatokra, amelyekkel együtt dolgozott, hogy hány színművész vált híressé neki köszönhetően, vagy hogy milyen felbecsülhetetlen kincseket hagyott ránk akkor, amikor megosztotta velünk színházzal kapcsolatos gondolatait. Mindezt jól tudjuk mindannyian, akik vele dolgozhatunk. Annyit mégis hozzátennék: ez az ember, aki a kortársunk volt — mind azok közül, akiket valaha is ismertem —, a legjobban érezte-értette Shakespeare szállóigévé vált híres szavait: színház az egész világ, és színészek mind az emberek...

(KERESKÉNYI SÁNDOR fordítása)

* Arany János fordítása.

A keserű-szemű festő

Konok és keserű-szemű festőként ismertem meg a marosvásárhelyi Szécsi Andrást. Valamikor nyomorúságos albérleti szobája előtt — földszint alatti szinte —, amidőn a fények és a kerti madarak idillikus színben surrogtak, s verték ki valósággal kezéből az ecsetet, csendéletének tárgyául kopott katonákat választott: talán épp egy törlőrongyot, seprőmaradványt.

Meg is mosolyogtam akkor ezt a szürkességűző derűt kerülgető indulatát. „No, persze! — évődtem vele. — Így jár az, aki megeszi a saját csendéleteit: a szalonnát, a vereshagymát, a foglyot, a fácánt.” Valahogy így vágott vissza: „Ne tetézzük a jólét bűneit azzal, hogy még meg is festjük!” Erdőrészleteit, fáit is lehetőleg megkopasztotta a lombjuktól. A tavasz zöldjei, a nyár puha, meleg tónusai csapodár természetűek, már-már illuzórikusak. Az alattuk, mögöttük szenvedő fatörzset, szélben síró ágat lássuk, cicomás fodrokon túl a mostoha sorsú lényeket. Valamit, ami Szécsi életérzésének közeli rokona.

Különben miért zúdítana akkora teleket-fagyokat székely és csángó falvaira! Honnan szivárog föl benne az egymás melege felé dőlő házak, zárt kapus, rendszerint néptelen-aprójóságtalan udvarok árvaságos hangulata? Amit mégis azzal old föl, hogy — mintegy önvigasztalásként — még súlyosabb, jégfellegettebb eget rak föléje. A másnál oly könnyű, menekítő magasságot Szécsi elzárja az alant élők tekintete előtt. Mintha hátán hordaná föl a homálynak sűrű cementfellegeit, vérvörös téглаhegyeit. Mintegy ezzel is odakényszerítvén a figyelmet — önnön ragaszkodását e kihaltságukban is menedéknyújtó paraszti udvarokra.

Se ki, se föl, tessék csak helyt maradni. Ez a világ nem Kánaán, még csak nem is Tamási Ábel-replikáinak csillagszórós hangulatú játéktere. A hargitai kunyhó súlyos, bazaltos háttérében nem havasi rigók, pintyek énekes hangulata, hanem inkább a száműzetése leselkedik. Mi végett vajon? Holmi világ-fájdalmas érzésbe kívánna hajszolni bennünket a festő?

Itt-ott hasadó réseken egy fényesebb világ küldi üzenetét. Szécsi lombtalan vagy jórészt lombjahullott festői világa — csupasz, görcsös, vonagló törzsek mély gyökerű kapaszkodása —, homályba fullasztott ege, sóbánya-leheletű erdőrengetege épp arra készlet, hogy néhol kopját ültetve, másutt eget hasogatva, magunk világítsuk ki az ablakainkat.

SÜTŐ ANDRÁS

Szécsi Margit

(1928—1990)

Megyek a temetőbe, az én temetőmbe, ahol nyugszanak legközvetlenebb hozzátartozóim: szüleim, négy nagyszülőm, s más rokonaim is, s ahová nem csak erkölcsi parancs késztet, de természetes mozdulatok is hívnak. Magyarország egyik legszebb temetője ez, a csúcs alatt, de fenn a hegyen, a város fölött, de még nem égbe nyúlóan, hanem nagyra nőtt fák védelmében.

Megyek a temetőbe, az én temetőmbe, ahol nyugszanak számosan az én legközvetlenebb hozzátartozóim: írók, művészek, tanárok, példaképek és barátok. Itt temették Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Weöres Sándort, Kormos Istvánt, Pilinszky Jánost, Nagy Lászlót. És jött ideje újabb temetésnek egy komor decemberi napon.

Megyek a temetőbe, az én temetőmbe, ahol Nagy László mellé tér meg a kopjafa tövébe a magyarság létének legvégső pillanatáig tartó örök nyugovásra a fenséges költő fenséges költő-társa: Szécsi Margit.

Megyek a temetőbe, az én temetőmbe e zord és komor decemberi napon, s kegyes és mostanság ritka ajándék oldja a zordságot és komorságot: nagy pelyhekben hull a hó, neki-nekiiramodva már reggel óta, s mire felérek a hegyre, már fehérbe öltözött minden. A halál fehérsége fogad? Lépteink ropogása széttöri a semmi csendjét, s minden romlás és rombolás ellen való éneket zümmög a belső hang az ártatlanságról, a tökéletességről, a megtisztulásról.

Megyek a temetőbe, az én temetőmbe, ahol társa mellé kerül az asszony és a költő, s közben egy vers néhány sora ismétlődik újra meg újra bennem egy régebbi télből és egy akkori havazásból, Csoóri Sándor Nagy Lászlót sirató énekéből: „Esne a hó csak, esne / a Somló tetejére, / a Duna közepébe, / Margit vállára esne, / de a hónap is vége.” ... „Esne a hó csak, esne” — de hát esik! Miért pontos mégis ez a feltételeesség? Mert Margit vállára már nem eshet. Nem a hónap, hanem Margitnak lett vége. Már csak urna őrzi hamvait, a hó csupán arra záporozhat, nem a vállára.

Megyek a temetőbe, az én temetőmbe, ahová legjobb társai közé érkezik haza Szécsi Margit. Búcsúzunk tőle talán tucatszor tucatnyian, éppen elegendő ahhoz, hogy bizonyosságot tehessünk felőle: igaz ember és igaz költő volt, aki méltó helyre talált e magaslaton, Nagy László szíve kosara fölött néhány arasznyira, ami sem a szeretetnek, sem az öröklétnek nem távolság. Margit, magát nem tudták a flaszterba tiporni, magát igenis betakarja a lobogó, és így hullik szívére a hó. Amiért énekelt, azért szeretnénk mi élni, amiért élt, azért szeretnénk mi is énekelni.

Megyek a temetőből, az én temetőmből, araszolva a síkos úton, s amint fölnezek, a lecsupált fák fölött, a szürkéségből egyre áradó hópelyhek között ott cikázik a Szélpincér, szinte látni Margit látomását:

*Mig a hóhideg arcú emberek:
borotvált bácsik, állukig a kék sál —
nyirettbajú, hová röpi a magadban?
a kávéházba bezubog a tél,*

*beront a szél a rablott zúzmarával,
kéziratodban es-hangon lapoz:
— itt élt, és írta ezt — ezt írta, kérem —
szól a szélpincér, fehér téli frakkban.*

VASY GÉZA

Szerkesztő: asztal

Több régi előfizetőnk jelzi, hogy lapunkat — a posta otromba hibájából — nem kapja folyamatosan. Az előfizetést megújító csekkeket ugyanis — a számítógépes nyilván-
tartásra való áttérés miatt — késve küldték ki. (Lehet, olyanok is akadnak, akik még késve sem kapták meg.) Azok az olvasóink, akik emiatt nem jutnak hozzá januári és februári számainkhoz, közvetlenül szerkesztőségünkhöz forduljanak. Az eset arra figyelmeztet, hogy a kulturális lapokat nem csak a pénzhiány, hanem a terjesztést kisajátító posta tehetetlensége és felelőtlensége is fenyegeti.

A Tiszatáj 1990-es évfolyamának tartalommutatóját a márciusi szám mellékleteként közöljük.

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság és a Józséf Attila Tudományegyetem 1990. november 29—30-án értekezletet

tartott Szegeden Az Osztrák—Magyar Monarchia a századfordulón (A Monarchia ábrázolása az irodalmakban) címmel. A tanácskozás anyagát, Vajda György Mihály, Ferenczi László, Martonyi Éva, Szkárosi Endre, Wenner Éva, Baranyai Zsolt, Fried István és Kiss Endre előadásait kötetben jelentetik majd meg.

Emlékeztető. Hetven évvel ezelőtt, 1921. február 21-én született Mócsár Gábor író, aki 1986 júniusáig, a Tiszatáj betiltásáig szerkesztőségünk tagja volt. 1988. december 5-én halt meg. Az elmúlt évek reményeit és csalódásait nem érhetette meg. Pedig most aztán sok mindenhez hozzászólhatott volna.

Püski Sándor nyolcvanéves. A népi írók legendás kiadóját szeretettel köszöntjük, munkájához jó egészséget kívánunk.

Ara: 25 Ft